"The Evolutionary Journey Of Yoga From The Ancient Times To Traditional Period"

Dr.Archana P. Kolhe
(Physical Education & Sports,
Shivchhatrapati college cidco A'bad)

Abstract:-

"This review based article has summarized the evolution of Yoga from antient through traditional times, with a view to understand the process of evolution and studied in greater detail, the content of yoga dissemination by eighteen institutions/styles of yoga to evaluate if the essence of yoga as disseminated is diluted. An intuitive model has been employed to evaluate the yogic content for the institutions. The study has concluded that the essence of Yoga as propounded by the Ancient Indian Texts overall has not been substantially diluted in the present-day practices of Yoga."

Objectives

The objective of the study is to compile the literary information, analyze and make observations with special emphasis on the last century and make recommendations for further studies.

Hypothesis

The essence of Yoga as propounded by the ancient Indian texts has been substantially diluted in the practices of Yoga.

METHODOLOGY

Source and selection of literature For the research study, following sources of literary information were used:

- Textbooks on Yoga and Yoga Philosophy.
- Books on Contemporary Yoga Practices.
- Research Publications from PubMed.
- Research Publications from Shodhganga.
- Research Publications from SVYASA Library.
- Internet Articles.

YOGA IN ANCIENT PERIOD

1) The Four Vedas

Yoga is difficult to imagine yoga without the Vedas since the spiritual knowledge in the Vedas, which may be acquired through meditation, can also be learned through Yoga. Yoga has long been regarded as the most important means of self-realization.

"Ayam tu paramo dharmo yadyogenatma-darsanam"(Yajña. Smrti 1:8).

Yoga is a phrase that appears in the Rigveda and Atharvaveda in different contexts, including yoking or harnessing, obtaining the unattainable, and connecting.

2) Upanisadic Period

The merger of the jivātman and the paramatman is symbolized through yoga. It's a different way of realizing Brahman. In the Varahopanisad, Yoga's path is described as an ant's road.

"śukaśca vāmadevaśca dve sṛtī devanirmite/śuko vihaṅgamaḥ prokto vamadevaḥ pipīlikā"// Varāhopaniṣad,IV.36

The meaning and method of Yoga are studied in the various Upaniṣads and Yoga Upaniṣads. It includes description of virtues and practice of meditation. The reference of Yoga can be found in the principal Upaniṣads also. It was during this time that the Upanisad teaching's basic idealism began to solidify into the Samkhya philosophy's realistic philosophy. (Devi Gitanjali, 2016)

The breadth of Yoga as shown in the Bhagavad-Gita and Upaniṣads is significantly broader. All creation, in general, undergoes a growing process as a result of interactions with Nature. However, this natural growth could take decades or millions of years; animals have a long, instinctual way of doing things. Man, desires to accelerate his progress because he is endowed with discernment power, conscious thinking capacities, the Mind (Buddhi), and well-developed voluntary control mechanisms. Yoga is a deliberate, focused discipline that has the potential to dramatically enhance man's growth.

Yoga is regarded as the primary path to self-realization in Vedantic traditions.

"Nasti yoga-samam balam(Mahabha. 12).

In addition, Yoga is frequently addressed in Vedic literature as a technique of realizing the truth. Yoga appears to have been employed in the literature to denote both the condition of awakening and the method of awakening. Yoga has also been used to describe achieving the seemingly impossible.

"Yogah apraptasya prapanam" (Gita, Sanka. 9:22).

"The Samhitas employ the root of the word Yoga in a variety of ways. The root yujir', which means to combine and is the source of the word Yoga, appears frequently in the Samhitas. Yoga is the unification of the dualities prana-apana, rajas-retas, surya-candra, atma-paramatma, and more. Yoga, according to Yajnavalkya, is fundamentally the union or integration of atman and paramatman".(Singh, 2009)

Yoga in Vedanta refers to the union of the jivatman with the paramatman, as well as the oneness of the jiva and the brahman, i.e. Brahmatmaikatyanubhuti, or realisation of atman and brahman oneness. "Soham". "Tattvamasi" and other significant Vedic utterances (mahavakyas) refer to the same condition. Yoga is considered samadhi by Yajnavalkya in another context. Samadhi is attained when the concentrated mental being, ekagra citta, merges with the object. If we accept this perspective, there is no fundamental difference between the two definitions of Yoga, samadhi and samyoga.

"Yoga yuktih samadhanam" (Taitti. Upn. Sank.).

3) Bhagavad Gita

Three main definitions of Yoga are below:

Duhkh-samyoga-viyogam yoga-samjuitam (Gita 6:23)

Yoga is dis-union (Viyoga) or negation of the ego with grief, according to this definition.

Yoga karmasu kausalam (Gita 2:50)

The notion of Karma yoga is referred to in this popular description of Yoga. It is popularly understood to mean that Yoga is skill in action.

Samatvam yoga ucyate (Gita 2:48)

This is the most often quoted definition of Yoga from Bhagavad. This suggests that Yoga is an attitude or state of mind characterized by equanimity in the face of success and failure in an
action performed without regard for the outcome.

4) Yoga Vasishta

"manaḥ praṣamanopayaḥ yog ityabhidheeyate " Yoga Vāśiṣhṭa,II.2.4

Yoga, according to Yoga Vasishta, is a technique for calming the mind. Yoga Vasishta's primary concept is that worldly sorrows are caused by our own delusions about the world, and that what we perceive on the outside is merely a reflection of how we feel on the inside. The path to true enlightenment is to transcend these ephemeral illusions, and Vasistha Maharshi explains how to do so in great detail. The nature of the Parabrahma, Supreme God consciousness, and the techniques for obtaining Self Realization are brilliantly described in this text.

"When one realizes the truth of the unity between the Jivatma (soul of man) and the Paramatma (God) whether by instruction from the guru or from spiritual texts, that very moment the source of ignorance, along with the cause and effect, will diffuse and Jivatma will unite with Paramatma. The state mentioned above is called moksha (liberation). The self is everfree."(Venkatesananda, 2010)

5) Patanjali Yoga Sutras

Yoga, according to Patanjali, is the state of being free of all mental perturbations. (Citta-vrttis).

"Yogascitta-vrtti-nirodhah (Yogasutra 1:2)"

The condition of 'Citta-vrtti-nirodhah,' according to Patanjali, can be attained by abhyasa (continuous practice) and vairagya (renunciation).

"Abhyasa-vairagyabhyam tannirodhah" (Yogasutra 1:12).

Dr. Srinivasan in his book, Yoga Sagara Saram (Srinivasan T.M., 2011) has presented a succinct summary of the process of Yoga as per the Patanjali Yoga Sutras and it truly captures the essence of Vedic Yoga:

"Patanjali has presented a deep analysis of the mind and its functional derivatives in the four chapters of Yoga Sutras. The Yoga Sutras start by defining

Yoga as a means to calm the restlessness of Citta that is a function of the mind. Citta ratiocinates all our thoughts and actions. Citta has a major role in recalling past information and this regurgitation provides a rich tapestry for thoughts, both depressing and happy. When we transcend the realm of citta, we arrive at buddhi or intellect that seems to be the final repository of all thoughts. However, behind buddhi is Purusa or the Self; this alone is the ever-shining reality, transcending time, and space. It is not an intellectual understanding of the nature of Purusa and buddhi that is expected; it is experiencing the truth of this statement through intense dharana, dhyana and samadhi. The Yoga Sutras provide a succinct analysis of citta and Purusa and methods to reach ultimate reality. Yoga's goal is to bring the mind inwards. The first two practices - yama and niyama of Astanga or eight- limbed Yoga are to establish order in our dealings with the world. Unless these are achieved, the unruly mind cannot be controlled. We need a parameter, a perimeter, and an outer ring within which we let the mind wander freely. Yama and Niyama are the practices and constraints that keep us within this perimeter. Ahimsa (non-harming to all living beings), honesty, non-stealing, continence, and non-covetousness are all Yama qualities. Personal restrictions like cleanliness, contentment, austerity, study (of scriptures), and devotion to God make up Niyama. With proficiency in yama and niyama, worldly worries are avoided; truth in dealing with the world gives us peace in our thought and action. As we feel happy within our means, we also feel glad, and the heart is filled with natural joy. Asanas help us maintain the body light, still and at the same time stable. As we progress in pranayama, lightness, clarity and expansion are felt. Japa is necessary as we evolve in pranayama. Japa is incessant thought of our Beloved (our chosen god). Pranayama is complete when combined with japa. Suspension of the breath is automatic when intense Japa is combined with pranayama. At this point, vairagya or detachment from the workings of the world is necessary."

"When detachment is profound, the next anga of Yoga, namely pratyahara becomes easy. Pratyahara is withdrawing the senses from the external world. The yogi is in the world, creating and working, but not of it; the mind is created fully detached from what is going on in the world. Practice of pratyahara bestows one with a feeling of complete freedom from the undulations of the world around oneself. This does not mean that one is disinterested in one's surroundings; rather one is involved in work without trying to imprint one's opinions and ideas. Yoga in the ultimate analysis is being perfectly natural."

"Asana gives the body stability like that of the earth; Pranayama gives the person lightness and a feeling of expansion. Pratyahara, confers luminosity to the person. Thus, the elements of earth, water, fire and expansiveness of air are realized through the outer limbs of Yoga or Bahiranga Yoga."

"After we have mastered the outer yoga, we start on the journey of inner yoga or Antaranga Yoga. This constitutes of Dharana, Dhyana and Samadhi. The mind progresses in finding its own place of origin. In dharana, the mind is constrained to a particular place of enquiry, being active within a specific region. A particular mantra is repeated over and over again in Mantra Yoga or Japa Yoga so that the mind is always engaged in the meaning of the mantra. The mind becomes one-pointed. This is dharana. One of the purposes of dharana is to capture and experience the delight and the power of the Great Void or akasa. As mentioned earlier, we have already stabilized earth, water, fire and air through the outer limbs of Yoga."

"Dhyana is accomplished when the mind flows continuously towards the object of contemplation. An unruly mind is the cause, and its activities of interaction with the world are the effects; however, we normally do not seek to understand the cause of our interactions with the world. We experience the effects only in the form of many sensory inputs, resulting in the opposites of happiness and sadness, pain and pleasure etc. With deep immersion in dharana and dhyana, the mind is fully turned inwards, the opposites due to the external world disappear and a deep sense of joy prevails. All the things perceived by the senses should be ultimately related to the reality inside. Love for the beloved should be transformed into the feeling of delight felt in the heart even without the external object. Similarly, mind should be trained to feel the real state of delight through every sense organ. Ultimately, the delight is the common factor that should be savored without support from outside source. This is the result of dharana and dhyana."

"The mental perception of an object and its awareness is called pratyaya; the object could be inside or outside of us. One's past experiences and habits known as samskaras provide a backdrop for the mind either to like an experience or to dislike it. If the mind is made to focus on positive experiences, naturally the mind likes this, and the focus becomes continuous and pleasant. There are five states of the mind described in this connection: mudha or dull, ksiptà or restless, viksipta or scattered, ekagra or one-pointed and lastly, niruddha or arrested or motionless state. Samadhi could be attained at any of the above five states, however, only the last two namely ekagara and niruddha states are true yogic states."

"The first three states have qualities of tamas, and rajas associated with them. The state of viksipta can occur in a deep emotional mood when one loses oneself in an act. This is the level that a scientist or an artist reaches while in a creative mood. Still, this is not related to selfknowledge and hence this type of samadhi is of transitory nature since the mind is hovering after transient ideas."

"Knowledge of Purusa is obtained only through viveka or discrimination (between the real and unreal) and dedicated dhyana. Hence the samadhi of ekagra type is towards meditating on Purusa. It is only viveka that will lead one to samadhi

and ultimate release from the cyclic birth-suffering-death. Each animal, bird, tree and plant has a Purusa within; however, awareness of that Purusa is possible only with a human consciousness.”

6) Tantra Tradition and Tantric Yoga

The Agamas or Tantras are the source of Tantric yoga and philosophy. The agamas are scriptures prescribe a number of spiritual Sadhanas forming one general group distinct from Patanjali’s yoga philosophy. The ultimate reality as conceived in agamas is Siva, who is pure consciousness. The entire universe is a manifestation of the same. Hence Siva is absolute. The Pasu (or the bound soul) is nothing but Siva in fetters of anava mala, (spiritual dirt) and is cloaked in five sheaths of maya. The ultimate aim of life is to free oneself from the fetters of mala and thereby attain Sivahood, which is one’s true nature. There are specific sadhanas or upayas(means of liberation), which remove the dirt. The Tantric Yoga is based on Kriya or activity. (Singh, 2009) The Tantric Yoga is complementary to the Vedic yoga. Tantric yoga is the technique of winning over Nature by the help of laws of nature themselves. The natural dynamism (or the Kriya process) of personality is allowed to take its proper course, leads oneself to the ultimate goal of Siva-hood. Therefore, both the Vedic and Tantric paths represent the true picture of Indian Yoga.(Singh, 2009)

Conclusion:-

- The evolution of Yoga from antient through traditional and contemporary times, with a view to understand the process of evolution and studied in a little greater detail.
- Yoga has risen in popularity and expanded into new dimensions throughout the last century.

Bibliography

- Banerjea, A. K. (1983). *Philosophy of Gorakhnath with Goraksha-Vacana-Sangraha*. Motilal Banarsidass. https://books.google.com/books?id=Ljn1koKa0CQC
- Bendas, D S; Girishkumar, T. S. (2016). *The impact of Vedanta on the integral Yoga of Maharshi Aurobindo*. Mahatma Gandhi University.
- Brinsley, J., Smout, M., & Davison, K. (2021). Satisfaction with Online Versus In-Person Yoga During COVID-19. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, *27*(10), 893–896. https://doi.org/10.1089/acm.2021.0062
- Desikachar, T. K. v, Desikachar, K., & Moors, F. (2001). *The viniyoga of yoga*. Krishnamacharya Yoga Mandiram. https://books.google.com/books?id=uaPUZwEACAAJ
- Devi Gitanjali. (2016). *Yoga its origin development and relevance in modern times* (p. 288). Gauhati University.
- Gill, N. S. Dr. (2003). Moksha. In *Book*.

- Iyengar, B. K. S. (2012). *Core of the Yoga Sutras: The Definitive Guide to the Philosophy of Yoga*. HarperCollins Publishers Limited. https://books.google.com/books?id=loNTLgEACAAJ
- Jois, K. P. (2010a). *Yoga Mala: The Original Teachings of Ashtanga Yoga Master Sri K. Pattabhi Jois*. Farrar, Straus and Giroux. https://books.google.com.
- Kriyananda, S. (2004). *Ananda Yoga for Higher Awareness*. Crystal Clarity Publishers. Kundalini yoga. (n.d.). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Kundalini yoga.
- Nagendra, H. R. (2004). *Yoga for Promotion of Positive Health*. Swami Vivekananda Yoga Prakashana.
- Rama, S. (2007). *Meditation and Its Practice*. Himalayan Institute Press.
- Singh, K. (2022). SIDH GOSHT – TRANSLATION & INTERPRETATION. *Abstracts of Sikh Studies*, *XXIV*,(1), 14. http://www.sikhinstitute.org/jan_2022/6_sidhgost.pdf
- Singh, R. H. (2009a). *The Foundations of Contemporary Yoga \& Yoga Therapy*. Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.
- Singh, T. (1977). *Sikhism and Tantric Yoga*. International Institute of Sikh Studies, 19 Caxton Road, Southall, Middlesex, Greater London, U.K.
- Sivananda, S. (1961). *Yogic Home Exercises: Easy Course of Physical Culture for Modern Men and Women*. D.B. Taraporevala Sons.
- Srinivasan T.M. (2011). *Yoga Sagara Saram*. Swami Vivekananda Yoga Prakashana, Bengaluru, India.
- Yogananda, P. (2007a). *God Talks With Arjuna:* Yogoda Satsanga Society of India.
- Yogananda, P. (2008a). *Autobiography of a Yogi*. Yogoda Satsanga Society of India.

The Influence of Culture on International Marketing

Dr. Govind Pandurang Choudhari
Head & Assistant Professor, Department of Accounts & Statistics
Pansare Mahavidyalaya, Arjapur, Tq. Biloli Dist. Nanded

ABSTRACT:

Applying marketing principles to many nations is what is referred to as international marketing. The terms "international marketing" and "global marketing," which are related terms, can be used interchangeably. Global marketing and international marketing are equivalent terms for the duration of this course and those that come after it.

Introduction:

Culture is the way we conduct ourselves here. A country's culture may be related. (National culture), a particular group (sub-culture), or an establishment (corporate culture). It is widely acknowledged that culture is something you learn, not something you are born with. Therefore, culture encompasses what we have learned about values and norms, traditions and conventions, religious beliefs and practices, rituals, and artifacts (i.e. tangible symbols of a culture, such as the Sydney Opera House or the Great Wall of China).

What is an International Marketing?

Marketing campaigns carried out by businesses abroad or across international borders are referred to as international marketing or global marketing. The approaches utilised in a firm's home nation are expanded upon in this strategy. It alludes to firm-level cross-border marketing strategies, such as market segmentation and targeting, choice of entry method, marketing mix, and competitive choices for global markets. "International marketing is the transnational process of planning and executing the creation, pricing, promotion and distribution of ideas, commodities and services to create exchanges that satisfy individual and corporate objectives," the American Marketing Association (AMA) states. The only difference from the definition of marketing is the addition of the word multinational. The use of marketing principles outside of one's own country is known as international marketing. The terms "international marketing" and "global marketing," which are related terms, can be used interchangeably.

The intersection is the outcome of the internationalization process. Many American and European authors consider international marketing to be only an extension of exporting, whereby the 4Ps of the marketing mix are merely modified to account for variations in consumer segments. Thus, global marketing emphasises sameness, or the similarities among consumers and market groups, and adopts a more standardized approach to international markets.

At its simplest level, international marketing involves the firm in making one or more marketing mix decisions across national boundaries. At its most complex level, it involves the firm in establishing manufacturing facilities overseas and coordinating marketing strategies across the globe.

- Doole and Lowe (2001).

International Marketing is the performance of business activities that direct the flow of a company's goods and services to consumers or users in more than one nation for a profit.

- Cateora and Ghauri (1999)

International marketing is the application of marketing orientation and marketing capabilities to international business.

- Muhlbacher, Helmuth, and Dahringer (2006)

The international market goes beyond the export marketer and becomes more involved in the marketing environment in the countries in which it is doing business.

- Keegan (2002)

What is Global Marketing?

Global marketing refers to marketing activities coordinated and integrated across multiple country markets.

- Johansson (2000)

INTERNATIONAL MARKETING AND CULTURE

What is the influence of culture on international marketing?

Therefore, local culture of the nation you desire to promote in must be considered when engaging in international marketing.

Marketing managers can evaluate the cultural makeup of a global market using the Terpstra and Sarathy Cultural Framework. It is fairly simple and breaks down the data into eight groups.

The eight areas are Aesthetics, Law and Politics, Education, Social Organizations, Language, Religion, Values and Attitudes, Values and Attitudes, and Technology and Material Culture.

LANGUAGE

When it comes to language, one should take into account whether the national culture leans more toward high context or low context (Hall and Hall 1986). The idea has to do with the harmony of verbal and nonverbal communication.

Speaking carries the importance of communication in low context cultures; that is, what is spoken is understood. Australia and the Netherlands are two examples..

As a result, what is said may not always be what is meant in verbal discussions in high context cultures? Thus, hidden cultural meaning as well as body

language must be taken into account in high context cultures. Japan and certain Arab nations are two examples of high context cultures.

RELIGION

An international marketer may come across a wide variety of religions, each with their own unique nature and level of intricacy. The company must ensure that its goods and services do not offend, violate, or are otherwise objectionable to the community. This involves branding and marketing promotion.

In China, since 2007 was the year of the pig, all advertising that featured pig imagery was outlawed. This was done to ensure unity with the nation's 2% Muslim population. Images of pork-filled sausages and even advertisements with animated (cartoon) pigs were prohibited.

In 2005, the French Catholic Church was successful in getting a court order to stop a clothing advertising that was based on Leonardo da Vinci's painting of Christ's Last Supper (by garment designers Marithe and Francois Girbaud).

VALUES AND ATTITUDES

Values and attitudes differ between countries and even within countries. Therefore, before entering the market with a product or service, make sure you have a firm understanding of the region. Changes to promotional materials or subliminal branding messaging may be necessary. When managing local staff, there could also be a problem. For instance, employees in France typically take their entire August off, whereas Americans are more likely to merely take a few weeks off per year.

Because it was claimed that the advertisement insulted Chinese national pride, China banned a 2004 Nike television commercial featuring American basketball star LeBron James engaged in combat with animated cartoon kung fu masters and two dragons.

Tourism Australia debuted its "So where the bloody hell are you?" advertising campaign in Britain in 2006. The British Advertising Standards Authority forbade the $130 million (US) campaign from being used in the United Kingdom. The advertising campaign included images of the Opera House and Sydney Harbour Bridge as well as other well-known Australian emblems including beaches, deserts, and coral reefs. The commentary ran:

"We've poured you a beer and we've had the camels shampooed, we've saved you a spot on the beach. We've even got the sharks out of the pool,".

Then, from a bikini-clad blonde, come the tag line:

"So where the bloody hell are you?"

EDUCATION

In every worldwide market, schooling will be of a different caliber. This might affect the kind of message you send or even the platform you use. For instance, in nations with poor literacy rates, marketers might steer clear of written

copy-based communications in favour of radio advertising with an auditory message or visual media like billboards. Another problem could be how things are labeled.

A comprehensive public education system, including elementary schools, middle schools (lower and upper), and universities, is in place in the People's Republic of China. Chinese students must complete nine years of school.

Between the ages of seven and sixteen, students in Finland are required to attend school. They attend their neighborhood school for the first nine years of their education, which includes both primary and secondary school. The classic German model divides education after primary school into academic and vocational systems.

In Uganda, education lasts for seven years in primary school, six years in secondary school (four years in lower secondary and two years in upper secondary school), and three to five years in post-secondary school.

SOCIAL ORGANIZATIONS

The structure of a national society is relevant to this component of Terpstra and Sarathy's Cultural Framework. What place do men play in society, for instance? Is the government of the nation centralized or decentralized? Consideration must be given to the degree to which caste or class influences a society. For instance, there is a well-established caste system in India, and there is still a class structure in many Western nations. Therefore, if caste and class structures are in place, social mobility may be limited. If you hire local labour, management choices will be influenced by the existence of strong trade unions.

TECHNOLOGY AND MATERIAL CULTURE

The term "technology" encompasses a wide range of different things. Is there enough energy to power our products, for example? Exists a transportation network to deliver our products to customers? Do the port's cranes have the necessary size to unload containers from ships? How fast does innovation spread? Do customers genuinely purchase material goods? In other words, are they materialistic?

LAW AND POLITICS

The underlying social culture will determine the political and legal landscape, just as it does in many other areas of Terpstra and Sarathy's Cultural Framework. Your choice to market there will be influenced by the political ideology that underpins the society. In contrast to Iran, which has a political and judicial system founded on Islamic teachings and principles as well as a Sharia tradition, the United Kingdom, which is mostly market-driven and democratic, has laws that are based on precedent and legislation.

AESTHETICS

The appreciation of something's artistic qualities, such as its flavour, aroma, or ambiance, is related to aesthetics and involves using your senses. For instance, is something lovely? Does it have a stylish look? Was a commercial provided in a

tasteful manner? Do you enjoy the architecture, music, or colour choices that are associated with an experience? Is anything pertaining to branding attractive?

CONCLUSION:

The simple act of applying marketing principles to multiple nations is known as international marketing. An international marketing strategy that is global in scope is the outcome. Instead of concentrating on country markets, or the differences resulting from the physical locations of customer groups, managers focus on product markets, or customer groups looking for shared benefits or to be served by the same technology, emphasizing their similarities regardless of the geographic areas in which they are located.

The main goals of global/transnational marketing are to utilize a company's resources, expertise, and products on a global scale while also adjusting to what is actually distinctive and different in each area.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY:

1. Doole, I. and Lowe, R. (2001), International Marketing Strategy - Analysis, Development and Implementation, Thomson Learning, 3rd Ed.
2. Paliwoda, Stanley J.; John K. Ryans (2008). "International business vs. international marketing". International Marketing: Modern and Classic Papers. Peter Buckley, Kotabe (2001, p. 461-2). p. 4.
3. Keegan, W.J., (2002), Global Marketing Management, Prentice Hall, 7th Ed.
4. Marketing, Tim McGraw-Hill
5. Johansson, J.K. (2000), Global Marketing - Foreign Entry, Local Marketing, and Global Management, Johansson, International Edition.
6. Joshi, Rakesh Mohan, (2005) International Marketing, Oxford University Press, New Delhi and New York ISBN 0195671236
7. Kurtz, David L. (2008). "Part 6 - Promotional decisions". Contemporary Marketing (13rd ed.). p. 494.
8. Onkvisit, Sak; John J. Shaw (2004). "Process of international marketing". International marketing: analysis and strategy (4th ed.).p. 3.
9. Cateora, P.R., and Ghauri, P.N. (1999), International Marketing, McGraw-Hill Publishing Company, European Edition.
10. Eagle Business (2007)
11. Bennett, Roger; Jim Blythe (2002). "The nature of international marketing". International marketing: strategy planning, market entry & implementation (3rd ed.). p. 4.
12. Muhlbacher, H., Helmuth, L. and Dahringer, L. (2006), International Marketing - A Global Perspective, Thomson, 3rd Ed.

Effect of guided meditation on teachers self esteem

Dr. Prajakta Medhekar
Asst. Professor of Abhinav Education society's college of Education, Ambegoan, Pune

Abstract

Every person has emotions. Behavior of every person is depend on his own emotions and thought process. The environment ,upbringing were major factors in building persons emotions. Self –esteem is how people see themselves. In this study , researcher study on self esteem and its relation to peace of mind. 60 teachers were selected out of it 30 teachers were doing vipassana meditation and, 30 were not doing any kind of meditation . For data collection Self-Esteem Inventory by Coopersmith (2002) were used. And by purposive sampling method 30 teachers were selected and 21 days meditation programme. Result supported to the hypothesis that teachers having high self esteem having high peace of mind, and low self esteem shows conflict, and low peace of mind.

Key words: Self esteem , guided meditation

Introduction:

The year 2020 started with a bang due to COVID 19. The whole world stopped. No one wants to go out anywhere for anything. Work is also from home . The coronavirus (COVID-19) pandemic has changed the lifestyle of many people. Since the beginning of the epidemic, many countries - including Ecuador - have adopted various policies to protect their populations and reduce transmission and mortality. These measures include mandatory confinement, curfews, mobility restrictions, teleworking, distance learning, mandatory use of masks, capacity limits in restaurants and commercial spaces, restrictions in bars and nightlife centers. In that period most of the people feel negative, frustrating. Evidence indicates that the longer people are in isolation or confinement, the greater the negative effects on their mental health [PMC free article] [PubMed] [CrossRef] .The Positive Self-esteem is positively related to general well-being and negative self-esteem is related to stress, anxiety, and depression.

Concept of Self esteem

Self-esteem is how a person sees himself. This is a decision we make on ourselves. Self-esteem is directly related to our mental health and quality of life. Low self-esteem leads to feelings of depression and anxiety, as well as making poor choices for yourself, whether it's a bad relationship or a job that makes one unhappy. People with high self-esteem lead happier lives and exhibit a better quality of life. To clarify, having high self-esteem does not mean having an unrealistic, inflated idea of who the person are in reality. In fact, it's about recognizing personal strengths, characteristics, and other things that make person ,while having a

balanced understanding of own challenges. Person can also recognize what it is about yourself that needs to be worked on and changed without negative self-talk.
Originally, self-esteem was defined as a one-dimensional construct, which refers to a person's general sense of worth (Rosenberg, 1965). Self-esteem is an important construct and is related to a variety of positive psychological outcomes, including psychological adjustment, positive emotion, and prosocial behavior (Leary & MacDonald, 2003).

Statement of Problem

Effect of guided meditation on teachers self esteem

Objective

- To study the self esteem of teachers
- To compare self esteem of teaches doing vipassana meditation and not practicing meditation
- To study the effectiveness of meditation program.

Operational Definition

Self Esteem

Self-esteem refers to an individual's attitude toward himself in the personal, social, family, and educational spheres of experience, which is reflected in his/her judgment of self-worth.

Guided Meditation

Researcher self-made guided meditation with positive affermations.

Sample

For present research 60 secondary and higher secondary teachers were selected. Out of 60 teachers, 30 teachers were regularly doing their meditation vipassana, and 30 teacher was not doing any meditation. 30 teachers was selected for 21 days meditation program.

Tool for data collection

Self-Esteem Inventory of 20-item scale that measures a participant’s self-esteem at a given point in time. The 20 items are subdivided into 3 components of self-esteem:

(1) Performance self-esteem 07 items

(2) Social self-esteem 07 items

(3) Appearance self-esteem.06 items

All items are answered using a 5-point scale (1= not at all, 2= a little bit, 3= somewhat, 4= very much, 5= extremely).

Research Question

Vipassana meditation will increases self esteem?

Any kind of meditation helps to increase self esteem?

Limitation

- Only 30 Teachers were used for 21 days meditation workshop Delimitation
- Present research will be conducted only for secondary and higher secondary teachers Geographical limitation of present research is Pune city only.
- Present research will be conducted only for Guided meditation.

Review of related research

Christopher, Analise O'Donovan(2013), in this study the researcher focused on mindfulness factor that is wellbeing. It also found that by experimentally mindfulness and self esteem increased. Chloe Randal & Daniel Pratt & Sandra Bucci (2015) ,has done systematic review of mindfulness and self-esteem. In this 32 reviews were taken, out of Fifteen studies explored the association between dispositional mindfulness and self-esteem, and 17 studies investigated change in self-esteem following a mindfulness based intervention .

Research Method

For present study , survey were used to check the present level of self esteem in teachers. After analyzing this ,30 teachers were selected for 21 days guided meditation workshop. So multi-phase research method were used.

Data Analysis

For analysis of scale percentage were used . The effect of meditation were observed by in-depth personal interview which was analysis by qualitative analysis Study 1

Self Esteem	Vipasana Meditation	Without meditation
Performance self-esteem	46%	12%
Social self-esteem	30%	14%
Appearance self-esteem	24%	7%
Total	100	33%

From above table it was seen that ,those teachers who regularly practice vipasana meditation ,having higher self esteem as compare to those were not doing any kind of meditation. In performance Self-esteem vipasana meditation affect more than appearance self-esteem. While some teachers were more social having higher social self-esteem.

Study 2

For studying effectiveness of meditation ,30 teachers were selected . Monday to Friday every morning 30 minutes meditation workshop were conducted online. Every session were started with warm-up exercise ,after that pranayama (

Kapalbhati, anulom vilom,and Kumbjak rechak) were practiced. After that 20 minutes guided meditation were conducted. Some scale were used for post test.

Table 2 comparision between pre test and post test

performance self esteem		Social Self-esteem		Appearance Self-esteem	
pre	Post	Pre	Post	Pre	Post
1	5	1	5	5	5
2	4	5	4	1	3
1	4	4	5	3	4
5	5	5	5.	4	5
1	3	1	2	4	5
5	5	2	3	2	3
3	5	4	5		

From above table it was seen that , all three components were increased after meditation. Self performance ,awareness about how we look it also increased.

Major Findings

- Teachers who having vipasana meditation having higher performance self esteem, Social self esteem and appearance self esteem
- Teachers having good social self esteem were having good relations with other teachers as well as students.
- Those teachers having good appearance self esteem ,having higher confidence as compare to those having low appearance self esteem.
- After 21 days guided meditation it was seen that, all three aspects of self esteem were increased.
- It was also seen that stress level become decreased, there fore work performance was better after meditation.

Interview

- Guided meditation significantly affects the physical and psychological health of teachers.
- Many teachers said ,they feel energetic after meditation
- Stress , anxiety were decreased after meditation
- Student teacher relationship also increased after meditation.
- Each participant feel calm and good peace of mind for entire day.

Conclusion

In present study ,effect of guided meditation shows significant result on teachers self esteem .Finding of this study significantly focus on increase in self performance ,social self-esteem and appearance self-esteem. It also shows that stress ,anxiety

were minimized after guided meditation. So if we practice meditation it increases individual performance as well as social behavior.

References

- Cameron Grant Ford(2019) An Investigation of the Relation between Mindfulness and SelfEsteem Stability, West Virginia University, cgford@mix.wvu.edu
- Christopher, Analise O'Donovan(2013),Positive Effects of Mindfulness son self esteem, September 2013 The Journal of Positive Psychology 8(5):376-386DOI: 10.1080/17439760.2013.807353
- Chloe Randal & Daniel Pratt & Sandra Bucci (2015) Mindfulness and Self-esteem: A Systematic Review, Published online: 9 April 2015 # Springer Science+Business Media New York 2015
- Coopersmith, S. (1981). Self-esteem inventories. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press. Google Scholar
- Coopersmith, S. (2002). Revised Coopersmith self-esteem inventory manual. Redwood City: Mind Garden.
- Leary, Mark R. MacDonald, Geoff (2003),Individual differences in self-esteem: A review and theoretical integration.
- Mansi Brat(2017) Effects of Zen Mindfulness Meditation on Student Counselor's Stress, Attention, and Self-Compassion Levels, The University of Toledo
- Srishti Chandna,corresponding author Pratiksha Sharma, and Harishankar Moosath (2022), The Mindful Self: Exploring Mindfulness in Relation with Self-esteem and Self-efficacy in Indian Population Psychol Stud (Mysore). 2022; 67(2): 261–272.
  Published online 2022 Feb 2. doi: 10.1007/s12646-021-00636-5
- https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0191886916301416
- https://www.mindandsociety.in/index.php/MAS/article/view/481
- https://positivepsychology.com/rosenberg-self-esteem-scale-questionnaires/
- https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7158942/
- https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32112714
- https://doi.org/10.1016/s0140-6736(20)30460-8
- https://fetzer.org/sites/default/files/images/stories/pdf/selfmeasures/Self_Measures_for_Self-Esteem_ROSENBERG_SELF-ESTEEM.pdf
- Scale (taken from http://www.psychbytes.com/Quizzes/Heatherton%20and%20Polivy%20State%20SelfEsteem%20Scale/Heatherton%20and%20Polivy.htm):
  health

Influence of Population Expansion on Economic Development in India

Mr. Preetesh Dilip Pathare
Smt. C.K. Goyal Arts and Commerce College, Dapodi, Pune-12

Abstract:

The work force's resource is the population. The work force will grow in proportion to population size. Nothing can be produced by labour alone. A labor force can be employed if other resources needed for production are also accessible in adequate amounts. For a nation, force is a productive asset. A huge work force may constitute a hindrance to more accelerated economic progress if other resources are not present in adequate amounts. Some nations, particularly those in developing markets, are expanding rapidly. This paper aims to demonstrate how the country's rapid population expansion affect its economic development and also makes some suggestions on how to stop the population boom so that economic growth won't be hampered.

Keywords: Economics, Population,

Introduction:

The population of humans slowly increased across early human history and prehistory—about.002% annually—until the 17th century, when it began to pick up speed due to advances in knowledge, agriculture, and industry. More than a million years passed before humans arrived to the first billion sometime around 1800. A second billion had been added by the year 1900, and the twentieth century has seen an additional 3.7 billion people added. The projected current world population is 6.8 billion. The population of the globe grows by one every four days.

2.4% of the world's population lives in India, the biggest democratic nation. It has 16% of the world's land area and 16% of its people. About 1.6 crore people are added to the population each year. According to the United Nations Fund for Population Activities (UNFPA), India accounts for around one-fifth of the world population growth, which is estimated to be 78 crores annually. India presently has 1.2 billion people, 624 million of whom are men and 587 million women, according to the 2011 census. Since the census of 2001, there have been an additional 181 million individuals, or practically equivalent to the Brazilian people.

Objective of the study

This study's major goal is to learn more about the hypothesis, specifically how human resources affect the nation's economic development.

Hypothesis of the study

The study's chosen hypothesis is

1. India's population is expanding quickly.
2. Population growth is a barrier to progress.

Population expansion and economic advancement

Since Adam Smith produced his "Wealth of Nations" book, the effects of population expansion on economic development have caught economists' attention. According to Adam Smith, "Any nation's annual work is the fund that first provides it with all the necessities and comforts of life." Only Malthus and Ricardo raised the issue of population growth's impact on the economy. However, due to population expansion in Western Europe, which has resulted in its accelerated industrialization. It is frequently said that a larger population promotes economic growth by creating more marketplaces for commodities. But it's a false perception. In actuality, excessive population slows down economic growth. Under conditions of a rapidly expanding population, all attempts at economic progress end up being "Writing on sand with waves of population expansion removing impurities all that we have written."

Numerous factors impede economic development as a result of population expansion:

1. Overuse of Natural Resources

Natural resources of a country have often been squandered when the population is growing quickly. This is especially true if the bulk of people depend on agriculture for their means of subsistence. As the population grows quickly, agricultural holdings become smaller and less profitable to grow. The usage of fresh land can't be employed to boost agricultural production. As a result, a lot of families still live in poverty. India's population really expanded from 102.7 billion in 2001 to 121.01 billion in 2011, which results in misuse of land and jeopardises the well-being of future generations.

2. Per-Capita Earnings

Population expansion has a negative impact on per capita income. In three different ways, population expansion tends to reduce per capita income:

- The population strain on the land rises as a result.
- Due to the lack of a cooperative element to raise their supply, consumption products cost more as a result.
- Because costs rise as the number of family members increases, it results in a loss in capital accumulation. If a substantial proportion of the population is made up of children, the negative impacts of population expansion on per capita income are particularly severe.

As a result, having a big population of children places a significant economic strain on the country because they just consume, not contributing to the GDP.

3. Development Of Agriculture

Most people reside in rural regions in developing nations like India. Their primary line of work is in agriculture. As a result, the land man ratio changes with population growth. Because the availability of land is inelastic, population pressure on the land

increases. In addition to raising hidden unemployment, it also reduces per capita production. The number of employees who lack access to land is increasing, and their wages are falling. Low per capita productivity thus decreases the propensity to spend and save. As a result, it is not able to apply technological advances or make other modifications to the land.

Agriculture's capital formation weakens, and the economy crackles to subsistence level. Due to a severe lack of food goods, the issue of feeding a rising population becomes urgent. These must be imported, which magnifies balance of payments issues. Therefore, population increase slows down the development of agriculture.

4. Monetary growth

Population growth slows down capital formation. The amount of money available per person decreases as the population grows. More children must be fed with the same amount of money as before. It entails higher consumption costs, a further decline in already low savings, and a consequent increase in investment. Additionally, a fast expanding population forces individuals to employ outdated technology, which slows down capital development by reducing earnings, savings, and investments.

5. Employment

Population growth that is too quick causes underemployment and widespread unemployment in the economy. The ratio of employees to the overall population rises as population grows. But it is impossible to increase employment in the absence of supplementary resources. As a result, as the work force grows, so does underemployment and unemployment. Population growth has a negative impact on investments, savings, and income. As a result, work possibilities are diminished and capital production is slowed, which raises unemployment. In addition, the availability of supplementary components per worker decreases as the labour force grows in comparison to land, money, and other resources. Unemployment rises as a result. With a fast rising population, India has a backlog of unemployed people that keeps expanding. Compared to a genuine rise in the work force, this has the tendency to raise unemployment significantly.

6. Environment

Damage to the environment results from rapid population increase. The lack of available land caused by the world's population's fast growth forces a lot of people into ecologically fragile locations like tropical forests and hillside areas. It results in excessive grazing and forest clearing for agriculture, both of which severely harm the ecosystem. Environmental harm results from rapid population increase. Numerous individuals are forced to live in environmentally fragile locations like tropical woods and hillside owing to land scarcity brought on by the world's

population's fast growth. It causes serious environmental harm by encouraging overgrazing and clearing forests for farming.

7. Social Infrastructure

Large expenditures in social infrastructure are required due to the rapidly expanding population, which takes money away from directly producing assets. Due to a lack of resources, not everyone of the people can have access to housing, transportation, health, and educational services. Everywhere there is overcrowding. As a result, these services' quality declines. These social infrastructures need to be provided, and that costs a lot of money.

Conclusion

According to the research above, the high population growth rate has slowed down the rate of economic development in emerging nations. The aforementioned reasoning supports my claim that population expansion is a limit on progress. It has been discovered that the task of utilising the labour force in productive activities is made all the more challenging by the population's rapid growth. In emerging nations, such a big growth in population is more of a problem than a benefit. It has also been investigated that growing demand for firewood, housing, and other commodities leads to deforestation, which has a negative impact on soil fertility, contributes to flooding, and alters the climate. Conclusion: The population's huge size and rapid rate of expansion result in higher consumption requirements. Expenditure on consumption rises as a result. Thus, there is not much improvement in the rate of capital formation or savings. The rapid expansion population consumes a portion of the resources that these economies deploy.

Despite this conclusion, I want to emphasize that the relationship between population growth and economic development can only be positive if the population increase is proportionate to the country's resource availability and the resources are exploited to the fullest extent possible, effectively, and efficiently by skilled, talented human resources in nations like India.

Suggestions to Control Population Explosion

1. Increasing income is the best way to reduce the population rate.
2. Assisting prolonged marriages.
3. Promoting female employment and education.
4. Making family planning options accessible in urban, semi-urban, and rural locations through various venues.
5. The government should offer rewards and incentives to those who embrace and promote family planning practices.
6. The Indian government has passed a number of legislation raising the minimum age for female marriage, educating children about child labour, and other issues including family planning. Government should impose strong measures and pass laws to punish disobedient citizens.

7. Family planning refers to conceiving a kid voluntarily rather than accidentally.
8. Opportunities for economic progress need to be distributed more fairly.
9. Invest in the infrastructure of the health sector to lower baby and child mortality rates.
10. Support for the social norm of small families.

References

1. *Sadik, N., 1997. Social Change _ The Essence of Development, Pak Dev Rev, 36: 315-20*
2. *Afzal, M., 2009. Population Growth and Economic Development in Pakistan, The Open Demography Journal,1-7.*
3. *Rosen, J.E. and S.R., 1995. Pakistan's population program: the challenges ahead.*
4. *Xiujian Peng, 2002. Population Growth, Transaction Efficiency and Economic Development In Selected Asian Countries. IUSSP Regional Conference on Southeast Asia's Population in a Changing Asian Context held at Bangkok, Thailand, 10- 13, June.*
5. *Ali, R., 2010. Workers' Remittances and Economic Growth: The case of Pakistan, Pakistan Journal of Applied Social Sciences, 1: 1, (Forthcoming).*
6. *Claus Chr. P. rtner, 1996. Population and Economic Growth.*

मराठी दलित कवितेतील स्त्री जीवन : दृष्टीक्षेप

प्रा.संदीप कोरडे
(मराठी विभाग)
राजीवा गांधी महाविद्यालय, मुदखेड जि.नांदेड

भारतीय स्त्री जीवनामध्ये अनेक स्थित्यंतरे येत गेले. स्त्रियांचे पारंपरिक जीवन बदलून स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळत गेला आहे. सावित्रीबाई फुले यांचे एकूणच जीवन स्त्री जीवनाला कलाटणी देण्यासाठी महत्वाचे राहिले आहे. विसाव्या शतकात उदयाला आलेल्या दलित साहित्याने समुहाच्या वेदनेला शब्द दिला आहे. दलित कवितेच्या हुंकाराने स्त्रीच्या लेखनीला बळ मिळाले आहे. भारतीय समाज जीवनात समाजसुधारणेच्या चळवळी उदयाला आल्या त्यात समाजसुधारकांनी स्त्री स्वातंत्र्य आणि स्त्री हक्काचा उच्चार केला आहे. स्त्रीला बोलण्याचा अधिकारच व्यवस्थेने दिला नव्हता. स्त्रीवादाची चर्चा अलिकडच्या काळात सुरू झाली असली तरी महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी खूप अगोदर स्त्री मुक्तीचा, स्त्री-पुरूष समानतेचा विचार मांडला आहे. सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे या भारतीय स्त्री वादाला अधिष्ठान देणाऱ्या स्त्रिया आहेत.

विसाव्या शतकात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदूकोड बील मांडून भारतीय स्त्रियांच्या समग्र विकासाची मागणी केली आहे. या महापुरूषाच्या प्रेरणेतून स्त्रीवादी अविष्काराची सुरूवात दलित साहित्याच्या प्रांतात सुरू झालेली आहे.

संशोधनाचे हेतु :

दलित तत्व समजून घेणे
मराठी दलित कवितेतील स्त्री जीवनाची संकल्पना समजून घेणे
मराठी साहित्यात दलित साहित्य चळवळ अभ्यासणे.
मराठी दलित कवितेतील स्त्रियांचे जीवन अभ्यासणे.

संशेधनाची गृहीतके :

मराठी दलित कवितेतील व साहित्यातील चळवळीच्या उदयाची पृष्ठभूमी.
मराठी दलित कवितेतील स्त्री-जीवन
मराठी कवितेतील दलित स्त्रियांचे शोषण व परिवर्तन.

संशोधनाची पद्धती :

प्रस्तूत शोध निबंधात द्वितीय साधनांच्या आधारे, संदर्भ पद्धतीचा विश्लेषण व उदाहरणे देऊन तथ्यांचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे. तसेच संशोधनाचे निष्कर्ष शेवटी देण्यात आले आहे.

दलित तत्वाचा शोध व वेध :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - शोषण म्हणजे दु:ख.

बाबुराव बागुल - 'माणसाचे महात्म्य मुक्ती माणूस म्हणून त्याची असलेली प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी दिलेला लढा म्हणजे दलित तत्व होय.'

दलित म्हणजे दळले गेलेले; पिळले गेलेले, समाज जीवनापासून दूर फेकेले गेलेले, वंचित व उपेक्षीत असे लोक किंवा त्यांचा समुह. (दलित साहित्य उदगम आणि विकास: योगेंद्र मेश्राम)

दलित कोणती जात नसून ती एक जाणीव आहे.

समाजाच्या जातीप्रथेच्या जात्यामध्ये दळल्या गेलेला असा मानवी समूह जो माणूस म्हणून नाकारला गेलेला आहे. उपेक्षीत, शोषीत, अपमानित जीवन जगलेला आहे आणि समाजाचा विकास होत असताना ज्याला व्यवस्थेने पिछाडीला ठेवलेले आहे असा माणूस किंवा असा मानवी समूह.

दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेविरूद्ध सामाजिक, आर्थिक विषमतेविरूद्ध लढे दिलेत संघर्ष केले. भारतातील दलितांना मानसिक गुलामगिरीतून, लाचारीतून मुक्त करून त्यांना एक नवी अस्मिता मिळवून दिली. अन्याय अत्याचाराविरूद्ध लढण्याचे सामर्थ्य दिले. आज दलित समाज तो ताठ मानेने उभा आहे तो केवळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कर्तृत्वाने. अनेक देशातील विचारवंतांच्या साहित्य कृतींनी समाज परिवर्तनाची कामगिरी बजावण्यात निर्वीवाद महत्वाची भूमिका बजवल्याचा इतिहास आहे. भारतात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने लक्षवेधी समाज परिवर्तन घडलेले आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तीमत्व त्यांचे कार्य, त्यांचे साहित्य हे भारतातील बहुजनांसाठी, दलितासाठी प्रेरणा देणारे ठरले. दलित साहित्य चळवळ आंबेडकरी विचाराच्या प्रेरणेतून उदयाला आलेली असल्यामुळे या चळवळीतून उदयाला आलेल्या साहित्याला दलित साहित्य न म्हणता आंबेडकरी साहित्य म्हणण्याला एक प्रवाह आहे. दलित साहित्यात कवितेच्या माध्यमातून दलित स्त्री-जीवनाचा प्रवास समोर अनेक दलित कथाकार व कवींनी केलेला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा हा विचार समाजाला दिला. तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, समान न्याय हा लोकशाही जीवन मार्ग देखील भारतीय संविधानाच्या रूपाने दिला आहे. याचाच अर्थ माणसाला माणूस म्हणून बनवण्याच माणूस म्हणून सन्मान घेण्याची मोकळिक प्रत्येकास दिली आहे. दलित साहित्य हा मुलत: जीवनवादी भूमिका स्वीकारलेला विचार आहे. भारताच्या सांस्कृतिक क्षेत्रात नव्या चिंतनाची सुरूवात दलित साहित्याने केलेली आहे.

वेदना, विद्रोह, नकार (परंपरेला) आणि मानवतावादी मुल्यांचा स्वीकार यांना व्यापणारे दलित साहित्य आहे. दलित साहित्य हे शोषणाच्या आणि अत्याचाराच्या विरूद्ध बंड करते. त्याची भाषा मानवतेची भाषा आहे. ते मुक्तीलढ्यातून स्फुरलेले साहित्य आहे.

दलित साहित्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता, न्याय या आधुनिक जीवनमुल्यांचा आग्रह धरलेला आहे आणि तो आग्रहाने आपल्या साहित्य कृतीतून प्रकर्षाने मांडला आहे. कविता, कथा, आत्मचरित्र, नाट्य इत्यादी साहित्य प्रकारातून तो विचार प्रकटला आहे. समाजातील वाईट तत्वांच्या विरोधात उपयोगात आणावयाचे सर्वात शक्तीशाली साधन म्हणजे साहित्य होय. सर्वसामान्य दलितांमधील अज्ञान दूर करून त्यांच्यात आधुनिकीकरणाची जाग आणल्याचे दलित विद्वानांचे, बुद्धीवंतांचे प्रयत्न म्हणजे दलित साहित्याची चळवळ होय.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित साहित्यिकांना नवे 'मन' दिले. स्वत:च्या अस्मितेचा शोध ही सामाजिक समानता आणि न्यायासाठीच्या लढ्याची प्रेरणाशक्ती आहे ही जाणीव दिली. वेदनेतून निर्माण होणारा 'विद्रोह' हा परिवर्तनासाठी आहे, मानवमुक्तीसाठी आणि मानवतेसाठी आहे. परिवर्तन हा

साहित्याचा धर्म आहे. दलित साहित्य चळवळीने वैचारिक आणि सांस्कृतिक पातळीवर झंझावत पेरून आंबेडकरी चळवळीला आणि समाजाला नवी चेतना दिली आहे.

दलित कवितेतील स्त्री-जीवनाचे विविध रूपे :

"दलित साहित्याचा पहिला हुंकार कवितेचा आहे. या कवितेने देशी वास्तवाचे अस्सल रूप प्रकट केले आहे. देशीयतेच्या परिप्रेक्षात दलित कविता अधिक सघन आणि समृद्ध झाली आहे. विसाव्या शतकातील आखेरच्या पाव शतकात झालेल्या सामाजिक आणि राजकीय उलथापालथीचा मोठा परिणाम या कवितेवर झाला आहे. म्हणून त्याच्या अभिव्यक्तीच्या तऱ्हा ही बदलल्या आहेत. पूर्व सुरींच्या कवितेत न आलेला परिसर, समाज जीवन, सांस्कृतिक पर्यावरण कवेत घेण्याचा प्रयत्न या कवितेने केला आहे. ही कविता संवादी स्वरूपाची आहे. ती व्यक्तीकडून समष्ठीकडे जाते.

तिच्या जाणीवा प्रत्येक बिंदूत रक्ताच्या प्रगल्भ विस्तारलेल्या
तिच्या प्रत्येक आठवणीतूनही प्रशस्त स्फोट घडतात
(दिपक त्रिभुवन-खोल खदानी आणि माणसाचा जनक)

खरेतर 'आई' हा प्रत्येकाच्याच जिव्हाळ्याचा, प्रेमाचा, आपुलकीचा विषय आहे. दलित कवितेतून प्रकट झालेले आईचे रूपे मात्र विदारक आणि अत्यंत वास्तव आलेली आहेत. दलित कवितेत आलेले कुटुंबाचे चित्रण अत्यंत वेगळ्या प्रकारचे आहे. दलित जीवनाबरोबर धावणारे रखरखत्या संसाराचे चित्र आलेले आहे. कष्टकरी खंगलेल्या बापाबरोबरच, बापाप्रमाणेच पिचलेल्या पण प्रेमळ, मानी आईचे चित्रण आलेले आहे. दलित आई ही दलित जिण्याचे भावपूर्ण प्रतिमा आहे. तिच्या रूपाने दलित जीवनाचा साक्षात्कार घडतो. तिच्याच कुशित दलित जीणे जन्मते आणि जगते.

"चुलीतील लाकडे फुंकत आई आमचा अभ्यास बघत राही
धूर नसतांना देखील उगाचच तिच्या डोळ्यात पाणी वाही" (श्री अर्जुन डांगळे)

देहविक्रय करणारी, वेश्या वस्तीत राहणारी माय आपल्या लेकराला शाळेत नाव घालण्यासाठी मास्तराकडे घेऊन येते आणि मास्तरांना मुलाच्या पाठीमागे त्यांचेच नाव लावण्याचा आग्रह धरते.

"मास्तर लिवा-
तुमचच नाव लिवा;
....
मास्तर, जिमीन उतमातली......
व्हाय उफानती पण
नांगुर घातल्या बिना आन्
बी पेरल्या बिना,
रोप वर उगवतं का ? उगतं? बोला
मंग बापाच्या जागी माझं नाव लिवून कसं चालंल ?
बाप नाही म्हणलं तर पोराचं कसं जमल... (नारायण सुर्वे)

आपार दु:ख सोसलेली स्वाभीमानी माय लेकराला निवेदन करते. इ.मो.नारनवरे यांच्या कवितेतील आई.

"बाप्पा, मी कधीच नाही जलम दिला तुले लाचारीत भर म्हणून

तू तं माझ्या डोळ्यातील आसवांचा बदला घेणारा
खवळणरा सागर आहेस."

आईच्या प्रेमाला आचवलेल्या वामन निंबाळकरांची 'कृश मोळीवाली आई' मनाचा ठाव घेते. पहा...

"शोधते माजी नजर माय, आता मी उदास होतो
दिसता कृश मोळीवाली मोळी तिची विकत घेतो."

दलित कवितेतून आलेली माय ही स्वत:शी आणि कर्तव्याशी प्रामाणिक असलेली आहे. ती कष्ट करते, स्वत: झिजते परंतु लेकराला शाळेत घालते, शिकविते आणि माझ्या कुशीचा धिक्कार करू नको म्हणून सांगते. ती नसते तेव्हा वेदना देते अशी ही माय.

आपल्या अस्तित्वाचा इतिहास खोदतांना दलित कवितेला आपल्या आदिम रूपाचा शोध लागला त्यातून दलित कवितेची आदीम प्रतिमा साकार होते.

"रानभर आभाळ पसरतांना, नागकन्ये
पाहिलेय मी तुझे नितळ स्तन तळ्यासारखे"

भारतीय संस्कृतीने स्त्रीला गुलाम, दासी, भोगाची वस्तू आणि जेजे व्यवस्थेच्या सोईचे तेते म्हणजे स्त्री होय. स्त्री म्हटली की तिला परंपरेने व्यक्ती म्हणून नाकारलेले आहे. त्या तुलनेत केवळ वस्तू, मादी, या अर्थाने तिचा विचार केलेला आहे. असे दिसून येते. भारतीय समाजात स्त्रीच्या दु:खाचे हुंदके आहेत. या प्रदेशात बदनाम नागव्या झोपड्या आहेत. येथे मंदिराचे रंगमहाल करणारे धर्म मार्तंड आहेत. त्यांच्या दिवाण खाण्यात वासनांचे डोह तुटूंब भरले आहेत. जगण्याचे प्रश्न, भाकरीचा प्रश्न आणि भूकेचे थैमान आहे. स्त्रीयांचे जगणे यातना घरांचे रूप धारण करते.

'एका अनैतिक डुक्कर मुसंडीनं
कोवळ्या नववधुचं गुप्तांग चिरलं जातें'

(कुमूद पावडे)

पुरूष प्रधान व्यवस्थेची देणगी म्हणजे स्त्रीयांची गुलामगिरी आणि शोषण यात दारिद्र्याची कैद आणि गुलामीचा तुरूंग अशा स्वरूपाचे तीचे जीवन झाले आहे.

'एक वस्तू अशी / तिला वाटेत घाटेत / सापडेल तीथं रोखावं
मनात आलं तर मिठीत घ्यावं / हौस फिटली तर सोडून द्यावं
हाक नाही बोंब नाही'

(गोधड - वाहरू सोनवणे)

दलित कवितेतील बदलते स्त्री - जीवन : स्त्रीयांभोवती समाजाने संस्काराचे, मर्यादांचे, संस्कृतीचे, जे रिंगन घातलेले आहे. त्या रिंगणाबाहेर तिचे स्वातंत्र्य, मुक्ती उभी आहे. त्या चाकोरी बाहेरील जगण्याची ओढ तिला अस्वस्थ करते आहे, बदलाची प्रेरणा देते आहे. ही सुरूवात तिला स्वत: पासून करायची आहे.

'आपण आपले रस्ते शोधू म्हटलं की
बिथरतात मायबाप तुझे माझे'

किंवा

"क्रांती ज्योत हाती धरून तीनं
अंधार शिडीच्या पहिल्या पायरीवर पाय ठेवलाय."
(ज्योत्सना चांदमुडे)

निष्कर्ष :

१. दलित कविता व दलित साहित्याची विचाराचा मूळ गाभा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांतून व प्रभावातून जन्मास आलेला आहे.

२. भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये रूढी, परंपरा, संस्कार, संस्कृती आणि मर्यादा या गोड नावांचा वापर करून स्त्रियांचे जगणे मर्यादित करून तिचे शोषण करण्याचा प्रकार भारतीय समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसून येते.

३. दलित कवितेत समुहाच्या कल्याणाचा विचार प्रकर्षाने प्रकटलेला असून तो परिवर्तनासाठी प्रेरणादायी आहे, ज्यातून दलित स्त्रियांचे सामाजिक जीवन बदलण्यास मदत होते.

४. दलित कवितेतून चित्रित झालेली 'स्त्री' ही कष्ठ करणारी, भूकेच्या दारिद्र्याच्या प्रश्नांनी हैराण झालेली असली तरी ती आपल्या लेकराच्या कल्याणासाठी सर्वस्व देणारी भारतीय स्त्री आहे.

५. दलित कवितेतील स्त्री ही एका अंगाने शोषीक असली तरी अत्यंत लढवय्या स्वभावाची आहे.

६. दलित कवितेतील साहित्यात वेदना, विद्रोह, नकार येत असला तरी अंतिमत: स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि मानवता या नव्या आधुनिक मूल्यांचा स्विकार केलेला आहे.

७. दलित कवितेतील स्त्री केवळ आपल्या वेदना व दु:ख व्यक्त करणारी नसून वेळ प्रसंगी आपल्या अस्तित्वासाठी लढणारी स्त्री आहे.

८. डॉ.बाबासाहेबांच्या विचारांतून प्रेरणा घेवून भारतीय दलित साहित्याच्या लेखकांनी, कविंनी स्त्रियांचे जीवनात परिवर्तन करण्यासाठी संघर्ष करणाऱ्यां स्त्रियांचे जीवन चरित्र रेखाटले आहे.

संदर्भ :

१) शरणकुमार लिंबाळे - भारतीय दलित साहित्य.
२) महेंद्र भवरे - दलित कवितेतील नवे प्रवाह.
३) डॉ.नारायण तु.कांबळे - नव-सामाजिक चळवळी
४) डॉ.परशुराम गिमेकर - साहित्य रंग आणि रूप
५) डॉ.बी.एम.कऱ्हाडे - सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र
६) डॉ.योगेंद्र मेश्राम, दलित साहित्य उद्गम आणि विकास

सातपुड्यातील तडवी आदिवासींचे सण-उत्सव आणि जत्रा

मुकेश ए.सावळे
पीएच.डी. संशोधक
मुंबई विद्यापीठ

महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या ज्या वेगवेगळ्या आदिवासी जमाती आहेत , त्यांच्यात सामाजिक , सांस्कृतिक ,धार्मिक व राजकीय जीवनात भिन्नत्व दिसून येते .महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या अनेक आदिवासी जमातींपैकी तडवी ही आदिवासी जमात स्वतःचे एक वेगळे वैशिष्ट्य जपणारी जमात म्हणून सातपुड्याच्या पायथ्याशी व काही प्रमाणात मध्यप्रदेशात तसेच महाराष्ट्राच्या उर्वरित भागात त्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन जगताना दिसून येते . तडवी समाजाने आपले हे वेगळेपण त्यांच्या चालीरीती, रूढी-प्रथा , परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा , लोकसाहित्य, भाषा याद्वारे जपलेले दिसून येते.

१५ व्या शतकात गुजरात राज्यांतील ' भिल्ल' पंचायतीचा प्रमुख असलेल्या' तड़वी 'या गटाचे मुस्लीम शासकांकडून धर्मांतर करण्यात आले .त्यानंतर भिल्ल या मुख्य गटातील उपजमात म्हणून ' तडवी भिल्ल ' ही जमात ओळखू जाऊ लागली . महाराष्ट्रातील सातपुडा पर्वतरांगेच्या पायथ्याशी उत्तर व पूर्व दिशेला म्हणजे आजच्या जळगाव जिल्हयातील रावेर , यावल , चोपडा तालुक्यांत तसेच सातमाळा पर्वतरांगेतील दक्षिणेस जामनेर व पाचोरा आणि पुढे अमरावती मेळघाटपर्यंत ' तडवी भिल्ल 'जमातीचे वास्तव्य आहे .तसेच औरंगाबाद जिल्हयात सिल्लोड , सोयगाव , कन्नड व बुलढाणा जिल्हयातील चिखली , मोताळा , जळगाव जामोद या तालुक्यांत तडवी भिल्लांची वस्ती आढळते . त्याशिवाय महाराष्ट्राच्या उत्तर सीमेला लागून मध्यप्रदेशातील सातपुड्यात बुरहानपूर , खंडवा , खरगोन या जिल्ह्यांतही तडवी भिल्ल वस्ती करून राहतात.

काहींच्या मते , औरंगजेबाने दक्षिणेवर स्वारी केली , त्यावेळेस या भिल्लांनी धर्मांतर केले .धर्मांतर जरी केले तरी हिंदू धर्मातील अनेक संस्कार विधी करताना आढळतात .हे नाममात्र मुसलमान आहेत. भिल्लांनी औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत मुसलमान धर्म स्वीकारला असला , मुस्लिम धर्माची शिकवण व संस्कार अंगीकारले असले , तरी आपली पारंपरिक आदिवासी संस्कृती हे लोक विसरले नाहीत .दिवाळी , आखजी , होळी हे सण साजरे आनंदाने ते करतात.

'तरबी ' असा ' अरबी ' भाषेत शब्द असून त्याचा अर्थ ' मार्गदर्शक ' वा ' वाटाड्या ' असा आहे .वरील प्रमाणे ' तडवी ' शब्दाची उत्पत्ती असल्याचे तज्ञांचे मत आहे . महाराष्ट्र व मध्य प्रदेशात सातपुड्यात तडवी समाज वास्तव्यास असल्याने या पर्वतांमधून ज्या खिंडी म्हणजे घाटरस्ते आहेत .उदाहरणार्थ . पळासनेर, सेंधवा ,बोरघाट , असीरगड , सातभोल इत्यादी घाटांमधून प्रवास करणाऱ्या यात्रेकरून कडून

पैसा-अडका तसेच काही जीवनाश्यक वस्तू घेऊन घनदाट अशा जंगल-रस्ते , घाटांमधून मार्गदर्शक किंवा वाटाड्याचे पूर्वी तडवी भिल्ल काम करत असत.

तडवीचे पोट प्रकार

तडवी भिल्ल -जळगाव जिल्ह्यात पहाडालगत चोपड्यापासून मध्यप्रदेशातील असीरगडापर्यंत तडवी भिल्लांची वस्ती असलेली गावे आढळतात . तडवी भिल्ल स्वतः नहाळ व निरढे भिल्लांपेक्षा स्वतःला उच्च समजतात .तडवी भिल्ल इस्लामच्या अनुकरणाबरोबर आपल्या पूर्व परंपरांचे पालन करताना दिसतात .त्यांची संख्या जळगाव जिल्ह्यातील रावेर , यावल , चोपडा तालुक्यापाठोपाठ मध्यप्रदेशातील बुरहानपुर , खंडवा , खरगोन या जिल्ह्यातही आढळून येते.

नहाळ -नहाळांची वस्ती सातपुड्यात वलवाडी, पळासनेर , सेंधवा या मध्य प्रदेशातील भागात आढळून येते . जळगाव जिल्ह्यातील रावेर, यावल, चोपडा तालुक्यातील 25 ,20गावात हे लोक आढळून येतात .हे लोक रंगाने काळे व अंगाने ठेंगणे असतात. ते निलगायच्या कातड्यापासून तयार केलेली पादत्राणे वापरतात . बहुतेक लोक जंगलातील कंदमुळे आणि फळे यावर उदरनिर्वाह करतात. यांच्या पुढार्‍यास' नाईक 'असे म्हणतात .

निरढे तडवी - यांची वस्ती सातमाळ) अजिंठा)डोंगराच्या पायथ्याशी जामनेर, पाचोरा या तालुक्यांत आढळते .ही तडवी भिल्लांची दुसरी समकक्ष जमात आहे .निरढे तडवी साधारणतः मराठी भाषा बोलताना दिसतात.निरढे तडवी व तडवी भिल्ल यांच्यात रोटी व्यवहार होतात .पूर्वी बेटी व्यवहार होत नसत.पण बदलत्या काळानुसार बेटीव्यवहार सुद्धा होताना दिसतात. निरढे तडवी शेती , मोलमजुरी , मासेमारी, डोंगरातील कामे करून उदरनिर्वाह करतात

तडवींचे सण-उत्सव :

भारतातील लोक उत्सवप्रिय असून अनेक प्रकारचे सण साजरे करतात . काही सण-उत्सव वेगवेगळ्या जाती-धर्मामध्ये ,त्यांच्या खास रितीरिवाजानुसार साजरे केले जातात .बऱ्याचदा या सणांचे स्वरूप प्रादेशिक असते .तडवी भिलांनी इस्लामचे अनुकरण केले असले तरी हे लोक हिंदू व मुस्लीम असे द्विधर्मी सण-उत्सव साजरे करताना दिसतात.

आखाजीचा सण :साडेतीन मुहूर्तांपैकी एक असलेल्या आखाजी या सणाचे महाराष्ट्रात खूप महत्व आहे . लग्न होऊन सासरी गेलेली मुलगी आखाजीच्या सणाला माहेरी आणणे , ही तडवी समाजात पूर्वीपासून चालत आलेली प्रथा आहे. आखाजी सणाला झाडाला झोके बांधले जातात .माहेरी आलेल्या मुली झोक्यावर बसून गाणी गातात ,नवीनच लग्न झाले असेल तर जावयास या सणाच्या निमित्ताने आंब्याचा रस - पुरणपोळी खाण्यास बोलावले जाते. तसेच या सणाला मध्यप्रदेश व खान्देशात तडवी बांधवांच्या घरी रव्याच्या गोड' सांजोऱ्या ' बनवल्या जातात.

पोळा :भारतात शेतकऱ्यांचा महत्वाचा सण म्हणजे पोळा.

तडवी भिल्ल समाजातही ज्यांच्याकडे शेती आहे ; व जे शेतमजूरी करतात , असे सर्वजण आपल्या घराच्या दरवाज्याला आंब्याच्या पानांचे तोरण बांधून बैलांची पूजा करतात ;व त्यांना पुरणपोळी खाऊ घालतात .सातमाळ परिसरातील तडवी बांधवसुध्दा पोळ्याच्या दिवशी गाई-बैलांना ओवाळून चारा व भात यांचा नैवेदय खाऊ घालतात ; व वाजतगाजत गावदेवीस फेरा घालून हा सण साजरा करतात .सोयंके कुळातील तडवी पोळ्याच्या करच्या दिवशी सातपुड्यातील मनुदेवीच्या दर्शनास जातात.

नवरात्र उत्सव आणि दसरा:

नवरात्रौत्सव आला की सर्व जातीधर्मातील लोकांमध्ये एक वेगळाच आनंद संचारतो . घराघरांमध्ये साफसफाई , स्वच्छता सुरू होते .यास तडवी समाजही अपवाद नाही .तडवी समाजात अनेकांच्या घरात घटस्थापना होते .पाचोरा तालुक्यातील चिंचपुरे, सावखेडे ,आंबेवडगाव ,पिंपळगाव हरेश्वर ,सोयगाव निंबायती या गावांतील अनेक तडवींच्या घरात घटस्थापना व उपवास पकडतात.

रावेर तालुक्यात कुसुंब्याची भवानी माता ,मध्यप्रदेशातील असिरगड येथील आशापुरा माता , ईच्छापूर येथील इच्छादेवी ,आडगावची मनुदेवी या ठीकाणी नवरात्रात अनेक तडवी बांधव नवस फेडण्यासाठी व दर्शनासाठी येतात .तर पाचोरा ,सोयगाव ,सिल्लोड, भोकरदन ,जामनेर तालुक्यातील अनेक तडवी परिवार घाटनांद्रयाची जोगेश्वरी देवी ,वणीची सजश्रृंगी माता ,वाढोणा येथील काळुंकाआई या ठीकाणी दर्शनाला जातात. दसऱ्याला एकमेकांना भेटून आलिंगन देतात.

दिवाळी :धर्मांतरण केल्यापासून जुन्या चालीरीती पाळणारे तडवी दिवाळी सण साजरा करतांना दिसतात .या सणाला तडवी बांधव लक्ष्मीपूजन करत नाहीत ;पण या सणाच्या निमित्ताने घरात/घरासमोर / शेतात दिवे लावतात .नवे कपडे खरेदी करून या सणाला गोडधोड जेवण करतात.

होळी : होळी हा भिल्लांचा एक महत्वपूर्ण सण आहे.

मुस्लीम धर्मांचे जरी तडवी आचरण करत असले तरी आपल्या पूर्वीच्या परंपरेतील होळी सण तडवी लोक साजरा करतात .साखरेपासून बनवलेले हार व कंगन एकमेकांना वाटतात .दुसऱ्या दिवशी तडवी बांधव रंगपंचमी खेळतात.

बकरी ईद / रमजान / मोहरम :आपल्या पूर्वीच्या भिल्ल परंपरेतील सणांप्रमाणे व आदिवासी तडवीनी मुस्लिम धर्म स्वीकारल्याने बकरी ईद ,रमजान , मोहरम हे सण मोठ्या भक्तीभावाने साजरे करतात . महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेशातील तडवी आदिवासी रमजान महिन्यात रोजे] उपवास [ठेवतात .काही ठीकाणी लहान मुलेसुद्धा रोजे पाळतांना दिसतात .मोहरम या सणाला जमिनीवर' अलावा' खोदतात , त्या अलावा भोवती तडवी बांधव' आखाडे ' तसेच ' साजोणी नृत्य ' करताना दिसतात . मोहरमच्या वेळेस जंगली पशु-पक्षी म्हणजे वाघ ,अस्वल ,मोर यासारखे अंगावर चितारून त्यांचे सोंग घेऊन , नाचतात .तसेच या दिवशी गावातून सिधा गोळा करून त्याचा' खिचड़ा 'करतात .त्याचा नैवेदय '

अलावा ' ला दाखवून मग जेवण करतात .सध्या अशी सोंग आणण्याची प्रथा तुरळक ठिकाणी पाहावयास मिळते. बकरी ईदला तडवी काही नवस मानला असेल तर त्यासाठी बोकडाची कुर्बानी देऊन त्याचे मांस घरोघर वाटतात ,तर रमजान महिन्यात महिनाभर रोजे ठेवतात .

सुन्ता / खतना विधी

तडवी समाजाने इस्लामचा स्वीकार केल्यापासून या समाजाने सुन्ता हा विधी आचरणात आणला , असे समाजातील जाणकार सांगतात. रावेर, यावल, चोपडा आणि मध्य प्रदेशातील तडवी बांधव आपल्या मुलांच्या सुंता लहान वयात करतांना दिसतात.

तडवींच्या जत्रा-

आदिवासी तडवींच्या जीवनात जत्रांना फार महत्त्वाचे स्थान आहे .दरवर्षी मोठ्या उत्साहात साधारणत :दिवाळीनंतर या यात्रा भरायला सुरूवात होते .इस्लाम स्वीकारल्यानंतरसुद्धा आपल्या पूर्वीच्या परंपरा तडवी समाज स्वीकारून आहे . त्यातील एक म्हणजे यात्रा भरवणे .जत्रा हे तडवींच्या जीवन शैलीचे एक महत्वाचे अंग आहे. तडवी लोक गावागावातील पीरबाबांच्या नावाने दरवर्षी ऊरूस भरवतात .जे लोक नोकरीधंद्यानिमित्त बाहेरगावी / शहरात गेलेले आहेत ,ते यात्रेच्या दिवशी एकत्र येतात .एकमेकांची विचारपूस केली जाते.

संदलचा दिवस :पहिला दिवशी संदल असते .संदलच्या दिवशी पिरबाबाच्या नावाची संदल काढली जाते ,तर काही गावात भवानी देवीची संदल भरते ,या दिवशी ढोलताशांच्या गजरात पिरांना मलेदा, तसेच चादर चढविण्यात येते .देवीची यात्रा असेल तर साडी , कपडा दिला जातो . चुंचाळे . ता. यावल येथे उर्स / यात्रेचे आयोजन केले जाते . त्यामागे एक आख्यायिका आहे . हिंदू-मुस्लीम एकतेचे प्रतिक मानला जाणाऱ्या हजरत चाँदशाह अली बाबांची येथील शावका बाबांवर कृपा छाया होती .शावका बाबांनी आपल्या भक्तांच्या सुखदुःखासाठी चौदशा अली बाबांची भक्ती केली .काही दिवसांनी शावका बाबा यांनी मनोमन इच्छा मागितली ; व ती पूर्ण झाली . तेव्हा शावका बाबांनी दर्गा बांधला ;व दरवर्षी येथे ऊरुसाचे आयोजन केले जाते , अशी आख्यायिका आहे .यानिमित्ताने कव्वालीचे आयोजन करून तडवी बांधव रात्रभर आनंद लुटतात .ज्या ज्या गावांमध्ये पीरबाबांचे दर्गे / मुस्लिम संतांचे दर्गे आहेत , त्या गावांमध्ये जत्रांचे आयोजन केले जाते.

जत्रेचा दिवस :

दुसऱ्या दिवशी जत्रा असते .या जत्रेच्या दिवशी पीरबाबांवर किंवा भवानी देवीवर म्हणजे ज्यांच्या नावे गावात जत्रा भरते .त्यांना मलेदा व सिरनी दिली जाते .काही लोकांनी मानलेले नवस/मान देवाला गुळ /साखर यांचा प्रसाद चढवून वाटतात , तर काही जिलेबी वाटतात . प्रत्यक्ष यात्रेच्या दिवशी यात्रेत नवनवीन वस्तू खरेदी केल्या जातात .करमणुकीची साधने या जत्रांमध्ये भरपूर असतात .भविष्य सांगणारे ,रहाटपाळणे ,खेळणी ,भांड्यांनी दुकानें ,उपहारगृह वगैरेंचे स्टॉल यात्रेत लागतात

.गावोगावचे तडवी यात्रेत वस्तू खरेदी करून रात्री तमाशा व कव्वालीचा आनंद लुटतात .काही शौकीन रात्री पत्ते खेळतात ,तर काही दारू, सिगारेट ,बिडी मजेत ओढतात.

या दिवशी बहुतेक तडवी बांधवांच्या घरी रात्री मांसाहारी जेवण शिजवले जाते ; व नंतरच्या दिवशी म्हणजे बाशी जत्रेच्या दिवशी पाहुण्यांना घरी बोलावून जेवू घालण्याची परंपरा या समाजात दिसून येते,

बाशी जत्रा :तडवी समाजात हा दिवस महत्वाचा असतो .विशेषत :तरुण मुले-मुली या दिवशी सजूनधजून यात्रेत वस्तूंच्या खरेदीसाठी येतात ,यानिमित्ताने यात्रेत एकमेकांचा ओळख परिचय होतो .जत्रेला आलेल्या बाहेर गावच्या नातेवाईकांना बाशी जत्रेच्या दिवशी जेवणाला बोलावल्यामुळे मुलगा/मुलगी बघण्याचा कार्यक्रमही होतो ;आणि पसंती दाखवून पुढची बोलणी सुरू होते.

निष्कर्ष - सातपुडा व आजूबाजूच्या परिसरात तडवी आर्थिक हलाखीत आपले जीवन जगतांना दिसून येत असला तरी या समाजाने आपले पारंपरिक सांस्कृतिक वैभव टिकवून ठेवले आहे , याचे दर्शन तडवींच्या सण - उत्सव , यात्रा यामधून घडते . तडवी आदिवासी आपल्या पूर्वीच्या भिल्ल परंपरेतील सण-उत्सव आणि मुस्लिम धर्म स्वीकारल्यानंतर मुस्लिम सण-उत्सव साजरी करणारी एकमेव आदिवासी जमात असून हे सण उत्सव साजरे करण्यामागे धार्मिक भावना असून आपल्या कुटुंबाला सुख - शांती , समृद्धी लाभावी हा उद्देश सण उत्सव साजरे करण्यामागे असतो. हिंदू आणि मुस्लिम धर्माचा पगडा तडवींवर असून यात्रा साजऱ्या करण्यामागे आनंद व मनोरंजन तसेच त्यांची धार्मिकता दिसून येते.

संदर्भसूची

१ .गारे डॉ .गोविंद - सातपुड्यातील भिल : ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा , कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन , पुणे. प्रथम आवृत्ती , २००३

२ .जळगाव जिल्हा गॅझेट - प्रमुख जाती व जमाती

३. महाराष्ट्र लोकसाहित्य माला - कर्वे .चि .ग .पुष्प ४ थे

४. तडवी .एम .बी] संपादक- [तडवी व्हीजन ,सावदा. ता .रावेर जि .जळगाव
वर्ष २ रे , अंक - १ , मार्च २००३

५. जनशक्ती दैनिक , जळगाव , १४ जानेवारी २०१८

मराठी लघुअनियतकालिकांतील कवितांमधील जाणिवा

सौ. कमल दिनेश येऊल
संशोधन अभ्यासक
फर्ग्युसन महाविद्यालय स्वायत्त पुणे.

प्रस्तावना :-

मराठी साहित्यामध्ये कविता, नाटक, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र ,निबंध, कथा आदी वाङ्मयप्रकारांचा समावेश होतो. यातील कविता हा वाङ्मयप्रकार प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंतचा महत्त्वाचा असा वाङ्मयप्रकार आहे. म्हणून मराठी साहित्याच्या इतिहासात कविता या वाङ्मयप्रकाराला फार मोठी परंपरा लाभली आहे. संतकाव्य, पंतकाव्य, तंतकाव्य, शाहिरी काव्य ही फार मोठी परंपरा प्रयोगशील व दर्जेदार लेखनामुळे अधिक समृध्द व विकासित झाली आहे.

प्राचीन साहित्यात अंतरंगात व बहिरंगात पूर्णपणे बदल होऊन इ.स. १८८५ मध्ये अर्वाचीन काव्याला सुरवात झाली. प्राचीन काव्याची प्रेरणा, प्रयोजने व करणे यात आमुलाग्रह बदल झाला. इंग्रजी राजवटीच्या परिणामामुळे अर्वाचीन काळात काव्याचा चेहरा मोहराच बदलला. काव्याच्या क्षेत्रात ही क्रांती घडवून आणली ती केशवसुतांनी म्हणून त्यांना अर्वाचीन काव्याचे जनक असे संबोधतात.

केशवसुतांच्या पावलावर पाऊल टाकून गोविंदाग्रज, बालकवी, ना.व.टिळक, कवी विनायक ह्या कवी पंचाकाने मराठी काव्याला झळाळी आणली. इंग्रजी अनुकरणाने लवलीरिक, सुनीत हे प्रकार काव्यात येऊ घातले. आत्माविष्कार, सामाजिकता, राष्ट्रीय जाणीव, निसर्गचित्रणे, गुढगुंजन, प्रेम भावना अशा विविध अंगाने कविता फुलू लागली. या कालखंडात कवी पंचकाशिवाय वि.दा. सावरकर, भा.रा.तांबे, चंद्रशेखर, माधवानुज, रहाळकर, मोगरे, आगाशे इत्यादींनी काव्यपुष्प वाहिले. काव्य क्षेत्रात १९२० ला निर्माण झालेले 'रविकिरण मंडळ' हे वैशिष्ट्यपूर्ण होते. या मंडळातील सर्वश्रेष्ठ कवी म्हणजे माधव जूलियन, गिरीश, यशवंत या त्रयींनी नवनवे प्रयोग मंडळात केले. गझल, रुबया, सुनीत, उर्दू, हिंदी मिश्रित मराठी खंडकाव्ये या काळात प्रसिद्ध झाली. याशिवाय श्री. व सौ. रानडे, ग. त्र्य. माडखोलकर, गोखले, दिवाकर, वा.ना. देशपांडे, ग.ह. देशपांडे, ना.घ. देशपांडे, यु.म. पठाण इत्यादींचे योगदान लाभले आहे. याच काळात राष्ट्रीय व विनोदी कवितेचाही विकास झालेला आढळतो.

पुढे काव्याचे पाणी साकळत चालले असतांना नवकाव्याने नवधारा निर्माण केली. इ.स.१९४५ ला जागतिक हालचाली बरोबर काव्यक्षेत्रात बा.सी. मर्ढेकरांच्या काव्याच्या रूपाने

नवकाव्यास सुरवात झाली. म्हणून नवकाव्याचे जनक मर्ढेकरास संबोधतात. औद्योगीकरण, यांत्रिकीकरण, दुर्बोधता व माणसाचे माणूसपण हरवणे ह्या गोष्टी नवकाव्यात पहावयास मिळतात. य.दि. भावे, शरदचंद्र मुक्तिबोध हे याच वळणाचे कवी. यातही आपली वेगळी परंपरा सांभाळणारे मनमोहन नातू, विंदा करंदीकर, पू.शी. रेगे, वसंत बापट, मंगेश पाडगावकर, कुसुमाग्रज यांनी महत्त्वाची कामगिरी केली.

लघुअनियतकालिके :-

प्रस्थापित साहित्यव्यवस्था ही नव्या कवी व लेखकांना सहज सहजी स्वीकारीत नव्हती. तिथे सतत नाकारले जाण्याने तरुण कवींच्या मनात प्रस्थापित साहित्य व्यवस्थेविषयी विद्रोहाची भावना निर्माण झाली. जुन्या कवी व लेखकांचे सुमार दर्जाचे लेखन प्रस्थापित नियतकालिकांमधून प्रकाशित होत असल्याने नव्या कवी व लेखकांचा संताप होणे स्वाभाविक होते. म्हणूनच समकालीन 'प्रस्थापित', प्रतिष्ठित नियतकालिकातून प्रकाशित होणाऱ्या साहित्याविषयीचे तीव्र असमाधान ही अनियतकालिकांच्या उदयामागची मुख्य प्रेरणा होती. मराठीत लघुनियतकालिकांना इ.स.१९५५ साली सुरूवात झाली. रमेश समर्थ यांनी संपादिलेले शब्द हे मराठीतील पहिले लघुनियतकालिक समजले जाते. इ.स.१९६० ते इ.स.१९७५ हा लघुनियतकालिकांच्या समृद्धीचा कालखंड समजला जातो. या कालखंडात एकूण सुमारे चाळीस-पन्नास अनियतकालिके निघाली. या कालावधीतल्या पहिल्या १५ वर्षाचा काळ लघुअनियतकालिकांसाठी अधिक प्रभावाचा असला तरी त्यानंतर अगदी आजतागायत तुरळक प्रमाणात का होईना लघुअनियतकालिके निघत आहेत.

लघुअनियतकालिके (लिटल मॅगझीन्स) म्हणजे सामान्यपणे अनियमित प्रकाशित होणाऱ्या नवनवीन वाङ्मयीन प्रेरणांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या, प्रयोगशील वाङ्मयाला उत्तेजन देणाऱ्या नैतिक सामाजिक सौंदर्यात्मक संकेतांना झुगारणारे वाङ्मय प्रसिद्ध करणाऱ्या पत्रकवजा कालिकांना लघुनियतकालिके म्हणता येते. लिटल थिएटर या संज्ञेतून लिटल मॅगझीन्स या नावाचा जन्म झाला असावा.

कवितेतील जाणिवा :-

१९६० नंतर मराठी लघुनियतकालिकातून अश्रध्द, संतप्त पिढीच्या जाणिवा जन्माला आल्या. या संतप्त पिढीच्या साहित्याने प्रस्थापित संकेत नाकारले आणि उध्वस्तपणाचा, अर्थहीनतेचा प्रत्यय आणून दिला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पहिल्या दशकातच आदर्शवादातील फोलपणा लक्षात येऊ लागला. खोटया देशप्रेमाचा आव आणून राजकीय मंडळी सत्तेचा आणि अधिकाराचा गैरवापर करु लागली. सामान्यांच्या सुखदुःखाचे कुणाला सोयरसुतक वाटत नव्हते. व्यवहाराच्या प्रत्येक गोष्टीत भ्रष्टाचाराने शिरकाव केला. त्यामुळे अधिकाराची सूत्रे

असणारा सबल वर्ग दुर्बल वर्गांना आपल्या मनाप्रमाणे पाहिजे तसा नाडवू लागला. निवडणुकांतून मतांचा व्यापार सुरु झाला. जाती- जमातींना आपल्याकडे खेचून घेण्यात पुढाऱ्यांची अहमिका सुरु झाली. त्यामुळे आपोआपच जातीद्वेष अधिक तीव्र झाले. "एका बाजूने सामान्यांपासून पद सुख होत असलेले शास्ते आणि दुसऱ्या बाजूने नागरीविरुध्द शहरी संस्कृती, अशा कोंडीत शोषणाची उग्रता आणि शोषितांची असहाय्यता वाढतच चाललेली होती. शहरी वसाहतीमधून सुखलोलुपतेकडे जाण्याची धडपड आणि मूल्यांचा अभाव बळावत चालला होता. शहरे अमर्याद वाढत चालली होती, आणि खेडी कंगाल होत होती. झपाटयाने घसरणीला लागलेल्या समाजात सामान्य माणसांचे 'व्यक्ती' म्हणून मूल्य हरवलेले होते. प्रतिष्ठा संपलेली होती. व्यक्ती- व्यक्तीतला विसंवाद वाढत चाललेला होता. राजकारणात आणि अधिकारावर असलेल्या काही थोडयाशा व्यक्तींचा वर्ग सोडल्यास बहुसंख्य माणसांना असहाय्य, परात्म, निराश आणि वैफल्यग्रस्त आयुष्य जगावे लागत होते आणि त्यांच्या या जगण्याचे वास्तव चित्रण राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक स्तरांवर प्रतिबिंबित होत नव्हते. सगळीच मूल्ये डागळलेली तरी होती किंवा मूळ मूल्यांचाच अभाव होता, आणि या विदारक पर्यावरणाशी साहित्यादी कलांचा काहीच संबंध नव्हता.'

महानगरी जाणिवा :-

भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'गांडकरी महाराजाच्या अभंगांतून' वर्तमानकालीन पिढीचा उपहास प्रकट होतो. जीवनातील विरोध आणि विसंगतींचा नेमाडे स्वतःच्या अशा उपहासगर्भ शैलीत समाचार घेतात. लघुनियतकालिकांतून नेहमी प्रत्ययाला येणारी महानगरी संवेदना नेमाडेंच्याही काही कवितांतून प्रकट झाली आहे. महानगरीय जीवनातील वास्तवाचे औपरोधिक चित्रण त्यांच्या कवितेत दिसते. देखणी या कवितेत कवी म्हणतात....

"लामण दिव्याच्या उजेडात
कशी विणीत बसलीस वेणी
बोटांची लालचट पावलं दहा...अनवाणी
आणि अबंध अबंध केसांच्या वाट...."

ढसाळयांच्या कवितेतील निवेदक स्वतःची भूक शमविण्याचे पर्याय शोधताना दिसतो. त्याच्यासमोरील उद्याच्या भाकरीची चिंता इतकी वर्षे या महानगरात वास्तव्य करुनही अजून मिटलेली नाही. यामुळे तो या नरकयातनेतून बाहेर पडण्याची ओढ व्यक्त करतो. पण हे महानगर त्याला आपल्यातून बाहेर पडू देणार नाही.

स्त्री जाणिवा :-

नामदेव ढसाळांच्या कवितेत स्त्री जातीचे दु:ख वेगवेगळया रुपात प्रकट झाले आहे. विशेषतः ढसाळांची कविता स्त्री-मुक्तीचा पुरस्कार करते. स्त्रियांविषयी विशेष आस्था ही कविता प्रकट करते. देहविक्रय करणाऱ्या वेश्यांशी ते आपल्या आईचे नाते जोडतात आणि या स्त्रीशी संग करणाऱ्या यारांना ते आपले बाप समजतात. ढसाळ वेश्यांचे उदात्तीकरण करीत त्यांना पवित्र समजतात.

"भाडोत्री रिलेशन्सपेक्षा मी पाहतोय
तुम्हाला निकटवर्ती आणि आसपास
तुमचं उतवणी गंगेच्या पाण्याहून पवित्र"

वेश्या व्यवसाय करण्यासाठी या स्त्रीला भाग पडले जाते आहे. तिच्यावर अन्याय जुलूम होतो. 'वेश्येच्या धंदेवाईक प्रेरणांतून' या सारख्या कवितेतून वेश्येची वेदना प्रकट झाली आहे.

लैंगिक जाणिवा :-

सतीश काळसेकरांच्या कवितेचा प्रवास वैयक्तिक जाणिवेपासून (इंद्रियोपनिषद्) सामाजिक जाणिवेकडे (विलंबित) असा दिसून येतो. पण असा करताना असुरक्षितता, एकाकीपण, अपूर्णता अशा अनेक भावभावनांचे कंगोरे टिपत असतानाच ही कविता स्वतःच्या बळावर नव्या अनुभवांनाही धाडसाने भिडू पाहते. काळसेकरांच्या इंद्रियोपनिषद् या पहिल्या काव्यासंग्रहालयात वेश्यांचे बहुसंख्य संदर्भ येतात. वेश्यांच्या दुर्दशेचे वास्तव चित्रण करतांना कवीचा वेश्यांविषयी एक अपार कळकळा प्रकट होतो. सामाजिक संकेत बाजूला सारून कवी वेश्यांची आपली बांधिलकी जाहीर करतो.

"वेश्येच्या लडिवाळ गर्भाशयाच्या आठवणीत
एक एक पुनर्जन्म पुत्रोत्सव आमच्या उदंड"

अशाप्रकारे सामाजिक संकेत बाजूला सारून कवी वेश्यांची आपली बांधिलकी जाहीर करतो.

भावनात्मक जाणीव :-

लघुनियतकालिकांतून भावकविता अपवादानेच दिसते. अरविंद हसमनीस जयंत नेरुरकर असे काही कवी याबाबतीत सांगता येथील अनंत अमदाबादकर, शशिकांत लोखंडे यांच्या कवितेतून आपल्या अर्थशून्य आयुष्याची जाणीव अधोरेखित झाली आहे.

"अरे संसार संसार
जसा कुला तव्यावर
आधी कुल्याला चटके
मग मिळते भाकर"

अशा या वृंदावन दंडवते यांच्या विडंबन काव्यातून आधुनिक माणसाची विवशता दिसून येते.

धार्मिक जाणीव :-

चित्र्यांची कविता आजच्या आधुनिक युगाच्या संवेदनशीलतेच्या संदर्भात आशयाची मांडणी करतांनाच रचनेच्याही अंगाने संतकाव्याचा भक्तीपरंपरेशी आणि विठ्ठलाच्या वारकरी जाणिवेशी अभिन्नपणे आपले नाते जोडते.

"मुळ होतास केवळ
तूच फक्त माझ्यापाशी
किती फुटल्या ग फांद्या
तेवढ्या एका मुळाशी"

कवी म्हणतात की मूळ म्हणून तूच माझ्यापाशी होतास तरी कितीतरी फांद्या आपल्या कवितेला फुटल्या होत्या. शाखा पल्लवाचे भार जेव्हा झेपेनासा झाला तेव्हा मात्र कवी आपल्या मुल काव्यपरंपरेकडे परतला आहे.

दलित जाणिवा :- दलित जाणिवेबरोबर दलित चळवळीतले अराजक, नेतृत्व हरवलेल्या भ्रष्ट व्यवस्थेत पिचलेल्या हताश तरुण पिढीची कैफियत, आजच्या जगात हरवत चाललेली मूल्यव्यवस्था, जागतिकीकरणाच्या रेट्यात माणसाला आलेले वस्तूरूप, स्त्रीचे शोषण अशा अनेक गोष्टींचा आविष्कार त्यांच्या कवितेत दिसतो. दलित कवितेतील आक्रोश मात्र आजही बदलला नाही.

"आता तुझ्या मुर्दाड मनातून ठिणग्या फुलू देत
आता तुझ्या रुख्यासुख्या ओठातून ज्वाळा निघू देत."

डांगळे यांची भाषा झुंजण्याची आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही जातीयता, आर्थिक विषमता यांच्या चक्रात दलित भरडला जातोय. याची खंत व निराशाही त्यांनी व्यक्त केली.

निष्कर्ष :-

कवितेच्या क्षेत्रातील रचनाविषयक प्रयोग, शैली, निवेदन यांच्या संदर्भातले प्रयोग प्रथम अनियतकालिकांतून दिसतात. असांकेतिक शब्दांचा बेधडक उपयोग, लैंगिक, प्रेरणांची मोकळी अभिव्यक्ती, सामाजिक व्यवस्थेसंबंधीच्या उद्विग्नतेच्या, नैराश्याच्या वा कडवट प्रतिक्रिया व्यक्त करणाऱ्या कविता अनियतकालिकांतून आवर्जून छापण्यात आल्या. अरुण कोलटकरांच्या कवितेच्या रूपाने कवितेची नवी भाषा, वास्तवाचे अतिवास्तवात रुपांतर करणारी वेगळी संवेदाशिलता प्रकटली. भालचंद्र नेमाडे, अशोक शहाणे, रघु दंडवते, मनोहर ओक, तुलसी परब, नामदेव ढसाळ यांची कविता आशय व अविष्कार या दोन्ही दृष्टीनी

समकालीन कवितेपेक्षा वेगळी होती. चंद्रकांत पाटील यांच्या शब्दात सांगायचे झाले तर लघुपत्रिकावाल्यांनी मानसिक जटिलता आणि अराजकता सरळसरळ भाषांतरित केली.

नवी आशयसूत्रे, अभिव्यक्ती विविधता आणि विविध पातळयावरून फिरणारे अनुभव, प्रतिमा व प्रतीकांचा कमीतकमी वापर, अनलंकरण, एकदम नव्या व अपरिचित लयी इत्यादी गोष्टींमुळे ही कविता ताजी व सकालीन झाली. कविता जगण्याशी आणि जगण्याचा प्रत्यक्ष संबंध असलेल्या समाजाशी संबंधित होती. बदलत्या ग्रामीण व शहरी समाजातील राजकीय व सामाजिक बदल तसेच स्त्री - जाणीव, लैंगिक जाणिवा, नकारात्मक भावना इत्यादी वास्तवतेचे चित्रण व वर्गीकरण लघुअनियतकालिकांतील कवितांमध्ये आलेले आहे.

संदर्भग्रंथसूची **:-**

१. डहाके वसंत आबाजी, 'कवितेविषयी' [१९९९] प्रथमावृत्ती, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.

२. जाधव.रा.ग., मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड सातवा : १९५० ते २००० भाग दुसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

३. प्रकाश देशपांडे केजकर, मराठी कविता नवी वळणे, औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, प्रथमावृत्ती १९९४, पृ. २८-२९.

४. सानप किशोर, लघुपत्रिकेतील कविता प्रेरणा व स्वरूप, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००६.

५. सुरज रफीक, लघुनियतकालीकांतील वर्णनात्मक सूची, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०११.

६. एकनाथ पगार, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या 'एकूण कविता' काही वाटा, अभिरुचि, दिवाळी १९९६.

७. चंद्रशेखर जहागिरदार, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांची कविता, अनुष्टुभ, जाने फेब्रु. १९८२.

८. विजय तेंडुलकर, प्रस्तावना, गोलपिठा, पुणे, नीलकंठ प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती १९७५.

९. पावसकर रामकली, मराठी कविता : प्रवृत्ती व प्रवाह, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.

१०. भवरे महेंद्र, दलित कविता आणि प्रतिमा, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती २०१२.

११. पाटणकर वसंत, कविता संकल्पना, निर्मिती आणि समिक्षा, आर्ष पब्लिकेशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती २०२२.

खान्देशात होणाऱ्या रथोत्सवानिमित्त भवानी नृत्य अन्स्वांग लोककलेचा तुलनात्मक अभ्यास

वैभव पुंडलिक मावळे
संशोधक विद्यार्थी
(डॉबा.. आं. मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद(

प्रासंजय पाटील .डॉ.
मार्गदर्शक, उपप्राचार्य
केमहाविद्यालय .के.एस., बीड

परिकल्पना)Hypothesis (

1. भवानी नृत्य अर्थात प्रहसनाचा आढावा घेणे
2. नाट्य, नृत्य, संगीत यांचा रथोत्सवाच्या भवानी नृत्यात असलेला संबंध विचारात घेणे
3. खान्देशातील पारंपरिक भवानी नृत्य या कलेचा अभ्यास करणे
4. उत्तर प्रदेश, राजस्थानात, हरियाणातील स्वांग अन् भवानी नृत्याचा तुलनात्मक अभ्यास
5. रथोत्सव आणि भवानी नृत्य यांचा इतिहास

(Key Words- (
सोंग, धारणा, लोककलेची तत्वे आणि घटक

परिचय (Introduction– (

महाराष्ट्र हा संतांची भूमी असून संतांनी आजपर्यंत बरेच समाज प्रबोधनासाठी कला जोपासल्या आहेतत्यात कीर्तन ., भारुड, ओव्या, वाघ्या मुरळी, पोवाडेंच्या माध्यमातून समाजाला सजग करण्यासाठी आजही ते उपयोगी पडताना दिसून येत आहे या .कलांच्या माध्यमातून विविध शहरांतील खेड्यापाड्यात आजही या कलांसह तेथील परंपरेने आलेल्या कलांचे सादरीकरण केले जात आहेखान्देशातही अशा . च कला या सादर केल्या जात असल्याने त्यातील एक कला म्हणजे भवानी नृत्यातून कथांचे निरुपण बऱ्या नाटक हे के .करण्याची पद्धत होयवळ रंगमंचावर न होता ते विविध लोककलांच्या माध्यमातूनही होत असते, हेच समाज प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यमही ठरते .महाराष्ट्र हा नाट्यवेडा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो . नाटकामध्ये शब्दसंहिता .महाराष्ट्राला नाटकांची प्राचीन व समृद्ध परंपरा आहे, त्याचप्रमाणे कथानक, त्यात असलेले संवाद, पदे, पार्श्वसंगीत, नृत्य, संघर्ष, उत्कंठा, नेपथ्य, वेशरंगभूषा-, प्रकाशयोजना, अभिनय आणि कथानक असतेत्याचप्रमाणे विविध लोककलांमध्येही तत्वे आणि घटकांच्या माध्यमातून त्याचे सविस्तर . विवेचन करण्यात येऊन समाजात एक जाणीव निर्माण करून देण्यात या कलेचा प्रचूर मात्रेत हातभार लागलेला दिसतो.

खान्देशात सप्टेंबर महिन्याच्या सुरुवातीला कार्तिकी एकादशीनिमित्त होत असलेल्या या रथोत्सवाची धूम असतेयावेळी काही भाविक हे प्रभू श्रीरामाचे नमन करून त्यांना वंदन करतात तर काही . मात्र भगवान विष्णूंचे स्मरण करताना आढळ ून येतातआज खान्देशात तीन जिल्हे जळगाव ., धुळे आणि नंदुरबार असून कमी अधिक प्रमाणात ही कला तीनही जिल्ह्यात आढळून येते.

जळगावातील पारोळा, एरंडोल, पाचोरा, बोदवड, जळगाव शहर, चाळीसगाव कार्तिकी एकादशीला भाविकांचा महापूर येथे पाहायला मिळतोत्याचप्रमाणे धुळ्यात आण .ि नंदुरबारातही काही तालुक्यात ही कला काही मंडळे आजही जिवंत ठेवून आहेतखान्देश सोडला तर भवानी नृत्यासारखी . किंवा तिच्याजवळ जाणारी कला म्हणजे उत्तर प्रदेश, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश आणि हरियाणा सादर होणारी स्वांग ही कला होय खान्देशात मात्र ही कला केवळ .रथोत्सवाच्या माध्यतातून होत असली तरी या कलेला तसे योग्य असे व्यासपीठ मिळाले नसल्याने ही कला खितपत पडते की काय, असा प्रश्न उपस्थित होताना दिसतोयखान्देशातील लोककलेचा दुर्मीळ झालेला व नामशेष होत चाललेला प्रकार जरी असला . तरी आता या कलेला खान्देशातील काही नागरिक पुनरुज्जीवन देण्यासाठी प्रयत्नशील होत आहेत . जसे मी .आजही काही मंडळे या कलेला पुन्हा उजाळा देण्यासाठी झगडताना आपल्याला दिसून येतात आधी उल्लेख केला की, तमाशा, भारुड, शाहिरी, वाघ्यामुरळी -, गोंधळ आदी लोककलांना राज्यात त्या-त्या क्षेत्रात लोकप्रियता व पर्यायाने राजमान्यताही मिळाली, त्याचप्रमाणे खान्देशातील कुठेतरी स्वांग या कलेच्या तुलनेत त्याच्या आसपास जाणाऱ्या भावानी नृत्याला राजमान्यता मिळाली तर नक्कीच खान्देशातील ही कला भारतातच नाही तर भारताबाहेर आपली एक वेगळी ओळख निर्माण करेल, यात शंका नाही . केवळ नृत्य आणि कोणतेही संवाद नसल्यामुळे ही कला जनसामान्यांपर्यंत त्याचप्रमाणे या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून विद्याविभूषीत अशा नागरिकांपर्यंत पोहोचवण्याचे मी एक छोटासा प्रयत्न करत आहे.

काय आहे रथोत्सवातील भवानी नृत्य –

खान्देशात विठ्ठल, बालाजी, प्रभू श्रीराम आदींचे रथ काढण्याची परंपरा असून ही प्रथा साधारणतः पारोळा, एरंडोल, जळगाव, चाळीसगाव, शेंदुर्णी आदी ठिकाणी भाविक पाळत असतातया रथोत्सवाचे . हा रथोत्सवाला .भाविकांना वावडे असून प्रचूर मात्रेत भाविक या रथोत्सवाला हजेरी लावतात149 वर्षांची परंपरा असून शेंदुर्णीच्या रथाला मात्र 250 वर्षांची परंपरा असल्याचे कळतेकार्तिकी एकादशीनिमित्त होत . श्रीराम मंदिर संस्थान जळगावतर्फे .असलेल्या या रथोत्सवाची धूम यावेळी काही वेगळीच पाहायला मिळते कार्तिक प्रबोधिनी एकादशीनिमित्त काढण्यात येणारा व149 वर्षांची परंपरा असलेला रथोत्सव भाविक भक्तांमध्ये एक आनंदोत्सव घेऊन येतोया रथोत्सवांमध्ये मोराच्या पिसांसोबत प्रहसन करून लोककलावंत . परंपरेवर आधारित भवानी देवी आणि भूर नावाचा राक्षस यांचे .आपली लोककला सादर करत असतात युद्ध हे नृत्यातून कोणताही संवाद न करतालोककलावंत मूकनाट्यद्वारे मोठ्या उत्साहाने सादर करतात . यावेळी रथोत्सवासाठी झालेली गर्दी आणि भाविकांमध्ये भवानी नृत्य अर्थात खान्देशी मोरपंखी स्वांग हे या रथोत्सवाची तयारी येथील लोककलावंत मोठ्या उत्साहात साधारणतः तीन .आकर्षणाचा केंद्रबिंदू ठरते दिवसांआधीपासूनच करताना दिसून येतातयावेळी स्वांगधारी भवानी रूपे आपल्याला जागोजागी . .पाहायला मिळतात

या लोककलेत आपले नवस पूर्ण करण्यासाठी केवळ पुरुष वर्गच देवी मातेचे रूप घेऊन संपूर्ण चेहऱ्यावर शेंदूर लेपून राक्षस आणि आई भवानी यांच्यातील युद्धाचे वर्णन नृत्य आणि मूकनाट्याच्या आधारे करताना दिसून येतातया लोककथा नृत्यादरम्यान डफ ., संबळ, ढोल, इत्यादी वाद्यांच्या अनोख्या तालावर या लोककलावंतांचे युद्धनृत्य सुरू होतेज्याप्रमाणे वाद्यांचा ताल प्रचंड वेगाने वाजविला जातो ., त्याचप्रमाणे मातृदेवतेचे हे प्रहसन संगीताच्या तालावर कलावंतांच्या शरीरातील क्रिया तीव्र करतेहे नृत्य पाहताना .

या नृत्यात प्रतीकात्मकपणे .प्रेक्षकांचे मनोरंजन होऊन त्यांच्या अंगावर शहारे आल्याशिवाय राहत नाही .आई भवानी हातात बसलेल्या शस्त्रांचा वापर करते आणि त्यांच्या प्राचीन कथा मांडताना दिसून येतात वि आपापल्याश्वासाच्या आणि श्रद्धेच्या आधारावर फक्त विषम संख्या यावेळी भाविक घेताना दिसतात . म्हणजेच जो मनुष्य नवस मागतो; तो एक, तीन, पाच, सात वर्षांच्या क्रमाक्रमाने भिक्षा मागून आणि ढोंग निर्माण करून आपली भक्ती पूर्ण करताना दिसून येतो.

आख्यायिका - एक वेळ भगवान विष्णूंना झोपेत पाहून भूर नावाचा राक्षस त्यांना मारण्यासाठी पुढे सरसावतोयावेळी निद्रावस्थेत असलेल्या विष्णूंची या परिस्थितीतून सुटका करण्यासाठी आदिशक्ती . कहाणीचा याच .भवानी मातेने नृत्य आणि प्रहसन करत विनोदी ढंगाने या भूर नावाच्या राक्षसाचा वध केला आधार घेत प्रहसनाच्या माध्यमातून स्थानिक कलाकार हे नवस मागतात आणि भवानीचे रूप घेऊन भगवान विष्णूंचा उद्धार आपल्या हातून झाल्याने आनंद मानतातविशेष म्हणजे या संपूर्ण महोत्सवात नवस . करणारे पुरुष हे आई नवस फेडण्यासाठी नवस .म्हणून भिक्षा स्वीकारण्याचे काम फक्त पुरुषच करतात भवानीप्रमाणे वेषभूषा करत आपल्या चेहऱ्यावर शेंदूर लेपत मोराच्या पिसांनी बनविलेले आकर्षक छत्र परिधान करतातहे छत डोक्यावर धारण .अतिशय कार्यक्षमतेने केलेले हे छत्र फारच सुंदर दिसते . करण्यापूर्वी, स्वांग मोठ्या आत्मीयतेने आणि भावपूर्ण भक्तीने त्याची पूजा करतात.

या प्रहसन नृत्याची अजून एक आख्यायिका आहेरामायणातील एका कथेनुसार ., मोराने राम अवतारात भगवान विष्णूंना त्यांचे एक कार्य पूर्ण करण्यासाठी मदत केली होतीया कारणास्तव त्या मयूराने . आपल्या आठव्या अवतारात क केलेल्या कार्याचे ऋण फेडण्यासाठी भगवान श्रीकृष्णानेृष्ण अवतार डोक्यावर मोरपंख धारण करून, अजरामर करत त्याचे एका वेगळ्या पद्धतीने ऋण फेडले असल्याचे भाविकांचे म्हणणे आहे.

स्वांगचा इतिहास -14 अन् 15 व्या शतकात कबीर ग्रंथावली किंवा मलिक मोहंमद जायसीच्या पद्मावतमध्ये स्वांग या कलेचा उल्लेख आपल्याला आढळून येतो .आचार्य भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्र ग्रंथातही रासक आणि नाट्य रासक नावाच्या दोन नाट्य प्रकारांचे वर्णन केले आहेनाट्य रासक हे अभिनय तर . नाट्य रासकाची परंपराच काही वर्षांनी फागू परंपरा बनली आणि फागूचे .रासक नृत्याचा भाग असतो स्वागंमध्ये होऊन सोंग कलाप्र रुपांतरकार उदयास आला.

स्वांग अन् भवानी नृत्यात असणारे साम्य व भेद -

स्वांग	**भवानी नृत्य**
1. स्वागं हे अभिनय प्रधान असून विनोदात्मक असते. 2. सामाजातील अनिष्ट रुढी परंपरांवर शारीरिक व्यंगाद्वारे प्रहार करणारे असते. 3. अभिनेते सणउत्सावाच्या वेळी व्यक्ती - किंवापरंपरांची नकल करताना दिसून येतात. 4. सुरुवातीपासूनच स्त्री पात्र पुरुष कलाकारच साकारतात. 5. स्वांगमध्ये गायद, वादन आणि अभिनयाचा	1. भवानी नृत्य हे अभिनय प्रधान असून विनोदात्मक असते. 2. अध्यात्मिक कथांवर आधारित नृत्याच्या माध्यमातून अनिष्टांवर प्रहार करणारे असते. 3. अभिनेते सणउत्सावाच्या वेळी व्यक्ती किंवा परंपरांची - .नकल करताना दिसून येतात 4. सुरुवातीपासूनच स्त्री पात्र पुरुष कलाकारच

समावेश असतो. 6. स्वागंचे प्रमुख पात्र हे गणेश, नंदी, इंद्र, भगवान शंकर आणि भवानी माता असते. 7. स्वांग हे मोकळ्या मैदानातच होते .परंतु नाटकात याचा वापर केल्याने रंगमंचावर देखील याचे सादरीकरण होत असते . 8. स्वांग ही एक पद्यात्मक शैली आहेज्यात . .नृत्यदेखील केले जाते 9. स्वांगमध्ये 4 ते 5 पात्रच असतातज्यात . दोन पुरुष अन्3 स्त्रिया असू शकता. 10. स्वांग काल्पनिक किंवा अध्यात्मिक कथांवर आधारित असते. 11. कथेनुसार कलाकार आपल्या संपूर्ण शरीरावर रंगभूषा करतातविविध सोंग घेऊन . .यात अभिनय करतात 12. डोक्यावर टोप किंवा मोरांच्या पिसांचे छत्र परिधान केलेले असते.	साकारतात. 5. भवानी नृत्यात गायद, वादन आणि अभिनयाचा समावेश असतो. 6. भवानी नृत्याचे प्रमुख भवानी माता अन् राक्षस असतात. 7. भवानी नृत्य हे मंदिराच्या आवारात किंवा मोकळ्या मैदानातच होते. 8. भवानी नृत्य हे एक मूकाभिनयाचा प्रकार असून वाद्यांच्या अनुषंगाने कलाकार आपली कथा सादर करताना दिसतात. 9. भवानीमध्ये 5 ते 6 पात्रच असतातज्यात पुरुष अन् . .स्त्रियांची भूमिका करणारे पुरुषच असतात 10. भवानी नृत्य अध्यात्मिक कथांवर आधारित असते. 11. भवानी नृत्यात भवानी मातेचे रूप घेऊन संपूर्ण शरीरावर शेंदुरचा लेप लावून कलाकार नाचताना दिसतात. 12. डोक्यावर मोरांच्या पिसांचे छत्र परिधान केलेले असते.

कार्यपद्धती – (Methodology)

साहित्य आणि पद्धत

खान्देशातील निवडक लेखकांनी या भवानी नृत्याबाबत लिहिले असले तरी याची माहिती काही वृत्तपत्र कात्रणातच आपल्याला पाहायला मिळेलमात्र ., स्वांग या लोककलेची माहिती डॉसुनीता शर्मा यांनी . काहीअंशी आपल्या'लोक नाटकों में स्वांग लोकनाट्य' या हिंदीच्या अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त गुगल ब्लॉगवर लिहून ठेवलेली आहेनंदुरबार .जी कुठेतरी भवानी नृत्याचेही प्रतिनिधीत्व करताना दिसून येते ., धुळे, जळगावातील पारोळा, चाळीसगाव, एरंडोल आदी ठिकाणी जाऊन माहिती गोळा करून या शोधनिबंधाचे मी लिखाण केले असून यावर पुस्तकी रुपात जास्त साहित्य उपलब्ध नसल्याचे दिसते . दरम्यान, या माहितीच्या आधारे या संशोधन निबंधावर प्रकाश टाकून भवानी नृत्य काय आहे, ते कसे पुन्हा पुनरुज्जीवित होऊ शकते आणि कशाप्रकारे प्रवाहात येऊन यातील लोक कलाकारांना कसे योग्य व्यासपीठ मिळून त्यांच्या अर्थार्जनाचे हे साधन होईल, याची मला प्रतीक्षा असून यासाठी मी या शोधनिबंधातून या कलेवर प्रकाश टाकण्याचा हा छोटासा प्रयत्न करत आहे.

अभ्यास क्षेत्र) -Study Area (–

सातपुड्यात वसलेल्या खान्देशात एकूण तीन जिल्हे आहेतजळगाव ., धुळे आणि नंदुरबार . शहादा .प्रामुख्याने नंदुरबारमध्ये आदिवासी गावे जास्त आहेत, नवापूर, धडगाव, अक्कलकुवा, तळोदा आणि नंदुरबारचा समावेश असलेल्या या जिल्ह्यात सणांच्या परंपरा वेगळ्या आहेतत्यामुळे सोंग . धुळे तालुक्यात साक्री .आढळते काढण्याची परंपरा येथे कमी, शिंदखेडा, शिरपूर हे प्रमुख तालुके असून यातील बहुतांश मंडळे ही भवानी नृत्य कला सादर करताना दिसतातयात विविध निरुपणे करून .

अभिनयातून आपला विषय लहानग्यांपासून ते वृद्धांपर्यंत पोहोचवण्यात ही मंडळे यशस्वी होताना दिसून त पारोळाजळगावा .येतात, चाळीसगाव, पाचोरा, एरंडोल, भुसावळ आदी तालुक्यांतील मंडळे ही स्थापन असून याठिकाणी प्रचूर मात्रेत भवानी नृत्य ही कला सादर करताना कलाकार मंडळी दिसून येतातयात . विविध कथांच्या माध्यमातून मनोरंजनात्मक आणि प्रहसन करून आपली प्रथा आणि परंपरेचे जतन करत मंडळी रथोत्सवाला आलेल्या भावि हीकांचे मनोरंजन करताना दिसून येतात.

चर्चा आणि परिणाम) -Discussion & Result (–

भवानी नृत्य या कलेला विविध गावात वेगवेगळ्या वर्षांचा इतिहास आहे जळगावात .149 तर जामनेरातील शेंदुर्णीत 250 वर्षांचाही कला कुठेतरी स्वांग या कलेत वाद्यावर अभिनय असल्याने . लोककलेच्या शैलीत जाऊन बसतेनाट्यशास्त्राची तुलना केल्यास या कलेत वादक ., नृत्य आणि अभिनेते असल्याने ही कला सर्वगुण संपन्न अशीच कला असल्याचे या निबंधातून मी मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रानुसार वीर, श्रृंगार, करुण, वीर, भयानक, अद्‌भुत, रौद्र, विभत्स या आठ रसांचा याचा प्रचूर मात्रेत अंश सापडताना दिसतोत्याचप्रमाणे विविध वाद्ये जसे की ., टाळ, मृदंग, कच्ची ढोल, ढोल, संबळ, हलगी यांचाही वापर या कलेत सादर होताना दिसून येतोखान्देशात जरी ही कला . गुजरात आणि) श हा दोन राज्यांनाप्रसिद्ध असली तरी खान्देमध्य प्रदेशजुळणारा प्रांत असल्याने ही कला (खान्देशाच्या या दोन राज्यातही फोफावलेली असेल, यात शंका नाहीवर सांगितल्याप्रमाणे हरियाणा ., उत्तर प्रदेश, राजस्थान आदी ठिकाणी या कलेचे स्वरूप जरी एक असले तरी नाव मात्र स्वांग असे आहे.

निष्कर्ष) -Conclusion– (

1. भवानी नृत्य ही कला समृद्ध अशी कला असल्याने लवकरच हिला राजमान्यता मिळावी.
2. भवानी नृत्य जरी खान्देशात प्रसिद्ध असले तरी इतर राज्यांत स्वांग नावाने या कलेचे प्रचूर मात्रेत अस्तित्व सापडते.
3. या कलेत विविध वाद्य असून यात त्याची वापरण्याची लोक कलावंतांची तऱ्हा उत्तम अशीच आहे.
4. भवानी ही कला नृत्याची असली तरी यात विविध कथांवर अभिनयाचा वापर करण्यात येतो.
5. नाट्यशास्त्रानुसार आठ रसांवर ही कला आधारित असल्याने ही कला उजेडात येणे गरजेचे आहे.
6. कला समृद्ध आणि तिचे जतन करणे गरजेचे असल्याने यावर प्रचूर मात्रेत संशोधन होणे गरजेचे आहे.
7. लोक कलावंतांना योग्य तो सन्मान देऊन त्यांच्यात रुढ असलेली ही कला पुस्तक रुपात सर्वदूर पसरणे गरजेचे वाटते.
8. भवानी नृत्यात काम करणाऱ्या कलावंतांच्या अर्थार्जनासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ -Reference

१. न .अधिकारी प्रकाशन .भरतमुनीप्रणित नाट्यशास्त्र .(१९६३) .कुलकर्णी .श.
२.गुगल ब्लॉग .लोक नाटको में स्वांग लोकनाट्य .(२०२०) .शर्मा सुनिता .डॉ .
३पब्लिशन अरुण .एक अध्ययन ,भारतीय लोकनाट्य स्वांग .(२०२०) .नवदीप कौर .डॉ ,द्विवेदी हिमांशू .डॉ . .हाऊस

साहित्य म्हणजे जीवनाचा मूल्यनिष्ठ विचार रू एक चिकित्सा

प्रा.डॉ.केशव व्यं.पाटील
मराठी विभाग,
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना :

मानव समाजशील प्राणी आहे. त्याला समूहाने रहाणे आणि समूहातील नातेसंबंध जोपासण्यात आवड असते. त्यामुळे. मानवी जीवन आणि सामाजिक जीवन अनेक धाग्यात विणत जाऊन त्यांच्यात परस्परांशी घनिष्ठ संबंध निर्माण होतात. हे संबंध अधिककाळ कायमस्वरूपी टिकून रहावेत. आणि मानवी जीवनाला व्यापक अर्थ प्राप्त व्हावा. तो आपल्या समूहात म्हणजे समाजात आनंदी रहावा. न्यायिक वागवा. त्याच्या जीवनातील व्यवहार सुरळीत चालावा एकोप्याने नांदत असताना त्यांच्यात समानता यावी. बंधूप्रेम वाढावे, जोपासावे आणि त्यांच्या जीवनाला दिशा मिळावी. त्यांचे जीवन उपायकारक, सुखावह व्हावे म्हणून समाजात काही सामाजिक संस्थांची निर्मिती झाली. कुटुंब, न्याय, विधी कुटुंब, न्याय, धर्म यासारख्या काही परंपरागत संस्थांबरोबर आधुनिक काळात शिक्षण, प्रशासन, सहकार, प्रतिष्ठाने अशा अनेक संस्था समाजजीवनात निर्माण झाल्या. या संस्थामुळे मानवी व सामाजिक जीवन दिशादर्शक ठरले.

साहित्य ही सामाजिक संस्था आहे. समाज जीवनाला निश्चित असा आकार देण्याचे तसेच त्याला प्रवाही ठेवण्याचे कार्य समाज जीवनातील इतर संस्था जसे करतात तसेच साहित्यही करत असते. या संदर्भात प्रभाकर मांडे लिहितात "संस्कृतीचे स्वरूप निश्चित करणाऱ्या व तिला गतिमान ठेवून समृद्ध करणाऱ्या संस्थामध्येच साहित्याचा अंतर्भाव होतो. साहित्य ही अशीच गतिशील सामाजिक संस्था आहे." समाज जीवनातूनच सामाजिक संस्थाचा जन्म होतो आणि समाजाला आकार देण्याचे कार्य अशा सामाजिक संस्था करत असतात. यातूनच काही सामाजिक मूल्य निश्चित होतात. या सामाजिक मूल्यांची जपवणूक करण्याचे कार्य भाषेच्या माध्यमातून साहित्य करीत असते. म्हणून साहित्य हा त्या त्या समाजाच्या संस्कृतीचा ठेवा असतो.

समाजात असंख्य व्यक्ती असतात. त्यांचे एकमेकांशी परस्पर नाते असतात. नात्या-शिवायही अन्य काही व्यक्ती असतात. या सर्वांत ऐक्य निर्माण व्हावे. एकवटलेला समाज एकतेने, बंधूप्रेमाने राहावा त्यांच्यात आपुलकीची भावना निर्माण व्हावी. म्हणून शाश्वत मूल्यांची आवश्यकता असते. व्यक्तीने अथवा सामाजाने स्वत:साठी सर्वमान्य बनविलेली नियमने अथवा परंपरेने चालत आलेली प्रथगत कायदे, लोकनीती, आदर्श इत्यादींचा स्वीकार समाजाने मूल्य

म्हणूनच केलेला आहे. ही मूल्यव्यवस्था समाजजीवनासाठी आदर्श असते. यातून मानवी जीवन सुखावह होते. म्हणून "मानवी अस्तित्वासाठी आदर्श असणारी मूल्यव्यवस्था आणि नियमनांची व्यवस्था समाजाची कुटुंबव्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था यासह अनेकविध संस्थांचे योग्य दिशेने नियंत्रण करीत असते संस्कृतीने प्रदान केलेल्या सांस्कृतिक विवेकातून समाजिक उद्दिष्टपूर्तीचे आणि या पूर्तीसाठी आवश्यक त्या गतीचे भान मूल्यव्यवस्था देत असते"

मूल्य संकल्पनेच्या मुळाशी सबंध मानवी जीवन आणि सजीव सृष्टीच्या कल्याणाचा विचार असतो. समाजातील सर्व सामाजिक संस्था अशा मूल्य संकल्पनेवर अधारित असतात. त्या आपापल्या परीने मूल्यांची पेरणी करीत असतात. साहित्य ही याच समाजातील सामाजिक संस्था असल्याने त्यातूनही अशा मूल्यसंकल्पनेचा आविष्कार घडत असतो. आविष्कार घडविणारा तो कालावंतही अशा मूल्यात्मक समाजजीवनाच्या संस्कार भट्टीतून परिपक्व झालेला असतो. म्हणून त्याच्या कलाकृतीतून समग्र मानवी जीवनाच्या कल्याणार्थ मूल्यात्मभाव प्रकटलेला असतो. म्हणून सर्व प्रथम 'मूल्य' म्हणजे काय याचा आपण विचार करू.

मूल्य म्हणजे काय ?

मूल्य म्हणजे मोल अथवा किंमत असे साधारणता म्हटले जाते. 'मूल्य' या शब्दासाठी आर्थिक व्यवहारात 'आर्थिक मूल्य' असा अर्थ घेतला जात असला तरी दैनंदिन व्यवहारात मात्र महत्ता, मोठेपणा, श्रेष्ठत्त्व, योग्यता, थोरवी, वजन, वर्चस्व, दबदबा प्रतिष्ठा अशा अनेक अर्थाने या शब्दाचा वापर केला जातो. विश्वात्मक पातळीवर मूल्यांची संकल्पना व्यपकस्वरूपात मांडली जाते. मानवातील मानवीपण शोधण्यासाठी, ते टिकवून ठेवण्यासाठी आणि प्रवाहित करण्यासाठी मूल्य संकल्पनेची गरज असते. मूल्यविरहित मानवी जीवन पशुगत असते. असाही विचार पुढे येतो. म्हणून मूल्यसंकल्पना व्यापक स्वरूप धारण करणारी असते. लोकशाही मूल्य, कलामूल्य, जीवनमूल्य, धार्मिक मूल्य, सांस्कृतिक मूल्य, वाङ्मयीन मूल्य अशा शब्दातून मूल्यसंकल्पनेतील व्यापकता स्पष्ट होते.

“साहित्यकृतीच्या किंवा (तिच्या) अनुभवाच्या ज्या गुणवत्तेमुळे आपल्या मनात तिच्या विषयी आवड, आस्था व इच्छा यांची उत्पत्ती व परिपूर्ती होते त्या गुणवत्तेला मूल्य म्हणता येते.” अर्थात मानवी मनाला मिळणाऱ्या आल्हादाच्या मुळाशी मूल्य असते. मानवी अकांक्षांची पूर्तता करते ते मूल्य असते. मानवी जीवनातील समाधान या क्रियेच्या मुळाशी मूल्य दडलेले असते. एकूण, जीवन, व्यवहार, इच्छा, अकांक्षाची पूर्तता मूल्य करीत असते. साहित्य कृतीने ती करावी अशी अपेक्षाही नसते. पण ज्या साहित्यकृतीतून मूल्यात्मक जीवन प्रकटलेले असते अशी वाङ्मयकृती वाचकांना मूल्यात्मक पातळीवरचा आनंद देत असते. अशा वेळी त्या कलाकृतीची महत्ता लक्षात येते. वाङ्मयकृतीतील ज्या ज्या घटकांमुळे किंवा तिच्यातील गुणांमुळे वाचकाला आनद मिळतो त्या सर्व घटकांना वाङ्मयीन मूल्य असे म्हणता येईल.

वाङ्मवीन मूल्य.

साहित्य व्यवहारात समीक्षा, मूल्यमापन, टीका हे शब्द जसे समानार्थाने वापरले जातात तद्वतच वाङ्मय अथवा साहित्य हे ही शब्द समानार्थी म्हणून संबोधले जातात. वाङ्मयकृतीच्या अथवा साहित्यकृतीच्या मूल्यमापन प्रक्रियेत त्या साहित्यकृतीची योग्यता ठरविली जाते. प्रथम आस्वाद, वाचन, चिंतन, विश्लेषण, मूल्यात्मकतेचा शोध इ. च्या प्रक्रियेतून साहित्यकृतीचे मूल्यमापन केले जाते. साहित्यकृतीचा विविधांगी अभ्यास करून तिची प्रतवारी ठरविण्याची तत्वे शोधली जातात. कलाकृतीच्या अंतरंगात शिरून त्यातील आशयानुरूप घटकांच्या मांडणीचा शोध घेतला जातो. या शोधाची एक विशिष्ट प्रक्रिया असते. "या प्रक्रियेत सामान्यपणे कलाकृतीचा प्रकार, आशय, भाषिकरूप कलाकृतीची एकजिनसी संघटना, कलाकृतीतील कल्पितविश्व, कल्पित विश्वाला लेखकाने दिलेला कलात्मक आकार, कलाकृतीतून आविष्कृत होणारा जीवनविषयक दृष्टिकोन, कलाकृतीतील देश स्थल-काल-परिस्थितीतील सुसूत्रता, कलाकृतीचा परीघ, वाचकांशी नाते जोडणारी संवादात्मकतावादी बाबींच्या कसोटीवरून कलाकृतीचे श्रेष्ठत्व ठरविले जाते. योग्यता ठरविणाऱ्या या बाबी म्हणजेच कलाकृतीचे मूल्यनिकष होत "साहित्यकृतीच्या अभ्यासातून हाती आलेल्या मूल्यनिकषांना साधारणतः वाङ्मयीन मूल्य असे म्हणता येईल. परंतु कलाकृतीच्या संदर्भात मूल्य निश्चितच असतात असे नाही तर ती शक्य होण्याजोगी असतात. असे फार तर म्हणता येईल.

“साहित्याला वगळून मूल्यनिष्ठ समाज घडवताच येऊ शकत नाही. मूल्याविष्कार करणाऱ्या ज्या वेगवेगळ्या कला असतात. त्या कलांना मूल्यात्म अशी अशयसामुग्री पुरविण्याचे कार्य साहित्यच करीत असते. शिल्पकला व चित्रकला वगळता बाकी संगीत, नाट्य, चित्रपट, दूरदर्शन मालिका या सर्वच कलांची उभारणी साहित्याच्याच पायावर झालेली असते. संगीतकलेतील केवळ सूर व तालाच्या आविष्काराला साहित्याच्या आधाराची गरज भासणार नाही; पण संगीत कलेद्वारे जेव्हा मानवी भावभावना व विचारांचा, मूल्यांचा आविष्कार करायचा असतो. तेव्हा साहित्याचा आधार अपरिहार्यपणे घ्यावाच लागतो." म्हणून समाजात साहित्याला मानवी जीवनाइतकेच महत्त्व असते. साहित्याला वगळून मानवी जीवनाचा अभ्यास कसा करणार? साहित्य निर्मिती प्रक्रियेच्या मुळाशी मानवी जीवनच असते. मानवी जीवनातील विविधांगी वास्तविक जीवनाचा नाट्य आविष्कार साहित्यात प्रकटलेला असतो.

मानवी जीवनाइतकेच महत्त्व असलेल्या साहित्यात, वाङ्मयकृतीच्या अनुषंगाने काही मूल्ये दडलेली असतात. ही मूल्ये भौतिक सुखवस्तूसारखी नसतात तर परस्परातील संबंध सूचविणारी असतात. कलावादी विचारसरणीचे लेखक, कवी, समीक्षक 'कलेसाठी कला' या विचाराला प्रामाण्य मानतात ते जीवनवादी मूल्यांचा स्वीकार करीत नाहीत. उलट 'जीवनासाठी कला' या मूल्यतत्वांचा स्वीकार करणारी मंडळी कलामूल्यांच्या जोडीला जीवनमूल्ये विचारात घेतात. परंतु वाङ्मयमूल्ये आणि जीवनमूल्ये यांचे परस्पर नाते जीवन आणि कला (वाङ्मय) यांच्या परस्पर संबंधावर आणि आपल्या मानण्याच्या विचारावर अवलंबून असतात. परंतु “साहित्याचे 'साहित्यत्त्व' ठरविणे आणि नंतर त्याची 'योग्यता' किंवा 'दर्जा' ठरविणे ही दोन्ही कामे स्वतंत्रपणे कलामूल्येही करू शकत नाहीत आणि जीवनमूल्येही करू शकत नाहीत.

यासाठी त्यांचा एकत्रविचार करणे योग्य ठरते. कलामूल्ये साहित्याच्या अभिव्यक्तीशी निगडित असतात. जीवनमूल्ये साहित्याच्या आशयाशी अधिक निगडित असतात. साहित्याच्या मूल्यमापनात आपण केवळ अभिव्यक्तीचा किंवा केवळ आशयाचाही विचार करू शकत नाही. त्या दोन्हीच्या एकत्रित विचारातच साहित्याचे खरे मुल्यामापण संभवते. 'साहित्यतत्त्व आणि 'योग्यता', 'आशय' आणि 'अभिव्यक्ती' याचा विचार करावयाचा तर जीवनमूल्ये आणि वाङ्मयनी मूल्ये असे अनेक निकष एकत्रितपणे वापरावे लागतात." साहित्यातील मूल्यात्मक विचारांचा चिकित्सक अभ्यास या अनुषंगाने करणे महत्त्वाचे वाटते.

साहित्य प्रकारनिष्ठ मूल्य

साहित्यप्रकार म्हटले की आपल्या डोळ्यासमोर कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, एकांकिका, चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथन इत्यादी वाङ्मय प्रकार येतात. साहित्यप्रकार ही समीक्षा व्यवहारातील महत्त्वाची संकल्पना मानल्या गेली आहे. प्रकारनिष्ठ वाङ्मयकृतींचा अभ्यासही मराठी साहित्यात मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. साहित्यप्रकार या संकल्पनेच्या मागे उत्क्रांतीचा इतिहास आणि सैद्धांतिक भूमिका आहे. पाश्चात्य अभ्यासकांपासून ते मराठीतील चिंतनशील व्यासंगी समीक्षक मंडळीनी साहित्य प्रकारांचे सर्व सामावेशक विवेचन मांडल्याचे आढळून येते. वि. का. राजवाडे, गो.के. भट. स.रा.गाडगीळ, रा.प.कंगले, ग.त्र्यं. देशपांडे, सुधीर रसाळ, प्रभाकर बागले, बाळकृष्ण कवठेकर, र. बा. मंचरकर, द.दि. पुंडे, मिलिंद मालशे, हरिश्चंद्र थोरात, आनंद पाटील इत्यादी अभ्यासकांनी साहित्यप्रकारांची तात्त्विक चर्चा केल्याचे दिसून येते. “साहित्यवस्तू म्हणून प्रत्यक्षात एखाद्या कवितेकडे, कथा-कादंबरीकडे किंवा नाटकाकडे आपल्याला बोट दाखवावे लागते. याचा अर्थ प्रत्यक्ष अस्तित्व असते ते प्रकारविशिष्ट साहित्यकृतींना भाषा म्हणजे बोलींचा समूह तसेच साहित्य म्हणजे विविध प्रकारांत विभागलेल्या साहित्यकृतींचा समूह. साहित्य हे त्यात अंतर्भूत होणाऱ्या प्रकाराचे व प्रकारविशिष्ट साहित्यकृतींचे समूहवाचक व कल्पनावाचक नाव होय." हे डॉ. र. बा. मंचरकरांचे साहित्य प्रकारांच्या अनुषंगाने मांडलेले विवेचन महत्त्वाचे वाटते.

‘साहित्यप्रकार' ही संकल्पना साहित्यव्यवहारात अगदी आरंभापासूनच साहित्य व्यवहारातील अभ्यासकांना जाणवलेली आहे. प्रकारनिष्ठ साहित्याच्या मुळाशी दडलेल्या मानवी जीवनमूल्यात्म आणि कलामूल्यात्म भाव शोधण्याचा प्रयत्न साहित्य मीमांसकांनी केला आहे. कोणतीही साहित्यकृती तात्त्विक पातळीवर आदर्श मूल्यांची सर्वांगीण पेरणी करणारी असते. असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही. कारण एखाद्या साहित्यकृतीला निर्दोष म्हणणे उचित ठरणार नाही. बहुतांशी साहित्यकृती ह्या अर्ध्याकच्च्याच असतात. अशा साहित्यकृतीचा अभ्यास करताना प्रकारांची गरज भासते. ती साहित्यकृती ज्या वाङ्मयप्रकारातून निर्माण झाली त्या प्रकारातील मूळधर्म शोधावा लागतो. तीत काव्यात्मकता आहे का की कथनात्मकता आहे की नाट्यात्मकता आहे. या अनुषंगाने गेल्यास आपण त्या साहित्यकृतीच्या प्रकारनिष्ठते पर्यंत पोहचतो. परंतु अनेक वेळा एखाद्या साहित्यकृतीतून ही तिन्ही मूळधर्म असल्याचे

आढळून येते. एखाद्या कादंबरीतील आशय कथन पद्धतीने सांगीतला जातो. आशयकथनासाठी उपयोगात आणलेली शैली संवादात्मक असते. (म्हणजे नाट्यात्मकता आपोआपच येते) नाटक हा साहित्यप्रकार तर संवादावरच उभा राहत असतो. कथानकातील आशय अनेक वेळा त्यातील घटना-प्रसंगानुरूप बदलतो. अशा वेळी शैलीची रूपेही बदलतात. एखाद्या वेळी ती काव्यात्म रूप धारण करते. मग अशा वेळी त्या साहित्यकृतीत एकाच वेळी निरनिराळ्या साहित्यप्रकारांची मिश्रणे झालेली आढळतात. त्यामुळे साहित्यप्रकारांची मूळ रूपे लक्षात घेतली पाहिजेत असे वाटते.

साहित्यातील मूळ रूपे लक्षात आल्यानंतर साहित्याचे प्रकारनिष्ठ वर्गीकरण करता येते. काव्यातील काव्यात्मकता, नाटकातील नाट्यात्मकता आणि कथा-कादंबरीतील कथात्मकता स्पष्ट स्वरूपात जाणवते. शिवाय भाषाशैलीच्या दृष्टीने काव्यातील लयबद्ध भाषा, कथनातील व्याकरणानुसार भाषा आणि नाटकातील संवादीय भाषा ही साहित्यातील प्रकारनिष्ठ तत्त्वे आहेत. या तत्त्वानुसार साहित्यकृतीचे मूल्यमापन करता येऊ शकते. साहित्यप्रकारनिष्ट त्या त्या साहित्यकृतीतील अथवा एकाच लेखकाने लिहिलेले एकाचा साहित्य प्रकारातील, वाङ्मयकृतीतील मूल्यविषयक विचार मिमांसापद्धतीने मांडता येऊ शकतात.

सद्यस्थितीत मराठी साहित्यात कादंबरीला केंद्रस्थानी मानल्याजाते. म्हणून कांदबरीतील कथा-कथनात्मकतेचा परिणाम होऊन कवीता विधानात्मकतेकडे, कथनात्मकतेकडे, स्पष्टीकरणाकडे झुकलेली दिसते. हा जसा साहित्यातील तंत्रात्मकतेत बदल होत गेला. तसा रूपवादाकडून जीवनवादाकडे मराठी साहित्याचा प्रवाह प्रवाहित झालेला दिसून येतो. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात कल्पनारंजनाला अथवा सदाशिव पेठीय चित्रणाला अधिक महत्त्व दिल्या गेले. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात दलित व ग्रामीण साहित्याने गाव अथवा गावकुसाबाहेरील मानवी जीवनासह कृषिजीवन मराठी साहित्यातून वास्तवासह चित्रित केले. ग्रामीण साहित्याने जीवनमूल्यांचा स्वीकार केला तर दलित साहित्याने लोकशाही मूल्यांचा अंगीकार केलेला दिसतो. या दोन्ही साहित्य प्रवाहात जीवनमूल्य व लोकशाही मूल्यांसह सांस्कृतिक मूल्यांचे मिश्रण झाल्याचे स्पष्टपणे जाणवते. अर्थात अशा वेळी साहित्यातील मूल्यविचार बदलत जातात. मूल्यविचारांची पुनर्रचना होते. ही पुनर्रचना वाङ्मय प्रकारागणिक असते. उदा. 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराचा ऐतिहासिक कादंबरी हा उपप्रकार म्हणून मानता येईल. कारण ऐतिहासिक कादंबरीचा भूतकाळ हा विषय असतो. भूतकाळातील घटना-प्रंसगांना वास्तवाशी एकरूप करण्याचा लेखकाचा एक कलात्मक प्रयोग असतो. अशा वेळी मूल्यविचार बदलतात. हे ही लक्षात घ्यावे लागते. कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचे मूल्यमापन करताना कलामूल्य, जीवनमूल्य, लोकशाही मूल्य, सांस्कृतिक मूल्य, निवेदनाची पद्धत, भाषाशैली, तंत्र इत्यादी अंगे लक्षात घ्यावी लागतात.

जीवनाचा मूल्यनिष्ठ अन्वयार्थ

साहित्य हा मानवी समूहाचा आविष्कार असतो. व्यक्तिजीवनापेक्षा साहित्यातून समुहजीवन अधिक प्रत्ययाला येते. कारण समाजजीवन विरहित साहित्य निर्मिती असंभव आहे. साहित्य निर्मितीस

त्या त्या मातीचा स्पर्श झालेला असतो. या भूमीतील समाजवास्तव, संस्कृती आणि सांस्कृतिक वातावरण, परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रुढी, चालीरीती मानवी जीवनातील जगण्याच्या तऱ्हा, सामाजिक लढे, संघर्ष, चळवळी, विचारांचा प्रभाव, इतिहास, जीवनाकडे पाहाण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोन, त्याची जडणघडण, व्यक्तिमत्त्व, भोवतालचा परिसर सजीव सृष्टी, प्राणी-मानव समुहाने राहणारा मानव, त्याच्यातील एकजिनसीपणा त्यांच्या स्थल-काल परिस्थितीनुरूप भावभावना, समुहातील जाती-धर्म भेदाभेद, अज्ञान, शिक्षण, राजकीय, आर्थिक परिस्थिती इत्यादींचा परिपाक कमी अधिक प्रमाणात साहित्यनिर्मितीतून झालेला असतो. म्हणून साहित्य आणि समाज पर्यायाने समाजजीवनाला वेगळे करताच येत नाही. कारण "समाज आणि साहित्य यांचे संबंध सखोल, अटळ आणि परस्परपोषक असे असतात. भूमी आणि वृक्ष, माता आणि बालक, झाड आणि मूळ, फूल आणि सुगंध यांच्यात जसे अटळ, घनिष्ठ, अपरिहार्य आणि जैविक स्वरूपाचे नाते असते; तसेच साहित्य व समाजाचे किंवा जीवनाचे नाते असते." साहित्य म्हणजे मानवी जीवनाचे अथवा समुहाचे भाष्य असते. त्यातून व्यक्त झालेली जीवनविषयक धारणा निकोप असते. जीवनाचा मूल्यनिष्ठ विचार त्यातून प्रवाहित झालेला असतो. जीवनातील एका नवदर्शनाचा साक्षात्कार कलात्मकतेतून घडविण्याचा लेखकाचा तो प्रयत्न असतो. त्या प्रयत्नात लेखकाचा मूल्यनिष्ठ दृष्टिकोन दडलेला असतो, तो कलात्मक आणि जीवनविषयक मूल्यांच्या मिश्रणातून वाचकांपुढे प्रकटलेला असतो म्हणून साहित्यकृतीचे मूल्यमापन या दोन्हीच्या मिश्रणातूनच करावे लागते.

संदर्भ टीपा :

१. प्रभाकर मांडे - दलित साहित्याचे निराळेपण, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, ति.आ.१९९५ पृ.४०

२. प्रल्हाद लुलेकर, केशव तुपे - साहित्याचे सांस्कृतिक संचित, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद आ.२००५, पृ.५३

३. सरोजनी वैद्य, चंद्रकांत बंदिवडेकर, वसंत पाटणकर (संपा.) 'वाड्मयीन महत्ता' लोकवाड्मय गृह, मुंबई, आ.१९९१, समाविष्ट गंगाधर पाटील यांचा वाड्मयीन महानता हा लेख., पृ.२५२

४. प्रकाश मेदककर (संपा.) मूल्य संकल्पना व साहित्य विचार, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबद. आ. २००४ समाविष्ट डॉ. माधव पुटवाड यांचा 'ग्रामीण साहित्याचे मूल्यनिकष' हा लेख., पृ. २५२ आणि समाविष्ट र. बा. मंचरकर यांचा साहित्यप्रकारनिष्ठ मूल्यनिकष हा लेख पृ. ९६. व १००.

५. अनंत राऊत - मूल्यनिष्ठ समाज घडणीत साहित्याची भूमिका, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, आ. २००८ पृ.१९

६. नागनाथ कोत्तापल्ले - साहित्याचा अन्वयार्थ, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, आ.२००८, समाविष्ट डॉ. द. ता. भोसले यांची प्रस्तावना, पृ.१६

माझी काटेमुंढरीची शाळा : अध्यापननिष्ठा वाढविणारी कादंबरी

प्रा .बाजीराव कृष्णाजी पाटील
मराठी विभाग प्रमुख,
राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी

प्रस्तावना :

भारतासारख्या खंडप्राय देशातील समाजाचे तीन भागात वर्गीकरण करण्यात येते , ते असे :

१) आदिवासी किंवा आदिम जमाती (Primitive Society)

२) ग्रामीण समाज(Rural Community)

३) शहरी किंवा नागरी समाज (Urban Community)

या तीन विभागापैकी आपण सगळेजण खेड्यात राहर्णाया तसेच शहरात राहर्णाया लोकांना ओळखत असतो पण बहुतेक जण आदिवासी समाजाला ओळखत नसतात किंबहुना त्यांच्याविषयी गैरसमजच फार असतात. आदिवासी म्हणजे अत्यंत रानटी , नेहमी धनुष्य—बाण घेऊन युद्ध करणारे, नरमांसभक्षक असणारे, अप्रगत, असंस्कृत मानतात. पण आदिवासी समाज अन्य समाजापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे समजून घ्यायला हवे. त्यांच्याविषयी असर्णाया अर्पूया ज्ञानामुळे आपण त्यांना घाबरतो. त्यांच्याबद्दल किळस बाळगतो याचे कारण ,त्यांचा अभ्यास करुन त्यावर आधारित लिखाण फारच थोडे आहे. काहींना इतकेच माहित असते की , हे अतिप्राचीन काळापासून वास्तव्य करणारे भारताचे मुलनिवासी आहेत, पण प्रा. ए. वाय. कोंडेकर यांच्या मते केवळ आदिवासी मुळनिवासी नसून ग्रामीण ,नागरी म्हणवले जाणारेही दीर्घकालीन इतिहास असणारे आहेत. डॉ. रिव्हर्स , गिलीन आणि गिलीन ,डॉ. डी. एन. मुजुमदार या मानवशास्त्रज्ञानी आदिवासींच्या व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आदिवासी नृत्यप्रिय समाज आहे. सणा—उत्सवाच्या निमित्ताने नृत्य केली जातात याविषयी प्रभाकर पांडे म्हणतात , ' आदिमानव काळापासून नृत्ये ही सामाजिक वैशिष्ट्यांचा भावपुरित व बुद्धिप्रेरित सर्जनक्षम आविष्कार होत किंवा दैनंदिन जीवनातील आनंददायी अशा प्रमुख घटनांचा आविष्कार करण्याची साधने होत ' पृ. क्रं. ११६

१) ध्येयवादी हाडाचा शिक्षक :

माझी काटेमुंढरीची शाळा या कादंबरीचे नायक, मुख्य व्यक्तिरेखा मास्तर म्हणून आपल्याला भेटतात. आदीच्या मास्तराचा खुन झालेल्या गावात स्वतःहून हजर होतात. तिथे गावात राहून शाळेत मुलं येत नसताना त्यांना गोडी लावून शाळा सुरळीत चालविण्याचे धाडस दाखवितात. पुढे याच शाळेतील शिदू नावाचा विद्यार्थ्थी शिक्षक होतो. त्याच शाळेचा

मुख्याध्यापक होतो. आणि उत्कृष्ठ शैक्षणिक –सामाजिक कार्याबद्दल त्याचा राष्ट्रपती पुरस्काराने गौरव करण्यात येणार असतो.

अशा प्रकारे नोकरीच्या पहिल्या दिवशी काटेमुंढरीत जाणे इथंपासून ते त्याच्या सेवानिवृत्तीनंतर पंधराएक वर्षानंतर कृतार्थ होण्यापर्यंतचा प्रदीर्घ काळाचा पट या कादंबरीत मांडला आहे. दुर्गम भागातील ही शिक्षा आहे. म्हणून मी शिकविणार नाही. मला वाट्टेल तसं मी वागणार ,अशी अडेलतट्टु भुमिका घेऊन काटेमुंढरीच्या शाळेतील आदीचा शिक्षक मनमानी वागत होता पण अगदी त्याविरुद्ध भुमिका घेऊन ' मी तुमचं लेकरु आहे. मी शिकून शहाणा झालो तसे माझे भाऊ शिकून शहाणे व्हावे म्हणून त्यांना नियमित शाळेत पाठवा अशी विनंती नव्याने आलेले मास्तर गावाला करतात. गावकर्यांनाही त्यांच्या विनंतीमागची तळमळ लक्षात येते आपल्या अचरणाने ते आदिवासी बांधवांची मनं जिंकतात, ते खऱ्या अर्थाने गावाचे मास्तर होतात.

गुरुजींनी आदिवासी मुलांना शिक्षणाबरोबरच संस्कारशील केले. त्यांची संस्कृती समजून घेतली. काटेमुंढरीच्या गुरुजींचा शब्द गावकरी प्रमाण मानू लागले. रुपगडच्या रुपचंद महाराजापर्यंत शाळेची कीर्ती पोहचली. कौतुकाबरोबर शाळेच्या इमारतीसाठी भरघोस मदतही राजाकडून मिळाली, मुलाबरोबर त्यांचे आईबापही व्यवहारात साक्षर बनले. आदिवाशी भागातील शिक्षण समस्येवर काटेमुंढरीच्या गुरुजीनी उपाय शोधले, गुरुजींनी तेथे निष्ठापुर्वक केलेल्या कार्याचे प्रसंग कादंबरीत येतात.

२) कर्तव्यभावना :

शिक्षण ,शिक्षक आणि त्यांचे अनुभव यांची मांडणी करणारी ' तोत्तोचान', 'बनगरवाडी ' , 'टिचर ' अशा काही कलाकृती आहेत यापेक्षा 'माझी काटेमुंढरीची शाळा ' ही कादंबरी महत्वाची आहे. ही कादंबरी वाचताना व्यंकटेश माडगुळकरांच्या ' बनगरवाडी ' ह्या कादंबरीची आठवण होते. त्याचे कारण या दोन्ही कादंर्बयामध्ये काही महत्वाची साम्यस्थळे आहेत. विशेष म्हणजे दोन्ही कादंबरीचे नायक मास्तर आहेत. दोघे आपआपल्या पद्धतीने शाळा घडविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करतात. 'बनगरवाडी 'त कारभारी तर काटेमुंढरीत मडगू पाटील हे दोघेही मास्तरांचे आधारवड आहेत. 'बनगरवाडीचा ' शेवट शोकात्म आणि 'काटेमुंढरीच्या शाळेचा ' शेवट सुखात्म आहे. दोन्ही कादंबरीत विद्यार्थ्थी गळती सारखीच आहे आणि ती दुर व्हावी म्हणून शिक्षक निकराचा प्रयत्न करत आहेत.

' माझी काटेमुंढरीची शाळा ' या कादंबरीत शिक्षण शेत्रातील द्बिमार्गी प्रयोग आहे. या ठिकाणी शिक्षक केवळ अध्यापन करत नाहीत, तर मुलांचे ऐकतात. काही प्रसंगात ते मुलांकडून अनुभव घेऊन शिकतात मूल्यशिक्षणाच्या प्रक्रियेत शिक्षकांबरोबर त्यांचाही सहभाग महत्वाचा आहे. त्यामुळेच इतर पुस्तकांच्या तुलनेत ही कादंबरी महत्वाची वाटते

३) शैक्षणिक सहल :

' माझी काटेमुंढरीची शाळा ' या कादंबरीचा नायक ' मास्तर ' यांना निसर्गाची खरी ओळख शैक्षणिक सहलीत घडते.

'' पोरांनो, तुमचे आईबाप जशी तुमची वाट पाहतात, तसेच या पक्ष्यांचे आईबाप वाट पाहात नाही का ? यापुढे निरापराध पक्ष्यांची हत्या करू नका.'' माझा हा उपदेश त्यांच्या कितपत

पचनी पडला कुणास ठाऊक. मला असेही वाटले की,पाण्यात राहर्णाया मासोळ्यांना कदाचित आपण पाणी पिऊ नका असे तर सांगत नाही ना ? एका बाजूला पर्यावरण आणि दुर्सया बाजूला आदिवासींचे नैसर्गिक जीवन यांच्यातील हा संघर्ष होता आणि याबाबत माझ्याच कल्पना स्पष्ट नव्हत्या ......

पृ.क्रं. १०५

पारंपरिक पद्धतीने शाळेच्या चार भिंती आड शिक्षण द्यायचा विचार करर्णाया , तसेच पटसंख्येची समस्या कशी सोडवायची या चिंतेत असर्णाया मास्तरांना शिदू नावाचा विद्यार्थ्थी भलताच सल्ला देतो. आपली शाळा निसर्गाच्या सानिध्यात भरवली तर पोरे शाळेत येतील हे शिदू आत्मविश्वासाने सांगतो

'' गुरुजी आपली शाळा कधी ओढ्याकाठी भरवू. तेथे वडाचे झाड आहे. पोरायले पारंब्यावर झोके घ्याले आवडते. आठवड्यात एक दिवस नदीकाठी शाळा भरवू. वाळूत लोळणे, पाण्यात डुबकी मारण्याची मजा येते. शाळा आपल्या मोठ्या टोल्याचे जवळचे हुळकीवर भरवू. तेथे घसरगोटीची मजा येते. पोरायले डाके खायला भेटते. खराडी , लावे , सश्याची शिकार कराले मिळते. मोठ्या मोहाचे झाडावर चीक लावून पाखरं सापडतेत गुरुजी. एक दिवस शाळा तेथेही भरवू .''

पृ. क्रं. ४२

शिदूच्या या उदगारातून मुलांना चारभिंती ऐवजी निसर्गामध्ये रमायला आवडते हे मास्तरांना उमगते. मास्तरांना काटेमुंढरीतील लोकांच्या नैसर्गिक शहाणपणाची उमज करुन देणारी ही घटना कादंबरीत घडते.

मास्तर मुलांना चिकाला अडकलेले पक्षी सोडून देण्याचा सल्ला देतात. वाटेत खाजकुयलीची झाडे होती त्याचा स्पर्श होताच सर्वांना खाज सुटली. कारुला त्याचे औषध माहिती होते. पळसाच्या झाडाची साल त्याने हातावर घासली लगेच खाज थांबली. कुठल्या वनस्पतीचा काय उपयोग आहे हे आदिवासींना पक्के ठाऊक होते ' नागदैन्य ' नावाच्या एका झाडाच्या शेंगा साप चावला तर दवा म्हणून वापरल्या जातात हे मास्तरांना मुलांनी सांगितले. त्यामुळेच माझी डोंगरावरची सहल सार्थ ठरली असे मास्तरांना समाधान वाटते. मास्तरांनी मुलांना उपदेश केला. यापुढे निरापराध पक्ष्यांची हत्या करु नका. पण मास्तरांचा हा उपदेश मुलांना कितपत समजला कोण जाणे. एका बाजूला पर्यावरण आणि दुर्सया बाजूला आदिवासींचे नैसर्गिक जीवन यातील हा संघर्ष होता. उलट मास्तरांच्या संकल्पना स्पष्ट नव्हत्या.

४) आदिवासींचे जीवन आणि संस्कृती :

' माझी काटेमुंढरीची शाळा ' या कादंबरीत माडिया –गोंड या आदिवासी समाजाचे जीवनचित्रण आहे. आदिवासींच्या प्रथा , परंपरा आणि संस्कृती या विषयीचे अनेक प्रसंग कादंबरीत आले आहेत. काटेमुंढरीत प्रवेश केल्यानंतर त्याच रात्री गुरुजींना गावची कर्ती–सवरती पुरुष मंडळी ओढ्याच्या दिशेने जाताना दिसली. चौकशीअंती त्यांना समजते की ,तिथे ग्रामसभा आहे. गावात मास्तराच्या खुनाची चौकशी करण्यासाठी दुर्सया दिवशी गावात पोलीस येणार होते जो कोणी साक्ष देईल त्याचा 'धब्बा' करायचा, असे ग्रामसभेत ठरविले जाणार होते. 'धब्बा'करणे म्हणजे गावाच्या हिताच्या दृष्टिने जी व्यक्ती दोषी ठरली असेल त्याला गावाशेजारच्या दरीत लोटून देण्याची पद्धत काटेमुंढरीत प्रचलित आहे. काटेमुंढरीच्या लोकात

समुहमनात खर्याखोट्यासह न्यायाची चाड आहे. त्यामुळेच पोलिसांचा बेदम मार खाऊनही एक जणही खुनाबद्दल अवाक्षर काढत नाही.

काटेमुंढरीतील लोक जरी स्वतःला प्रगत समजत असलेल्या समाजाच्या संपर्कात नसले तरी काही फरक पडलेला नाही. त्यांच्या जगण्यातल्या अनेक गोष्टी आधुनिक म्हणाव्यात अशाच आहेत. उलट शहरी संस्कृतीत नसर्णाया अनेक चांगल्या गोष्टी त्यांच्याकडे आहेत. शुध्द मनाची करुणायुक्त सखोलता आहे. दुर्सयाचे दुःख जाणून घेण्याची अनुकंपा, भावनेचा ओलावा त्यांच्याजवळ आहे. 'काटेमुंढरीची शाळा' मधील' 'शाळा' ही समाजापासून बाजुला करता येईल असा घटक नाही. एखाद्या गावची शाळा आणि त्यातील शिक्षक, मुले कशी आहेत यावरुन गावचे अनुमान काढता येते.

काटेमुंढरी शाळेचे मास्तर आठवड्यातून एकदा वेगवेगळ्या ठिकाणी शाळा भरवतात त्यामुळे भोवतालचे वातावरण कादंबरीच्या सौंदर्यात भर टाकते आदिवासींचे सामाजिक जीवन चौतन्यशील असते. जत्रा ,शंकरपट , नृत्याचे कार्यक्रम, गोटूल अशा विविध प्रसंगाने आदिवासी रसरशीत जीवनुभव घेताना दिसतात. याविषय दुर्गा भागवत म्हणतात , ' लोकगीत हे संपूर्ण ललितप्रकृतीचे काव्य असून कमालीचे आत्मनिष्ठ असते.काव्यवास्तुचा आविष्कार लोकगीतात अत्यंत गांभीर्यपुर्ण असा असतो '

पृ. क्रं. ४२७

दुपारच्या वेळी आदिवासी स्त्रिया घाटावर अंघोळ करतात.अशावेळी पुरुषांनी पाळावयाचा रिवाज आणि तो न पाळल्यास होणारा परिणाम धनीराम प्रकरणात मांडला आहे. हा कादंबरील प्रसंग सुचक आहे. गुरुजींनी आपल्या कल्पकतेतून सांगितलेली मोराची गोष्ट अफलातून आहे. कादंबरीत आलेले समाज संस्कृती चित्रण कृत्रिमता टाळुन ओघाने आलेले आहे. त्यामूळेच ते वाचकांना अधिक भावते.

५) काटेमुंढरीचा आधारस्तंभ मडगू पाटील :

सबंध कादंबरीच्या आशयसुत्रात मास्तरांना आधार देणारी व जीवनाचे स्वतःचे खास तत्वज्ञान असणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे मडगू पाटील .या कादंबरीची मुख्य व्यक्तिरेखा मास्तर या पात्राबरोबरच कादंबरीत मडगू पाटील यांचे खास अस्तित्व आहे.मडगू पाटील काटेमुंढरी गावचे मुखिया. गावकरी आणि शासन यांच्यामधील महत्वाचा दुवा असणारे दातृत्वशील व्यक्तिमत्व आहेत. मडगू पाटील वाचकांना भेटतात सांजनगडमध्ये.नव्याने गावात शिक्षक म्हणून येर्णाया मास्तरांना नेण्यासाठी बैलबंडी घेऊन आलेले असतात. डोक्याला मुंडासे बांधलेले , हातात नेहमी सोटा बाळगणारे पहिल्या भेटीतच मास्तरांना आपुलकी देणारे वाटतात. मडगू पाटलांच्या खर्या स्वभावाची ओळख मास्तरांना होऊन जाते. मडगू पाटलांचा शब्द गावातील लोकासाठी अंतिम असतो. कादंबरीभर सावलीसारखा मास्तरांची सोबत करणारे मडगू पाटील हेच मास्तरांचे मुख्य प्रेरणास्थान आहेत.

मडगू पाटलांचे स्वतःचे म्हणून खास जीवनतत्वज्ञान आहे. गावातील इतरापेक्षा ते थोडे अधिक बाहेर वावरलेले आहेत. पंचायत समिती , जिल्हा परिषद येथील प्रशासकीय कामकाजाची त्यांना ओळख आहे. मास्तराशिवाय मराठी भाषा जाणणारे काटेमुंढरीतील ते एकमेव गृहस्थ आहेत. त्यामूळे मास्तरांनी मराठीत सांगितलेले सर्व काही आपल्या आदिवासी

बांधवांना विश्वासात घेत गोंडी भाषेत सांगतात. आदिवासींच्या मुलाबाळांना अक्षर ओळख व्हावी, ते शिकुन शहाणे व्हावेत, ही त्यांची अंतरिक इच्छा आहे.

मडगू पाटलांचे जीवन खऱ्या अर्थाने सार्वजनिक आहे. स्वतःच्या कुटुंबाचा ते विचार करत नाहीत. स्वतःच्या मुलालेकरांपेक्षा त्यांना गावकऱ्यांची काळजी जास्त आहे. मडगू पाटलासह त्यांची बायको रिपा पाटलीन मातृह्रदयी भुमिकेतून गावच्या हिताचा विचार करतात. रिपा पाटलीनींचे कादंबरीच्या आशयसुत्रात दोनदा दर्शन घडते, दोन्ही प्रसंगामधून त्यांच्या सरळपणाचा प्रत्यय येतो. जांभुळगावच्या यात्रेनिमित्त जेवणासाठी घरी आलेल्या मास्तराजवळ मुलींना शिकता येत नसल्याची खंत व्यक्त करतात. त्यासाठी त्या मास्तरांना कांहीतरी करण्याची विनंती करतात. तसेच शाळेच्या बांधकामासाठी पैसे कमी पडताच गळ्यातील सोन्याचा गोफ बांधकामासाठी देण्याचे दातृत्व दाखवतात.

६) कपोलकल्पित गाव :

कादंबरीचा अनुबंध आकलन करण्याच्या दृष्टिने विचार करता कथानकात आलेले गावाचे नाव कपोलकल्पित आहे.' काटेमुंढरी' हे नाव दारिद्र्यात पिचलेल्या आदिवासींच्या जीवनाची बोच असल्याचे यर्थातपणे सुचन होते.

कादंबरीच्या नावापासूनच कादंबरीचे आशयसुत्र आपल्याला गाव शोधण्याचे वेड लावते. या कादंबरीत खुपच व्यक्तिरेखा असल्या तरी प्रथमपुरुषी निवेदन करणारे मास्तर , त्यांना साथ देणारे मडगू पाटील , डाफ्या कोतवाल , आदर्श विद्यार्थ्थी शिदू , आदर्श शिक्षक नागोसे गुरुजी ह्या प्रमुख व्यक्तिरेखा म्हणून आपल्या लक्षात राहतात.

समारोप :

ही कादंबरी एका आदिम समुहाच्या स्थितिगतीचा अनेक स्तरीय शोध आहे. पर्यावरण आणि निसर्गविषयक सदभावाची दृष्टि मिळते. या कादंबरीतील शिक्षकांचे मुलभुत काम पाहण्याचे ठरविले तर एक शिक्षक काय करु शकतो याचा सुंदर वस्तुपाठ आहे. ' काटेमुंढरीची शाळा ' हा केवळ रानातल्या फुलांचा सुखद अनुभव नाहीय तो तिथल्या काटेरी जीवनाचाही अनुभव आहे.लेखकाने एकाच वेळी शिक्षकाची बांधिलकी , आदिवासी संस्कृती व आदिवासी भागातील शैक्षणिक प्रश्न याचा एकत्रित परिचय करुन दिला आहे. ही कादंबरी वाचकांना नवी उर्जा देते. सेवेचा संस्कार देते.

एकुणच नवी पिढी घडविण्याची प्रेरणा देते. समुहभाव , सहानुभाव , कर्तव्य, निष्ठा , समर्पणवृत्ती , निस्पृहता आदी जीवनमुल्यांचा पुनर्विचार करुन नैतिकदृष्ट्या पारदर्शी जीवनव्यवहार कसा करावा, याचे सुज्ञपण ही कादंबरी आपणास सुचविते. कादंबरीच्या शेवटी शिक्षणाची वाट सुकर करण्याचं आशास्थान शिक्षकच आहेत असा विचार मनात पेरण्याचं काम ही कादंबरी यशस्वीपणे साध्य करते.

संदर्भ :

१) गो. ना. मुनघाटे – माझी काटेमुंढरीची शाळा – तनुजा प्रकाशन , नागपूर पृ. क्रं.४२
तत्रैव : १०५
२) प्रभाकर मांडे – लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह– गोदावरी प्रकाशन , औरंगाबाद .पृष्ठ. क्रं.११६
३) दुर्गा भागवत – लोकसाहित्याची रुपरेषा – वरदा बुक्स , पुणे पृष्ठ क्रं ४२७

Power of Knowledge Peer Review Journal,Volume:I, Issue: III Jan to March 2023 ISSN 2320-4494 | Impact factor 2.7286

दलित चळवळी (Dalit Movements)

प्रा. डॉ. महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे
सहा.प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग
फ. ए. सोसायटीचे,श्रीमंत भैय्यासाहेब राजेमाने महाविद्यालय, म्हसवड, ता.माण जि. सातारा

1. प्रस्तावना :–

मानवी समाजात बदलाची प्रक्रिया सतत घडत असते. ही प्रक्रिया आपल्या परीने घडत असली तरी कधी ती जाणिवपूर्वक घडवली जाते. सामाजिक बदल ही एक नैसर्गिक बाब ठरते. जीवनकलहात प्राप्त परिस्थितीत राहणे माणसाला शक्य नसते. 'बदल' या शब्दांशी 'परिवर्तन' हा समांतर शब्द वाटतो. बदल हा नैसर्गिक प्रक्रियेचा भाग असतो असे समजले जाते, परंतु 'परिवर्तन' तसा नैसर्गिक प्रक्रियेचा भाग नसतो. 'परिवर्तन' ही संकल्पना विशिष्ट उद्धिष्ट मनाशी बाळगून आणि जाणिवपूर्वक घडवून आणली जाणारी प्रक्रिया असते. अशा प्रक्रियेला मानवी हस्तक्षेपाची गरज भासते. परिवर्तन ही संकल्पना चळवळीशी संबंधित असते. आपल्या सभोवती ज्या ब–या–वाईट घडामोडी घडत असतात. त्यात चळवळीचा वाटाही महत्त्वाचा असतो. मग ती सामाजिक चळवळ असो, राजकीय वा धार्मिक चळवळ असो. चळवळीचा उगमच मुळी परिवर्तनाच्या आकांक्षेतून उदयाला येत असतो. 'कोणतीही चळवळ किंवा परिवर्तनाचा विचार हा नेहमीच शोषणव्यवस्थेविरूध्द प्रतिक्रिया म्हणून जन्मास येतो."[1] इंग्रजीतील "Movement"या शब्दाचा मराठीतील अर्थ चळवळ असा घेतला जातो. भारतीय संदर्भात चळवळ ही संकल्पना अर्थपूर्ण वापरण्याची शक्यता सर्वप्रथम इ. स. सहाव्या शतकात निर्माण झाली.

2. चळवळीचे उद्धिष्ट व प्रयोजन :–

चळवळीच्या मुळाशी एक निश्चित विचार असतो. दास्यात कर्दमलेल्या माणसाची मुक्ती हे चळवळीचे प्रमुख उद्धिष्ट असते. दबलेल्या मानवी भावनांना स्वतंत्र करणे हे तिचे प्रमुख कार्य असते. शोषितांना शोषणमुक्त करण्यासाठी चळवळ जन्माला येत असते. 'व्यवस्थेचा फास सोडविणे' हा चळवळीचा प्रधान हेतू असतो. ' चळवळ सामाजिक गरजेतून उभी राहत असते. कधी ती एखाद्या व्यक्तीपासून सुरू होते तर कधी समूह हाच तिचा कर्ता असतो. या पाठीमागे नव्या दृष्टीचा प्रखर उजेड असतो. या उजेडात अनेक लोक एकत्र येतात आणि परिस्थिती बदलाची मागणी करतात."[2] भारतीय पातळीवर आणि तद्नंतर महाराष्ट्रासह निरनिराळया प्रांतात

ज्या दलित चळवळी आकाराला आल्या;त्याची कारणमीमांसा वरील विचारांशी निगडित आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात दलित चळवळींचा (Dalit Movement's) विचार मांडलेला आहे.

3. दलित चळवळी (Dalit Movement's) :–

दलित चळवळीचा संबंध उपेक्षित मानवी जीवनाशी संबंधित आहे. युगानुयुगे पशुपेक्षाही हीन जीवन ज्याच्या वाटयाला आले, त्या भरडलेल्या, पिचलेल्या वर्गांशी निगडित आहे. केवळ दलितच नव्हे तर ' कोणत्याही माणसाच्या व समाजाच्या जीवनात समस्यांचे अस्तित्त्व असते..... व्यक्तीच्या जीवनात जर अशा समस्या निर्माण होऊन त्या साचत गेल्या तर व्यक्ती एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत त्या समस्या सहन करते. परंतु विशिष्ट मर्यादेनंतर तिची घुसमट होऊ लागते. ही घुसमट माणसाच्या मनाची कोंडी निर्माण करते. ही मानसिक कोंडी वाढतच राहिली, तर केव्हा तरी त्याचा स्फोट होतो. या स्फोटातून मग असंतोषाचे स्वर कानी पडू लागतात. त्यांचा आवाज वाढत जाऊन त्यातून चळवळ उत्पन्न होते.[3] भारतात अशा अनेक चळवळी उदयाला आल्या. चार्वाक, बुध्द, म. फुले,शाहू–आंबेडकर यांच्या विचारप्रेरणेतून,कृतीतून व त्यानंतर दलित साहित्यातून, विविध संघटनांतून दलित चळवळीला भरभक्कम अधिष्ठान प्राप्त झाले. शोषित मानवमुक्तीचा सम्यक लढा हे त्यांच्या चळवळीचे प्रमुख उद्दिष्ट होते.

3. 1) चार्वाक आणि दलित चळवळ :–

चार्वाकने लोकायत तत्त्वज्ञान मांडले. समाजातील वर्णसंस्था, ब्राम्हणवर्चस्व, चिरंतन विषमता अर्थात् दास, शूद्र स्त्रिया आणि अतिशूद्र यांची गुलामी आणि त्यांची तात्त्विक अधिष्ठाने या सर्व गोष्टीविरूध्द लोकायत तत्त्वज्ञानाने विद्रोह केला. ईश्वर, स्वर्ग, नरक, भूत पिशाच्च, धर्म, पूजाअर्चा, देवभोळेपणा, दैववाद यासारख्या भ्रामक गोष्टीपासून बहुजन समाजाला मुक्त केले पाहिजे अशी चार्वाकच्या लोकायतमागील क्रांतीकारी भूमिका होती.

3. 2) गौतमबुध्द आणि दलित चळवळ :–

मानवी जीवनाच्या इतिहासात परिवर्तनवादी तत्त्वज्ञ म्हणून गौतमबुध्द यांना ओळखले जाते. बुध्दांनी व्यवस्थेविरूध्द चळवळ आरंभिली. प्रस्थापित धर्मव्यवस्थेतील वर्ण, जात, लिंग, श्रेष्ठ–कनिष्ठता, आत्मा, पुनर्जन्म, पापपुण्याशी निगडित कर्मकांडीय संकल्पना यांच्या आधारे माणसाचे व समाजाचे शोषण केले जात होते. त्या सर्व गोष्टी बुध्दांनी नाकारल्या आणि समाजाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मैत्री, न्याय या तत्त्वांच्या आधारे स्वयंपूर्ण भयमुक्त जीवन जगण्यास उभारी दिली. 'बुध्दांचा धम्ममार्ग हा माणसाचे अंर्तबाहय व आमूलाग्र उन्नयन करणारी वैचारिक चळवळ होती.'[4]

3. 3) अळवार संत आणि दलित चळवळ :–

हिंदू व्यवस्थेविरूध्दचा विद्रोह तामिळनाडूत सातव्या–आठव्या शतकात अळवार संतांनी प्रकट केला. देव आणि हिंदू धर्मशास्त्राला धिक्कारण्याचे पहिले धाडस अळवार संतांनी केले. त्यांच्या चळवळीला सामाजिक, धार्मिक कार्याची पार्श्वभूमी होती.

3. 4) महानुभाव संप्रदाय आणि दलित चळवळ :–

'महानुभाव पंथाचे मुख्य प्रवर्तक चक्रधर स्वामींनी वर्णव्यवस्था व तिचे समर्थन करणा–या शास्त्र पुराणांना ठामपणे विरोध केला. स्पर्शास्पर्शभेद त्यांनी धुडकावून लावले. कूळ, जात, वर्ण यांचा कर्तृत्त्वाशी आणि श्रेष्ठ–कनिष्ठतेशी काहीही संबंध नसतो, ही घोषणा करून समतेच्या विचारांना चालना दिली.'[5]

3. 5) वारकरी संप्रदाय आणि दलित चळवळ :–

वारकरी संप्रदायात तात्त्विकदृष्टया उच्चनीचतेला स्थान दिसून येत नाही. त्यामुळे अठरापगड जाती धर्मातील लोक आध्यात्मिक क्षेत्रात संतपदापर्यंत पोहचू शकले. ' ज्या मनात ईश्वरभक्ती आहे ते मन शुध्द असते. ते मन ब्राम्हणाचे असो की स्त्रीशूद्राचं असो, तिथं जात, वर्ण या घटकांना अर्थ उरत नाही'.[6] असे त्यांचे सकल मानवी जीवनासंबंधी तत्त्वज्ञान होते.

3. 6) महात्मा जोतिराव फुले आणि दलित चळवळ :–

'तेराव्या– चौदाव्या शतकानंतर सामाजिक समतेच्या परिवर्तनवादी चळवळी आधुनिकार्थाने उदयास आल्या. त्या एकोणीसाव्या शतकात– इंग्रजी राजवटीत. ब्रिटीश राजवटीतच समाजसुधारणेचा आधुनिक दृष्टिकोन महाराष्ट्रात व भारतात रूजला,.[7] स्वातंत्र्य, समता, न्याय आदी मूल्यांच्या उद्घोषणा झाल्या. जातिभेद, वर्णभेद इ. गोष्टी समाजसुधारकांना टाकाऊ वाटू लागल्या. परंतु फुल्यांनी अशा फसव्या मूल्यांना विरोध केला. माणसाच्या शोषण आणि गुलामगिरीमागे जी कार्यरत मूल्यव्यवस्था होती तिचा त्यांनी पर्दाफाश केला. ज्योतिबांच्या चळवळीला कृतिशील विद्रोहाची जोड होती. त्यांनी निर्मिलेली ग्रंथसंपदा ही विषमतेविरूध्द चळवळीची नांदी होती. स्त्री, शूद्र, अतिशूद्र बहुजनांच्या शोषणाचे इतके अचूक चित्र कोणीही यापूर्वी रेखाटले नव्हते. ' हिंदुस्थानचा इतिहास हा या देशातील बहुसंख्यांक समाजावर लादलेल्या गुलामगिरीचा इतिहास असल्यामुळे या देशाला त्याच्या इतिहासात जेवढे दारिद्रय, दैन्य, मानहानी आणि पारतंत्र्य सहन करावे लागले तेवढे क्वचितच एखाद्या देशाच्या वाटयाला आले असेल. ही गुलामगिरी धर्मदास्यातून निर्माण झालेली आहे. म्हणूनच हे धर्मदास्य मानवी मुक्तीसाठी झुगारून दिले पाहिजे.'[6] असा शोषितासंदर्भातील आमूलाग्र परिवर्तनवादी विचार महात्मा फुले यांनी मांडला.

3. 7) राजश्री शाहू आणि दलित चळवळ :–

'राजश्री शाहूंनी विचारांना कृतिशीलतेची जोड देवून दलित, अस्पृश्यांना समता व न्याय प्राप्त करून दिला. त्यांनी दलितांना, अस्पृश्यांना आत्मभान दिले. सामाजिक समतेची चळवळ गतिमान केली. 'अस्पृश्य हा शब्द कोणाही माणसाला लावणे हे निंद्य आहे.' असा त्यांचा ठाम विचार होता. शाहूंचे कार्य हे म. फुले यांच्या सत्यशोधकीय परिवर्तनवादी चळवळीचा विस्तार होता.

3. 8) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित चळवळ :–

'दलित चळवळीचे खरे खुरे नेते डॉ. आंबेडकर हेच आहेत. दलितांच्या मुक्तीलढयाचे ते अग्रदूत आहेत. डॉ. आंबेडकरांनी फुले, शाहूप्रणीत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, लोकशाही या तत्त्वावर या देशाच्या नवसमाजनिर्माणाला घटनात्मकदृष्टया विधिनियमान्वित करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. अर्थात् डॉ. आंबेडकरांची चळवळ व तिचे यश हे फुले–शाहूंच्या चळवळीचे सर्वोच्च फलित होय.' [10]

महाराष्ट्र व भारतातील एकूण समाजपरिवर्तन चळवळीमध्ये डॉ. आंबेडकरी दलित, अस्पृश्यमुक्तीच्या चळवळीला एक वैशिष्टयपूर्ण स्थान आहे. 'शिका, संघटित व्हा. व संघर्ष करा' हा सर्वंकष परिवर्तनवादी चळवळीचा आंबेडकरी मूलमंत्र आहे.' दलित, अस्पृश्य स्त्री–पुरूषामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी आत्मभान जागृत केले. घटनेच्या आधारे केवळ दलितांनाच नव्हे तर भारतातील सर्व स्त्री पुरूषांना समता, स्वातंत्र्य, न्याय, प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली, त्यामुळेच भारतातील मोडलेल्या (Broken peoples) माणसाना स्वाभिमानाने जगण्याचे बळ प्रदान करणारी डॉ. आंबेडकरांची चळवळ ही महत्त्वाची दलित चळवळ ठरली. 'आजची दलित चळवळ ही आंबेडकरी चळवळीचे वैचारिक अधिष्ठान असलेली आंबेडकरोत्तर चळवळ आहे. ही चळवळ दलित, अस्पृश्य, स्त्री–पुरूषांवर खेडोपाडयांत होणारी पिळवणूक, सार्वजनिक ठिकाणी पाळली जाणारी अस्पृश्यता, स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचार, कामाच्या व व्यवसायाच्या ठिकाणी होणारा अन्याय, दलित–अस्पृष्य शोषितांच्या हितांविरूध्द सत्ताधारी व शासनकर्त्यांकडून वेळोवेळी होणारे निर्णय इ. बाबी ज्या दलितांच्या माणूसपणाच्या हक्काची व अधिकारांची पायमल्ली करतील,अशा अनेक समस्यांसंदर्भात लढा देणारी चळवळ म्हणून ओळखली जाते.'[11] डॉ. आंबेडकरांची चळवळ ही मानवी मूल्यांना अधिष्ठान प्राप्त करण्याची प्रेरणा देते.

3. 9) <u>दलित साहित्यिक, त्यांचे साहित्य, संघटना आणि दलित चळवळ</u> :–

' डॉ. आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून आत्मभान प्राप्त झालेल्या दलित साहित्यिक व त्यांच्या साहित्यावर डॉ. आंबेडकरांच्या परिवर्तनवादी विचारांचा प्रभाव पडला. कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथन, समीक्षा, वैचारिक लेखन, विविध नियतकालिके (उदा. अस्मितादर्श,निकाय) इ. साहित्यप्रकारांतून दलित लेखकांनी, कवींनी दलित चळवळीला उभारी दिली. दलित साहित्य चळवळीतून सामाजिक प्रबोधनाची नवी जाणीव निर्माण झालेली आहे.

त्याचप्रमाणे आर्थिक विषमता व सामाजिक विषमतेमुळे अनेक संघटना उदयास आल्या. उदा. दलित पॅंथर (महाराष्ट्र 1972),दलित संघर्ष समिती (कर्नाटक 1974), दलित महासभा (1974) इ. जात विरोधाच्या भूमिकेतून दलित चळवळींचा उगम झालेला दिसून येतो. स्वातंत्र्योत्तर आणि डॉ. आंबेडकर यांच्यानंतरच्या दलित चळवळींचे योगदानही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

4. समारोप :–

‘ महाराष्ट्र आणि इतर प्रांतातील दलित चळवळींचा आपण परामर्श घेतला. यावरून आपल्या लक्षात येते की. त्या त्या कालखंडात तत्त्वज्ञांनी , महापुरूषांनी व विचारवंतांनी शोषणाधिष्ठित मानवमुक्तीसाठी व न्याय्य हक्कासाठी वेगवेगळया मार्गाने दलित चळवळी निर्माण झाल्या. आणि त्यांची आवश्यकताही होती. भारतीय समाजरचना विषमतेवर आधारित असल्याने भारतात परिवर्तनवादी चळवळीची आजही तितकीच नितांत गरज आहे. नव्या सर्जनशील साहित्य व संस्कृतीच्या जडणघडणीसाठी, मानवी संतुलन राखणारी व विकास घडवून आणणारी ती एक प्रेरक शक्ती आहे. परंतु आजच्या आंबेडकरी अनुयायांनी आंबेडकरी चळवळीतील मानवी व सामाजिक जीवनातल्या मूलभूत स्थानाकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. असे दिसून येत आहे.

5. निष्कर्ष :–

5.1. विशिष्ट कालखंडात तत्त्वज्ञ, विचारवंतांनी व महापुरूषांनी दलित चळवळी निर्माण केल्या.

5.2) शोषणाधिष्ठित समाजाला मुक्तीचा मार्ग मिळवून देणे हा दलित चळवळीचा प्रमुख उद्येश होता.

5.3) दलित चळवळीमध्ये डॉ. आंबेडकरांच्या दलित चळवळीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

5.4) राज्यकर्त्यावर्गाकडून समताधिष्ठित समाजरचना आणण्याचे कितीही दावे केले गेले तरी भारतासारख्या विषमताधिष्ठित समाजरचनेत चळवळींची आजही गरज आहे.

5.5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दलित चळवळीतील मूलभूत स्थानांचा गंभीरपणे विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :–

1. डॉ. सानप किशोर, प्रा. तायडे मनोज : "तुकाराम : व्यक्तित्व आणि कवित्व," लोकवाड्.मय गृह,मुंबई, पाचवी आवृत्ती जुलै– 2004,पृ. 9
2. गवस राजेंद्र : "चळवळ आणि कादंबरी," (लेख), 'अक्षरगाथा' – संपा. डॉ. मा. मा. जाधव,बळीवंश प्रकाशन,नांदेड, जाफेमा– 2014,पृ. 121
3. प्रा. राजीव आर. के. : "महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळी : स्थिती आणि गती," (लेख),:अक्षरगाथा संपा. मा.मा. जाधव, बळीवंश प्रकाशन, नांदेड, जाफेमा– 2014,पृ. 29
4. कित्ता , पृ. 30
5. कित्ता , पृ. 31
6. डॉ. फडकुले निर्मलकुमार : "काटे आणि फुले," सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर प्र. आ. 28 जुलै 2007, पृ. 27
7. उपरोक्त प्रा. राजीव आर. के., पृ. 32
8. नरके हरी (संपा.) : "महात्मा फुले साहित्य चळवळ," डॉ. आंबेडकर–फुले–शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, प्र.आ. 2006, पृ. 150

9. सौ. पवार व. ज. : "राजश्री शाहू छत्रपती : एक अभ्यास," सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली प्र. आ. 25 नोव्हेंबर 2004, पृ. 40
10. उपरोक्त,प्रा. राजीव आर. के. पृ. 39–40
11. कित्ता , पृ. 41.

नवीन शैक्षणिक धोरण एक चिंतन

प्रा.डॉ.मेधा गोसावी
(मराठी विभाग)
स्वा.सावरकर महाविद्यालय,बीड.

बदल हा निसर्गाचा एक नियम आहे, आणि तो जगातील प्रत्येक गोष्टीला लागू होतो. काळाच्या प्रवाहाबरोबर त्यास अनुसरूनच हा बदल अपेक्षित असतो. यात शिक्षणही ओघाने आलेच. इंग्रजांच्या काळापासून अंमलात असलेली आपली शैक्षणिक पध्दती 2020-2021 च्या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार बदलत आहे हे खुपच स्वागतार्ह आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये अनेक विध मुल्ये रूजविण्या बरोबरच राष्ट्रीय एकात्मता बंधुभाव वाढीस लावण्याबरोबरच मानवतावादी दृष्टीकोन जोपासाणारे हे नवीन शैक्षणिक धोरण आहे असे लक्षात येते.

उदा. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार श्रीमद् भगवद् गीतेचा NCERT च्या पाठ्यपुस्तकांमधे समावेश करण्यात आला हे अतिशय लक्षवेधी आहे. कारण संस्कृती टिकली तर आपले राष्ट्र टिकेल या लेखाच्या निमित्ताने नवीन शैक्षणिक धोरणाचे चिंतन आपण करुयात.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे 21 व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे, आणि या धोरणाचे ध्येय आपल्या देशातील वाढत्या विकासात्मक आवश्यकतांवर उपाययोजना करणे हे आहे. यामध्ये 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्वकांक्षी उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी नवीन प्रणाली तयार करण्यासाठी भारताच्या परंपरा आणि मुल्ये यावर भर देऊन शैक्षणिक रचनेचे नियमन आणि व्यवस्थापन करण्यात आले आहे, हे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण प्रत्येक व्यक्तीच्या सृजनात्मक क्षमतेच्या विकासावर जास्त भर देते. शिक्षणाने केवळ आकलन क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत असे नाही तर साक्षरता आणि संख्याज्ञान या मूलभुत क्षमता व उच्च दर्जाच्या तार्किक आणि समस्या निराकरण क्षमताच नव्हे तर सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक क्षमतांचा विकास सुध्दा केला पाहिजे.

प्राचीन आणि सनातन भारतीय ज्ञान आणि विचारांची आपली समृध्द परंपरा लक्षात घेऊन हे धोरण तयार करण्यात आले आहे. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची दूरदृष्टी ईप्सित भारतीय मूल्यांपासून विकसित केलेली, सर्वांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण उपलब्ध करुन देऊन, त्याव्दारे भारताला एक जागतिक

ज्ञान महासत्ता बनवून, भारताचे एका न्याय आणि चैतन्यमय ज्ञान-समाजात शाश्वतपणे परिवर्तन करण्यात, प्रत्यक्षपणे योगदान देणारी अशी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे हे आहे. या शैक्षणिक धोरणात महत्वाचे हे की आपल्या शिक्षण संस्थांचा अभ्यासक्रम आणि शिक्षणपध्दत विद्यार्थ्यामध्ये मूलभूत कर्तव्ये आणि घटनात्मक मूल्यांविषयी तीव्र आदर, स्वत:च्या भारत देशाशी दृष्ट नाते आणि बदलत्या जगातील स्वत:च्या भूमिका, जबाबदाऱ्या आणि त्या विषयी जाणीवपूर्वक जागरुकता निर्माण करते. तसेच आपण भारतीय आहोत ही राष्ट्रीयत्वाची ज्योत फक्त विद्यार्थ्यांच्या विचारांमध्येच नव्हे तर त्यांच्या आचार-विचार आणि उच्चार यांच्यात एकरुपता साधत म्हणजेच व्यवहारात, बुध्दीमध्ये आणि कृतीमध्ये भारतीयत्व रुजविते तसेच मानवी हक्क, श्वाश्वत विकास आणि जीवनमान यांच्याशी जबाबदारीपूर्ण बांधिलकीचे समर्थन करणारे ज्ञान, कौशल्ये, मुल्ये आणि स्वभाव विकसित करणे ही या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची दूरदृष्टी आहे. जेणेकरुन या नवीन राष्ट्रीय धोरणाने शिक्षण होत असलेले विद्यार्थी खऱ्या अर्थाने एक वैश्विक नागरिक बनतील.

शिक्षण हा राष्ट्रीय विकासाचा पाया आहे. आपल्या भारत देशाच्या सर्वांगिण प्रगतीसाठी उदा.आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय, समानता, राष्ट्रीय एकात्मकता, शास्त्रीय प्रगती, संस्कृती संवर्धन अशा विविध क्षेत्रांमध्ये आपल्याला जागतिक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना सर्वोत्तम असे दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करुन देणे गरजेचे आहे आणि सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या संधी उपलब्ध करुन देणारे उच्च दर्जाचे सार्वभौम शिक्षण हाच उज्वल भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे. यावरच देशाचे भवितव्य ठरेल.

आज आपण पाहतो ज्ञानाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये वेगाने बदल होत आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे विकासामुळे यंत्रांबरोबरच बहुशाखीय क्षमता असलेल्या कुशल कर्मचाऱ्यांची वाढती मागणी असणार आहे. प्रदूषण वाढत्या साथी, महामारी यावर मात करण्यासाठी संशोधन आणि लसींचा विकास करण्याची गरज निर्माण होईल विविध समस्यां बहुशाखीय शिक्षणाची गरज अधोरेखित करतात. या सर्व परिस्थितीमध्ये मुलांनी फक्त शिकणे हेच महत्वाचे ठरणार नाही तर कसे शिकायचे हेच जास्त महत्वाचे ठरणार आहे. म्हणजे घेतलेले शिक्षण हे एकांगी न होता ते अधिक अनुभवात्मक, सर्वसमावेशक, एकात्मिक जिज्ञासू, संशोधन केंद्रित लवचिक आणि सर्वात महत्वाचे ते आनंददायक होण्यासाठी अध्यापनशास्त्र उत्क्रांत होण्याची गरज आहे. विद्यार्थ्यांचे सर्व पैलू क्षमता विकसित होण्याबरोबरच शिकवणाऱ्यांचेही समाधान खूप महत्वाचे आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रमात विज्ञान गणिताच्या बरोबरीचे मूलभूत कला, हस्तकला, मानव्यशास्त्रे, खेळ, क्रीडा, स्वास्थ, भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि मुल्ये यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे आणि तो या नवीन शैक्षणिक धोरणात आहे.

म्हणजे विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व विकास तर झालाच पाहिजे, त्याचे चारित्र्य घडलेच पाहिजे. तो नितीवान, तर्कशुध्द, सहानुभुतीशील आणि सहृदयी झालाच पाहिजे पण त्या बरोबरच तो लाभदायी आणि

समाधानकारक रोजगार मिळवण्यासाठीही सक्षम झाला पाहिजे हे नवीन शैक्षणिक धोरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

भारतीय भाषा कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन :

भारतीय संस्कृती ही जगामध्ये श्रेष्ठ अशी संस्कृती आहे आणि या संस्कृतीचा प्रसार आणि प्रचार हा देशाबरोबरच व्यक्तिसाठीही महत्वाचा आहे. विविध परंपरांनी नटलेल्या आपल्या संस्कृतीची ओळख, आपलेपणा विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करुन त्यांच्यात सांस्कृतिक जागरुकता आणि अभिव्यक्तिच्या क्षमता विकसित करणे महत्वाचे आहे. त्यामधूनच त्यांना आपली भाषा, सांस्कृतिक इतिहास कला, समृध्द परंपरा याविषयी ज्ञान होऊन आत्मसन्मान वाढू शकतो. आपला भारत देश, संस्कृतीचा खजिना आहे. येथील कला, साहित्य, रुढी परंपरा, प्राचीन वस्तू, वारसा स्थळे पाहण्यासाठी, जाणून घेण्यासाठी जगातील कोटयावधी लोक पर्यटनासाठी भारतात येतात. आणि येथील संस्कृती, तत्वज्ञान साहित्य जाणून घेऊन त्याचा आस्वाद घेतात या सर्व संपत्तीचे जतन आणि प्रचाराची भावना रुजविण्याचे काम नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाव्दारे केले जाईल.

भाषेची नाळ कला आणि संस्कृतीशी अतूटपणे जोडलेली आहे. संस्कृती ही विविध भाषांमध्ये गुंफलेली असते. साहित्य, नाटक, संगीत, चित्रपट या कलांचा आस्वाद भाषेमधूनच आपण घेतो आणि म्हणून विविधांगी संस्कृती टिकविण्यासाठी तिच्या प्रचारासाठी आपल्या संस्कृतीच्या भाषेचे जतन आणि प्रसार केला पाहिजे. अनेक लिपी नसलेल्या भाषा आणि आज अस्तित्वात आहेत. ज्यांचे जतन करणे आपले कर्तव्य आहे. या दृष्टीकोणातून अभिजात भाषा, आदिवासी भाषा आणि नामशेष होत चाललेल्या भाषांसहित सर्व भारतीय भाषांचे जतन आणि त्यांचा प्रचार करण्याचे प्रयत्न असणार आहे. यामध्ये प्रत्येक भाषेसाठी अकादमींची स्थापना, आधुनिक संकल्पनांसाठी सोपापणा अचूक शब्दसंग्रह, नियमितपणे अद्यावत केलेला शब्दकोश या सर्व प्रक्रियेत विव्दान व्यक्ती आणि स्थानिक भाषिकांचा समावेश केला जाईल. नामशेष होत चालेल्या सगळ्या भाषा तसेच त्या भाषांशी संबंधित समृध्द स्थानिक कला आणि संस्कृतीचे जतन करण्याच्या दृष्टीने वेब आधारित प्लॅटफॉर्म/पोर्टल/विकी या माध्यमातून सर्व भारतीय भाषा आणि स्थानिक कला संस्कृतीला लेखी स्वरुप दिले जाईल. भाषा बोलणे, गोष्टी सांगणे, कविता वाचन करणे, नाटक, लोकसंगीत, नृत्य यांचे व्हिडिओ, ध्वनी मुद्रणे, शब्दकोश या प्लटफार्म्सवर उपलब्ध असतील, यावर आणखी प्रंसगोचित साहित्याचा समावेश करुन या भाषा व संस्कृती जतन करण्याच्या प्रयत्नांना हातभार लावण्याचे आवाहन देशभरातील सर्व नागरिकांना केले जाईल हे प्लॅटफॉर्म्स समृध्द करण्यासाठी विद्यापीठे आणि त्यांचे संशोधन गट एकमेकांबरोबर काम करतील.

उच्च शिक्षण व्यवस्थेअंतर्गत भारतीय भाषा कला व संस्कृतीचा अभ्यासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध वयोगटातील अभ्यासकांना शिष्यवृत्या दिल्या जातील. दर्जेदार लेखनासाठी पुरस्कार योजना,

रोजगाराच्या संधी मिळण्याकरीता लागणाऱ्या पात्रतेच्या मापदंडामध्ये भारतीय भाषांवर प्रभूत्व या मापदंडाचा समावेश करण्यात येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार अध्यापनात आणि अध्ययनात बहुभाषिकत्व आणि भाषा शक्ती यांना प्रोत्साहन दिले आहे. त्यामुळे भाषाभ्यासामधून विविध भारतीय भाषांमध्ये उच्च गुणवत्तेचे साहित्य विकसित होईल आणि सर्वच भारतीय भाषांचे संवर्धन होऊन भारतीय भाषांचा प्रचार आणि प्रसार होईल.

संदर्भ :

1) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय,भारत सरकार

ग्रंथपालाच्या भूमिकेतून माहिती व्यवस्थापन, माहितीचे अर्थकारण व ग्रंथपालाची भूमिका : एक दृष्टिक्षेप

डॉ.संजीवनी श्रीपती कांबळे
ग्रंथपाल
बाबा नाईक महाविद्यालय कोकरूड, ता .शिराळा जि .सांगली

माहिती युगाला तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीची जोड मिळाल्यामुळे माहिती तंत्रज्ञानाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे .तंत्रज्ञानामुळे नवनवीन माहिती मिळविणे संघटन करणे साठवणे व जास्तीत जास्त अचूक माहिती एखादा निर्णय घेताना उपलब्ध करून घेणे शक्य झाले आहे .माहितीतज्ज्ञ अथवा ग्रंथपाल यांना माहितीचे विविध स्रोत शोधून काढून पुस्तके अथवा इतर छापील स्वरूपातील माहिती नियोजितपणे संकलित करावी लागते .सर्व सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांसाठी माहिती व्यवस्थापन हे एक आवश्यक आणि महत्त्वाचे कार्य झालेले दिसून येत आहे .माहिती ही एका व्यक्तीची किंवा व्यक्तीगत राहिली नसून ती अनेक व्यक्तींमध्ये संप्रेषणाच्या माध्यमातून विभागली गेलेली दिसून येते .मग ते संप्रेषण मौखिक असो किंवा लिखित स्वरूपात असो .लिखित स्वरूपातील माहिती संचयनामध्ये ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात.

माहिती व्यवस्थापन व ग्रंथालय

कोणत्याही संस्थेच्या विकासासाठी व्यवस्थापन ही एक अत्यावश्यक बाब आहे .व्यवस्थापनाचा सर्वसामान्य अर्थ म्हणजे संस्थेच्या उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी आवश्यक घटकांची विभागणी करून या विभागणीचे वितरण मनुष्यबळाचा स्तर वा अधिकारानुसार ती समाजाभिमुख आहे .या संस्थेद्वारा समाजप्रबोधनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो .व्यवस्थापन ही संकल्पना एक सदैव आवश्यक अशी बाब असून व्यवस्थापनाच्या स्वरूपात कालसापेक्ष बदल झालेला आहे .कालसापेक्ष बदलणाऱ्या भौतिक बाबी, साधनसामुग्री पर्यावरण आर्थिक स्रोतांचे स्वरूप उत्पादन विपणन व विक्री यामुळे व्यवस्थापनाच्या स्वरूपात बदल घडणे अपरिहार्य ठरते.

समाजप्रबोधन व शिक्षण विकासाला साहाय्य या उद्दिष्टामुळे साहजिकच ग्रंथालयाचे कार्य मार्गदर्शक स्वरूपाचे असून, ते सेवाभावी वृत्तीवर आधारित आहे .ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापनाचे स्वरूप पाहता व्यवस्थापन दोन विभागात विभागले गेले आहे .१ (सैद्धांतिक व्यवस्थापन २ (क्रियात्मक व्यवस्थापन . सैद्धांतिक व्यवस्थापनामध्ये संस्थेची उद्दिष्टे तयार करणे, या उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी निश्चित अशा धोरणांची

आखणी करणे व या धोरणांच्या अंमलबजावणीची कार्यपद्धती ठरविणे महत्त्वाचे असते. क्रियात्मक व्यवस्थापन हे उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी आवश्यक व अनिवार्य अशा कृती घटकांशी संबंधित असते .याअंतर्गत भांडवल साधनसामग्री मनुष्यबळ वेळ व प्रत्यक्ष कृतीप्रणाली या मूलभूत घटकांचा समावेश होतो .

ग्रंथालय व्यवस्थापनाचा विचार करता सुरुवातीला प्रलेखांचे स्वरूप हे हस्तलिखितासारखे होते . कालसापेक्ष मुद्रित -अमुद्रित उपलब्ध झाले .अशा प्रलेखांचे संग्रहण व त्यावर आधारित सेवा यांचे स्वरूप बदलले .ज्ञानाच्या माहितीचा विस्फोट व संप्रेषणातील अत्याधुनिक तंत्रज्ञान यामुळे ज्ञानाच्या माहितीच्या आदानप्रदान पद्धतीमध्ये झालेला गतीमान बदल वाचकांच्या वाचन अभिरुचीमधील बदल त्यांच्या गरजांमधील बदल यामुळे व्यवस्थापनाचे स्वरूप बदलत गेले .यातून आजचे आधुनिक व्यवस्थापन उदयाला आले. आधुनिक काळात ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप लक्षात घेऊन आधुनिक व्यवस्थापन करणे गरजेचे झाले आहे .यामध्ये नवीन माहितीचे प्रसारण, सांख्यिकी योजना, ग्रंथालय सुरक्षितता, ग्रंथालय नियमावली, ग्रंथालयांचे विभाग, पुस्तक निवड प्रक्रिया, ग्रंथालयाचे अंदाजपत्रक, वाचकांचे सर्वेक्षण, उत्कृष्ट वाचन बक्षीस योजना यांचा आधुनिक ग्रंथालयाचे व्यवस्थापनात प्रामुख्याने समावेश असला पाहिजे. आधुनिक काळामध्ये नेटवर्क ही संकल्पना दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग झाली आहे .त्याचा उपयोग आपण दैनंदिन जीवनात माहिती मिळविण्यासाठी करतो .व्यवस्थापनाचा विचार करीत असताना संस्थेच्या उद्दिष्टांचा व त्यावर आधारित कृतीचा विचार करून व्यवस्थापनाचे स्वरूप निश्चित करावे लागते .कोणत्याही कार्यप्रणालीत व्यवस्थापन स्वत :कार्य करीत नाही तर कार्यप्रणाली अंतर्गत मनुष्यबळ, भौतिक सुविधा, आर्थिक स्रोत हे घटक उद्दिष्ट पूर्ततेकरिता कार्यरत असतात .व्यवस्थापनाचे कार्य घटकांच्या माध्यमातून केले जाते.

आधुनिक काळामध्ये कोणत्याही संस्थेचे व्यवस्थापन व्यावसायिक भूमिकेतून करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे .मग ती संस्था उत्पादन करणारी असो, भौतिक सेवा, सामाजिक सेवा किंवा कोणत्याही प्रकारची सेवाभावी संस्था असो .त्यांचा उगम कसा झाला, विकास कसा होत गेला, त्यांच्यामध्ये कोणकोणते बदल होत गेले, अशा अनेक बाबींचा विचार व्यवस्थापन करताना व्यवस्थापकाला नियोजन, संघटन, मनुष्यबळ, नेतृत्व आणि नियंत्रण, अशा कार्यांचा आधार घ्यावा लागतो आणि प्रत्येक कार्याच्या आधारे व्यवस्थापनासाठी काही तंत्रे वापरून कोणत्याही संस्थेचे व्यवस्थापन सुरळीत पार पाडण्यास मदत होते .विश्लेषणाधिष्ठित स्वरूप, वस्तुनिष्ठ स्वरूप, तंत्राचे सांख्यिकीय स्वरूप ही व्यवस्थापनातील तंत्राची वैशिष्ट्ये आहेत .बदल हा निसर्गाचा तसाच तो मानवाचा स्थायीभाव आहे .बदल जसे उपकारक, तसेच अपायकारक असतात .काळानुरूप बदल हा घडतच असतो .अलीकडे बदल हादेखील व्यवस्थापनाचा अविभाज्य घटक झालेला आहे.

ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य उपस्कारासाठी व सेवांच्या उपलब्धतेसाठी मनुष्यबळ हा महत्त्वपूर्ण घटक असल्याने त्याचे व्यवस्थापन हे प्राधान्याने विचारात घ्यावे लागते .प्रत्येक संस्थेचे उद्दिष्ट हे सेवा व वस्तूउत्पादन करणे हे असते .या उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी निर्धारित वस्तू उत्पादनाची व सेवेची उपलब्धता करून त्याचे विपणन करणे हे व्यवस्थापनाशी संबंधित असते .ग्रंथालयातील सेवा हे उत्पादन असून त्याचे विपणन ही आजच्या काळाची गरज आहे .या विपणनद्वारे सेवेची विक्री पुरवठा हेच संस्थेचे अंतिम उद्दिष्ट असते .एकूणच व्यवस्थापनाचे स्वरूप हे सर्व व्यापक असून त्याची व्याप्ती भौतिक सुविधा साधनसामुग्री मनुष्यबळ उत्पादन व विक्री या सर्व घटकांशी निगडीत आहे. माहिती -तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून आणि ग्रंथालय व

माहितीशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून जर नेटवर्कची ओळख करून घ्यायची असेल, तर नेटवर्क संकल्पना, तंत्रज्ञान, कार्यप्रणाली, व्यवस्थापन व उपयोग या सर्वांचा सखोल व तपशिलासह अभ्यास करण्याची गरज आहे.

माहितीचे अर्थकारण व ग्रंथालय

ग्रंथालय ही एक वर्धिष्णू संस्था आहे .इतर व्यावसायिक संस्थेप्रमाणे ग्रंथालयाचेही मूल्यमापन केले जाते .मूल्यमापनाच्या अनुषंगाने ग्रंथालयीन सेवांची परिणामकारकता तपासली जाऊ लागली आहे . ग्रंथालयाचे मूल्यमापन ही संकल्पना व्यवस्थापनशास्त्र आणि अर्थशास्त्रातून उदयास आलेली आहे . मूल्यमापनाचा खर्च आणि परिणामकारकता चे मोजमापन व त्याप्रमाणे खर्च आणि त्यानुसार मिळणारे लाभ यांचे विश्लेषण या मूल्यमापनाद्वारे केले जाते .माहिती ही क्रय-विक्रय करण्याची वस्तू आहे .त्यामुळे माहितीला आर्थिक मूल्य प्राप्त होते .अर्थशास्त्राचा गुणधर्म व लक्षणे जशी वस्तूला लागू होतात तसेच ती ज्ञानालाही लागू होतात .विनामूल्य मिळालेल्या घटकाला महत्त्व प्राप्त होईलच असे नाही .म्हणून माहितीला मूल्य लावणे अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून गरजेचे वाटते .माहितीची खरेदी विक्री केवळ खाजगी क्षेत्रातच होते असे नाही तर सार्वजनिक क्षेत्रातही ती होत असते .माहितीची किंमत दोन गोष्टींवरून ठरते .एक म्हणजे माहितीच्या निर्मितीसाठी घेतलेले बौद्धिक कष्ट, आणि दुसरे म्हणजे माहितीच्या संप्रेषणासाठी उभ्या केलेल्या यंत्रणेवरील खर्च .अर्थशास्त्रीय भाषेमध्ये सांगायचे झाले तर पहिल्याला उत्पादन व दुसऱ्याला वितरण असे म्हणता येईल.

कोणत्याही व्यवस्थापनाची व्याप्ती प्राथमिक स्तरावर साधनसामुग्रीशी संबंधित असते .ग्रंथालयाची इमारत फर्निचर, यंत्रसामुग्री आणि वाचनसाहित्य ही ग्रंथालय व्यवस्थापनाशी संबंधित साधनसामुग्री होय .या साधनसामुग्रीच्या उपलब्धतेसाठी आर्थिक स्रोतांची आवश्यकता असते. इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांची केवळ एकदा खरेदी करून भागेल, असे नाही तर ती माहिती वापरण्यासाठी पाहण्यासाठी लागणारे उपयुक्त तंत्रज्ञान, तसेच ती माहिती विशिष्ट कालावधीनंतर अद्ययावत करून घेणे गरजेचे असते, तसेच स्वामित्व हक्क खरेदी करण्यासाठीसुद्धा आर्थिक तरतुदीची गरज असते .ग्रंथपालांना आर्थिक अंदाजपत्रक वेळोवेळी बदलून योग्य तरतूद करावी लागते.

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनाची खरेदी करताना त्यांचा दर्जा पाहणे खूपच गरजेचे असते .आजकाल सर्वानाच जलद माहिती हवी असते आणि इंटरनेट हे सर्वात वेगवान माध्यम असल्यामुळे त्याकडे सर्वांचा ओढा असतो .बऱ्याचदा इंटरनेटवर उपलब्ध असणाऱ्या माहितीच्या खरेपणाची अचूकता कोणीही खात्री देऊ शकत नाही. तंत्रज्ञानातील उत्क्रांतीचा हा एक परिणाम आहे, की ज्यामुळे नवीन तंत्रज्ञान विकसित झाल्यावर जुने तंत्रज्ञान फारसे उपयोगात आणले जात नाही आणि एका अर्थाने ते कालबाह्य ठरते .त्यामुळे आपला संगणक सतत अद्ययावत करणे गरजेचे आहे .बरेचसे प्रकाशक इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात असलेली माहिती देताना काही करार करतात .ते पाळणे गरजेचे असते .असे उत्पादन खरेदी करण्यापूर्वी त्या कराराचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे .यासाठी त्या ग्रंथालयाने केलेली आर्थिक तरतूद महत्त्वपूर्ण ठरते.

आंतरराष्ट्रीय ठरावानुसार बौद्धिक हक्कामध्ये कॉपीराइट हा महत्त्वाचा असून, लेखकाने प्रकाशित केलेल्या तारखेपासून हयातभर व हयातीनंतर ६० वर्षे अशा अधिकारांचा अंमल असतो .या कालावधीनंतर असे पुस्तक सार्वजनिक वापरासाठी मुक्त होते .अंकीय रुपांतरासाठी अशी ग्रंथसंपदा फक्त विचारात घेता

येते किंवा पूर्वपरवानगीसह ग्रंथाचा विचार करता येतो .इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनामध्ये दिवसेंदिवस अतिशय वेगाने बदल होत आहेत .हे बदल स्वीकारत असताना त्यासाठी होणारा खर्च, त्यासाठी केलेली तरतूद, यांचा ताळमेळ विचारात घ्यावा लागतो.

ग्रंथालय व ग्रंथपालाची भूमिका

ग्रंथपाल हा ग्रंथालयाचा प्रमुख असतो .ग्रंथालयासारख्या सेवाभावी संस्थेचा विकास करताना प्रशासक म्हणून ग्रंथपालाची भूमिका महत्त्वाची असते .ग्रंथपाल हा ग्रंथालय संस्था आणि ग्रंथालयातील प्रशासन यामधील महत्त्वाचा दुवा ठरतो .त्यामुळे ग्रंथपालाला नेहमीच ग्रंथालयाच्या विकासाची दृष्टी ठेवावी लागते .ग्रंथालयात वाचकांना सर्वोत्तम सुविधा सेवा पुरविणे, वाचकांचा वेळ वाचवून योग्य मार्गदर्शन करणे ह्यामध्ये ग्रंथपालाची मोलाची भूमिका असते .वाचक वर्ग ग्रंथालयात काही अडचणी, गरज, अपेक्षा, उद्देश घेऊन येतो .ग्रंथपालाला मार्गदर्शक, कौशल्यपूर्ण शिक्षक, व्यवस्थापक, भविष्याचा वेध घेणारा दुरदर्शी, अनुसंधानकर्ता, विषक, तंत्रज्ञानाचा ज्ञाता, अनेक विषयांचे ज्ञान अशा गोष्टीमध्ये निपुण असणे गरजेचे आहे . कारण ग्रंथपालाला अशाच भूमिका पार पाडाव्या लागतात. ग्रंथपालने ग्रंथालय ही आपली कर्मभूमी आहे या भावनेनेस कार्य केले पाहिजे .ग्रंथालय सेवकांमार्फत वाचकांना सेवा देताना संस्थेची उद्दिष्टे पूर्ण होणे गरजेचे आहे, याचे भान ग्रंथपालास असले पाहिजे.

ग्रंथपाल हा लोकाभिमुख असला पाहिजे .ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकाला आणि अभ्यासकाला नेमके काय हवे, ते त्याने अगोदर समजून घ्यायला पाहिजे .आपल्याकडे त्यातील काय उपलब्ध आहे आणि काय नाही याची त्याला पुरेपूर माहिती असली पाहिजे .आपले ग्रंथालय अधिकाधिक अद्यावत राहण्यासाठी तातडीने नवीन कोणती पुस्तके आणायला हवीत याचे भान व दृष्टी त्याने जोपासली पाहिजे .दुर्मिळ पुस्तकांच्या अभ्यासकांना त्या पुस्तकांची झेरॉक्स करून देण्याची सोय ग्रंथालयातच ठेवावी .याशिवाय संशोधकांना संशोधनासाठी कोठे व कसे हिंडावे लागेल याचे मार्गदर्शनही त्या ग्रंथपालाला करता आले पाहिजे .नवीन पिढीसाठी त्यांच्या दृष्टीने संशोधनात्मक विचार करण्याची कुवत त्याने जोपासली पाहिजे .

निष्कर्ष

ग्रंथालय ही एक वर्धिष्णू संस्था आहे .इतर व्यावसायिक संस्थेप्रमाणे ग्रंथालयाचेही मूल्यमापन केले जाते .मूल्यमापनाच्या अनुषंगाने ग्रंथालयीन सेवांची परिणामकारकता तपासली जाऊ लागली आहे. आधुनिक काळामध्ये कोणत्याही संस्थेचे व्यवस्थापन व्यावसायिक भूमिकेतून करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. ग्रंथालयाचा मूळ उद्देश ज्ञान व माहिती संग्रहण हा असला तरी संग्रहित ज्ञान व माहिती ग्रंथालयाच्या वाचकापर्यंत पोहोचविणे ही ग्रंथालय, ग्रंथपाल आणि ग्रंथालय सेवक यांची जबाबदारी आहे.

माहिती आणि तंत्रज्ञान युग ग्रंथालयांसाठी संक्रमण काळ ठरत आहे .माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगात नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार ग्रंथपालाने केला पाहिजे .स्वतःला नेहमी अद्यावत ठेवले तरच त्याला आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करता येईल .त्यासाठी ग्रंथपालाने ज्ञान व्यवस्थापनाची नवी तंत्रे आणि क्षेत्र यांचा शोध घेतला पाहिजे.ग्रंथालयांना खाजगी आणि व्यावसायिक पर्याय निर्माण होत आहेत .ग्रंथालय जरी 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर चालत असली तरी माहिती संग्रहण व माहिती प्रसारण करण्यासाठी खर्च अपेक्षित असतोच .अशावेळी हा खर्च माहिती वितरण करून गोळा केला जातो व पुन्हा त्याचा उपयोग माहिती

व्यवस्थापन करण्यासाठी होतो .माहितीचे योग्य व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे .म्हणून ग्रंथपालांनी माहितीचे व्यवस्थापन व त्याचे अर्थकारण या बाबींचा गांभीर्याने विचार करून नियोजन करण्याची गरज आहे.

आधार ग्रंथ

1. फडके द.ना .- ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे, 2007
2. कुलकर्णी सु .अ .- ज्ञानव्यवस्थापन - नव्या युगातील नवे आव्हान, ज्ञानगंगोत्री नाशिक, 2005
3. पौडवाल सुषमा - ज्ञानाचे व्यवस्थापन, ज्ञानगंगोत्री नाशिक, 2000
4. तारे मिलिंद - माहिती तंत्रज्ञान, गरज क्षमता निर्माण करण्याची, उद्योजक पुणे, ऑक्टोबर 2006
5. निकोसे सत्यप्रकाश - ग्रंथालय व्यवस्थापन, प्रज्ञा प्रकाशन नागपूर
6. निकोसे सत्यप्रकाश - ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र : संशोधन पद्धती, प्रज्ञा प्रकाशन नागपूर

सुसंस्कृत आई. रमाई ! एक आकलन

प्रा.डॉ. श्रीहरी रामराव धोंड

मराठी विभाग,

राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना :

आई हा शब्दच मुळामध्ये पवित्र असून त्याग आणि कष्ट याच्यावर उभारलेलं स्त्रीचं आयुष्य आहे. स्त्री म्हटले की, तिच्या वेगवेगळ्या भूमीका आहेत एखादी मुलगी जन्म घेते तेव्हा ती त्या मातेची मुलगी असते. कुणाचीतरी बहिण असते कालांतराने तिच्या जीवनात परीवर्तन होते तसेच तिच्या जबाबदाऱ्या वाढतात तशी ती सुज्ञ व कृतीशील बनते कालांतराने ती पत्नी नंतर पुन्हा माता असे हे स्त्रीच्या जीवनाचे चक्र चालत असते. वेगवेगळ्या भूमीकेत वाट्याला येणाऱ्या सुख दुःखाची बेरीज वजाबाकी करीत भविष्याकडे वाटचाल करावी लागते. जशी भूमीका बदलते तशा तिच्या जबाबदाऱ्या बदलतात, वाढतात आणि त्या बदलत असतांना या जबाबदाऱ्या पार पाडतांना जीवाची कितीही होरपळ झाली तरी ती आपल्या बाळासाठी, संसारासाठी अहोरात्र कष्ट उपसत असते. मी स्त्री जीवनावरच्या आणि विशेष करुन आईवरच्या पुस्तकाचे वाचन केले त्यात स्त्री जीवनाची फार होरपळ झालेली मला पहावयास, वाचावयास मिळाली आहे. थोडक्यात सांगायचे तर कुंती, द्रौपदी, जिजामाता, शामची आई, उत्तम कांबळे यांची आई, समजून घेतांना किंवा महा मानवांची पत्नी रमाई यांचे जीवन कष्टाने दुःखाने भरलेले असल्याचे जानवले.

यशवंत मनोहर लिखीत ‘‘रमाई’’ या महामातेच्या जीवनाची व्यथा, कष्टप्रद जीवन वाचण्यात आले. वाचतांना अनेक वेळा डोळ्याच्या कडा ओल्या झाल्या एका महामानवाच्या पत्नीने किती कष्ट उपसले तिच्या कष्टाला सिमा आहे का? ज्याला आपण दैव म्हणतो ते तरी कुठे नेऊन ठेवणार हे महित नसते आजचे कष्ट संपतील पुढे आपल्याला सुखाचा दिवस उजाडेल ही मानवाला अर्थात स्त्रीयांना एक अपेक्षा असते पण एखाद्याचे जीवन पूर्ण कष्ठात, दुःखात जाते ही शोकांतिका माणसाला जगण्याचे बळ देत असे असेच जीवन रमाईचे बनलेले आहे.

खरे तर रमाईचा जन्म एका गरीब कुटुंबात झाला होता. दाभोळजवळ एक छोटसं गाव आहे गावाच नावं 'वणंदगाव' गावात अस्पृश्यांची काही पाच पन्नास घरं होती त्यात भिकू धुत्रे नावाच्या माणसाचं घर होतं भिकू धुत्रे हा एक गरीब होता त्याच्या पत्नीचे नाव रुख्मिनी होतं त्यांच्या पोटी चार मुलं, पहिल्या मुलींच लग्न झालं होतं आता रुख्मिनीला तीन मुलं होती त्यात रमाई सर्वात मोठी होती. त्याच्या पाठी गौरी आणि शंकर नावाचा लहान भाऊ होता. रमाई लहानपणापासून खूप कष्टाळू, शांत व आई वडीलांना घरकामात नेहमी मदत करणारी होती. दिवसभर काम करीत राहने हेच तीच जीवन होतं भिूकचं कुटुंब टापटीप स्वच्छता ठेऊन कुणाच्या आध्यात नाही मध्यात नाही. आप भलं तर जग भलं अशा विचारात शांततेन सुसंस्कृतपणे जगणारं होतं भिकूचा भाऊ व रुख्मिनीचा भाऊ म्हणजे भिकुचा मेहूना मुंबईला काबाड कष्ट करुन आनंदात राहायचे त्यातून चार दोन पैसे यायचे त्यातच आनंद होता. कालांतराने भिकूने धुत्रे नांव सोडून वलंगकर नाव घेतलं व वलंगकर नावानेच ओळखले जाऊ लागले.

भिकू दाभोळ बंदरात कष्टाचं माशांच्या टोपल्या वाहण्याचे काम करीत होता तशी रख्माही खूप कष्ट करीत होती. आपल्या मुलीचे लग्न करायचे घर प्रपंच चालवायचा या विचाराने ती खंगत होती. कष्टाच्या कामामुळे पूर्ण शरीर थकलं होत. एखादी वेल करपावी तसं तीच जीवन करपून गेलं होत तीनं अंथरून धरलं आया बाया समजावत होत्या पण रखमान अंथरुन धरलं ते सोडल नाही रमाई पाच वर्षाची होती तोच आई गेली घरची सर्व जबाबदारी रमाईवर येऊन पडली. आई गेली म्हणता म्हणता भिखूनही अंथरुन धरलं त्यात तोही गेला आणि भांवड पोरखी झाली. लहानपणी कोणाचेही आई बाबा मरु नयेत पण ते रमाईच्या वाट्याला आले होते. भिकूचा भाऊ व रुख्मिनीचा भाऊ आले होते त्यांनी विचार विनीमय करुन मुलांना मुंबईला घेऊन जाण्याचे ठरवले. रमाईचं वणंदगाव सुटलं आणि मुंबईला निघाली.

काका आणि मामाकडे भायखळाच्या मार्केटजवळच्या चाळीत राहत काका लाकाडाच्या वखारीत लाकडं फोडण्याचे काम करी तर मामा एका सोसायटीत कामाला होता. भायखळाच्या चाळीत मामा मामी, काका काकी यांच्या सहवासात रहाताना तेव्हाच्या रिती रिवाजा प्रमाणे मुलीचा विवाह सात-आठ वर्षात लावला जायचा तसे मामाला व काकाला रमाईचा विवाह करुन टाकवा असे वाटत होते १९०८ साल उजाडलं रमाई नऊ वर्षाची झाली होती. इकडे रामजी सुभेदार आपल्या नवव्या वर्गात शिकनाऱ्या बाबासाहेबासाठी मुलगी पाहात होते. ते मुंबईच्या लोअर परळच्या डबक चाळीत राहात होते भीमराव शिक्षणात हुशार आहे म्हणून सर्वत्र चर्चा होती त्या काळात अस्पृस्य समाजात असे शिकलेले तरुण नव्हतेच. त्यामुळे बाबासाहेबच्या शिक्षणाचा गर्व रामजीसह सर्वांना होता. तसे रामजी सुभेदाराने एक दोन मुली पाहिल्या होत्याच पण त्यांनी रमाईला पसंद करुन लग्न लावण्याचा विचार पक्का केला. पहिल्या दोन मुली का नाकारल्या म्हणुन त्यांना जात पंचायतीने दंडही लावला होता. सुभेदाराने दंड भरला पण बाबासाहेबांचा विवाह रमाईबरोबर लावला या विवाहाची चर्चा मोठ्या प्रमाणावर होत होती. बाबासाहेबांचा जन्म झाला तेव्हा जोतिषाने हा आईच्या मुळावर आहे. आई मरेल वगैरे भविष्य सांगितले होते आणि झालेही तसेच बाबासाहेब पाच वर्षाचे असतांनाच भीमाई मरण पावली होती त्यामुळे बाबासाहेब

अनेकांच्या व्देषाचा विषय झाले होते. पण माणसाच्या सुख दुःखाच्या क्षणी आई असावी असे प्रत्येकाला वाटते पण बाबासाहेब आणि रमाई या दोघांच्या जीवनात हा योग नव्हता.

लग्नाचा दिवस उजाडला लग्नांच स्थळ होत भायखळाची बाजारचाळ तेथील चबुतऱ्यावर रमाई बाबासाहेबांचा विवाह पार पडला लग्नाच्या वेळी बाबासाहेब सतरा वर्षाचे होते विवाह थाटामाटात पार पडला रमाई भायखळ्याच्या चाळीतून डबक चाळीत आली होती. रमाईच्या जीवनात नवे चैतन्य आले होते रामजीच्या कुटुंबातील सर्व व्यक्ती रमाईचा खुप लाड करत रमाई ही सर्वांसाठी फार झिजत होती घराचा कोपरान कोपरा रमाई रमाई करीत होता. रमाई सुभेदाराची सून झाली होती. घरात सुभेदाराची बहिण मीराबाई बाबासाहेबांची सावत्र आई, जिजाबाई दोन तीन भाऊ त्यांच्या बायका इ. मोठं कुटुंब होतं रमाई सर्वांची मर्जी सांभाळून सर्व शिकत होती तीच्या पदराची गाठ एका तुफानाशी बांधली होती हे तिच्या लक्षात येत होते त्यांचा सर्वत्र उदो उदो व्हायचा त्याच काळात बाबासाहेबांनी रमाईला सावीत्री-ज्योतीबाची गोष्ट सांगून वाचायला लिहायला शिकवले होते. रमाई सुभेदारांना काही पुस्तकही वाचून दाखवत होती. घरात चैतन्य पसरले होते. १९१२ सालातला डिसेंबर महिना होता. रमाई आई झाली होती बाबासाहेब बाप झाले होते. घरात सर्व आनंदाचं वातारवण होतं पण हा आनंद जास्त दिवस टिकला नाही. १९१३ साली रामजी सुभेदार मरण पावले आणि घरावर दुःखाचा डोंगर कोसळला तसेच घरात या ना त्या कारणाने दुःख येतच होतं. सुख एकच होत ते म्हणजे पहाडाला टक्कर देत बाबासाहेब शिक्षणाची एक एक पायरी चढत होते ते बी.ए. झाले होते वडील वारले तरी सहा महिन्यातच त्यांना अमेरीकेत जाण्याची संधी मिळाली. पुन्हा रमाई दुसऱ्यांदा गरोदर होती. सर्वांना जड अंतकरनाने निरोप देऊन बाबासाहेब रामजी आंबेडकर बोटीवर चढले त्यांच्या जीवनात सूर्य प्रकाश येत होता. पण रमाईच्या जीवनात दुःख भरले होते ती चोळा मोळा झाली होती. अस्वस्थता आणि एकाकीपणा या गोष्टी तिला सोडणार नव्हत्या. न्युयॉर्कच्या कोलंबीया विद्यापीठात बाबासाहेब ज्ञान साधना करीत होते. त्यांच पत्रही आलं रमाईचा उर भरुन आला. भोगत असलेलं दुःख तिला हलकं वाटलं पण १९१३ ते १९१७ वर्षात दुःख रमाईची पाठ सोडायला तयार नव्हतं. संसाराचा गाडा चालवण्यासाठी गोवऱ्या थापणे, लाकडे जमा करणे, मोल मजुरीसाठी गवऱ्या थापण्यासाठी घराबाहेर पडावं लागत होतं. परिस्थिती तिचा सूड घेत होती. साहेब अमेरिकेला गेल्यावर जन्माला आलेला मुलगा रमेश मरण पावला होता. दुःखाचा डोंगर कोसळला होता. पण रमाई डगमगत नव्हती. कष्ट, कष्ट आणि कष्ट चालूच होते. समाजाने दिलेली मदतही तिने नाकारली होती. १९१७ ऑगस्ट मध्ये साहेब परत भारतात आले त्याच काळात त्यांची सावत्र आई जिजाबाई मरण पावली एक दिड वर्षात पुन्हा रमाईला दिवस गेले त्यांना मुलगी झाली तीच नाव इंदू खुप देखणी होती पण तिही एक दिड वर्षात गेली. त्याच काळात बाबासाहेबांचे वडील बंधू आनंदराव मरण पावले त्यांची पत्नी लक्ष्मी त्यावेळी २० वर्षाची होती. त्यांना एक मुलगा होता त्याचे नाव गंगाधर तेही काही दिवसात गेला घरावर मृत्यु थैमान घालत होता. रमाच्या कुटुंबाची मोडतोड होत होती. जमेची एक गोष्ट होती भिमरावांना सिडनॅहम कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी लागली होती. साडेचारशे रुपये पगार मिळत होता. पण भिमरावांना वेगळेच वेध लागले होते. त्यांना थोडीफार बचत करुन पुन्हा शिक्षणासाठी परदेशात

जाण्याचा विचार करत होते. त्यामुळे घरात सर्व खर्च काटकसरीने चालू होता. त्यातच १९२० ला बाबासाहेबांनी लंडनला जाण्याची तयारी केली तेव्हा रमाईचे आणि बाबासाहेबांचे भांडणही झाले होते. रमाईला वाटे आता इतकं शिकलं आहे नोकरी चांगली आहे आता याहीपेक्षा काय शिकायची गरज आहे. चांगला सुखाचा संसार करावा आनंदाने रहावे असे तिला वाटे पण बाबासाहेब हे एक तुफान होते याला थोपऊन धरणं हे रमाईच्या आवाक्याबाहेर आहे तिला समजलं आणि रमाईने ठरवुन टाकले आपल्याला उपवास घडला कितीही कष्ट पडले तरी बाबासाहेबांना याची कल्पना येऊ द्यायची नाही आणि ती शेवटपर्यंत पाळली १९२० जुलै च्या शेवटच्या आठवड्यात बाबासाहेब लंडनला गेले आणि त्याच सुमारास जन्माला आलेला गंगाधर आजारी पडला. रमाईने बाबासाहेबांना पत्र लिहून कळवले. त्याच पत्रावर बाबासाहेबांनी आपल्या मनाची रमाईच्या मनाची काय घालमेल होते हे सर्व सविस्तर लिहून कळवले आणि रमाईचे आभार मानले. पत्र वाचून एका बाजूला आनंद झाला पण दुसऱ्या बाजुला हा संसाराचा गाडा चालवतांना शरीराची होत असलेली दैना, गरीबी मुळे संसाराची ससेहोलपट होत होती त्याच सुमारास गंगाधर मरण पावला त्याला औषधपाणीही निट मिळालं नव्हतं. रमाचा संसार गरीबी आणि दुःखाच्या खाईतून बाहेर येत नव्हता एकावर एक आघात होत होते. बाबासाहेब १९२३ एप्रिलमध्ये भारतात परत आले त्यांच्या स्वागताची जंगी तयारी करण्यात आली पण पतीच्या स्वागताला जाण्यासाठी अंगावर घालायचा पातळ नव्हतं तेव्हा तिने बाबासाहेबाच्या स्वागताचा फेटा नेसला होता. यातून रमाईचा त्याग किती आहे हे येथे उद्दीत होते तर दुसऱ्या बाजुला लंडन विद्यापीठाने दिलेली पदवी पाहून रमाईला आनंद झाला. आपण एका पराक्रमी पतीची पत्नी आहोत हेच तिच्यासाठी सोनं होतं. हा आनंद असतांनाच १९२६ मध्ये रमाईच्या आयुष्यात एक दुःखद घटना घडली राजरत्न त्यांचा शेवटचा मुलगा मरण पावला. त्याला निमोनिया झाला होता. रमाई जमीनीवर पडून छाती पिटून रडत होती तिची अवस्था वेड्यासारखी झाली होती अशा अनंत मरणांनी तिला हवलदिवल केलं होतं. ती मोडून पडली होती. रमाईला पाच मुलं झाली त्यातला यशवंत तेवडा वाचला बाकी सर्व काळाच्या पडद्याआड गेली. रमाई आणि बाबासाहेब दोघेही दुःखी झाले बाबासाहेबांनी संसारापासून विरक्ती घेण्याचा विचार केला ते संन्यस्त वृत्तीने वागत पण त्यातून रमाईने त्यांना बाहेर काढले रमाईला पंढरीच्या पांडुरंगाची आठवण येई एकदा तिने पंढरपूरला जाण्याचा आग्रह केला होता पण बाबासाहेबांनी समजाऊन सांगितल्यामुळे तो थांबला खरेतर ती समाजात घडणाऱ्या घटना आणि बाबासाहेबांची सत्यागृह वृत्ती यातून येणाऱ्या घटना यामुळे ती हादरुन जाई कोणी काही सांगीतले की, ती मनाला लाऊन घेई बाबासाहेबांना काही होते की काय, कोणी मारील अशा वेदनांनी तिचा जीव कमी कमी होई पण बाबासाहेब हे एकटे नव्हते ते पहाड होते त्यांच्या बरोबर हजारो अनुयायी असायचे ते बाबासाहेबांना जीव की प्राण पणाने जपायचे पण रमाईचा जीव कासाविस होत होता. रमाने एकदा महाडच्या सत्यागृहासाठी सोबत येण्यासाठी मनोदय केला पण बाबासाहेबांनी त्यालाही नकार दिला. तुझे खुप हाल होतील तुझी तब्येत ठीक नाही म्हणून समजावलं कधी कधी दारु पिणाऱ्या पुरुषाच्या समस्या बाबत गरीबीत जगणाऱ्या स्त्रीयांबाबत अशा एक ना अनेक विषयावर दोघात चर्चा होई तेव्हा प्रत्येक विषय बाबासाहेब शांत पणे समजाऊन सांगत दिवस

आनंदात जात होते तोच पुन्हा १९३० साली बाबासाहेब पहिल्या गोलमेज परिषदेसाठी लंडनला जायला निघाले तेव्हा त्यांना निरोप देण्यासाठी रमाने बंदरात येण्याचा मनोदय केला त्यालाही बाबासाहेबांनी नकार दिला पण साहेब निघाले की, आपण गाडीत बसायचे ते थोडेच खाली उतरवणार आहेत असा विचार करुन ती शांत होती तर काय बाबासाहेब ऑफिसमधून सरळ बंदरात गेल्याचे समजले तेव्हा रमाई बाबसाहेबांना निरोप देण्यासाठी बंधरात गेली तेव्हा बाबासाहेबांनी रमाईला बोटीवर बोलावलं दोघात चर्चा, गप्पा गोष्टी झाल्या. सोबतच चहा घेतला यशवंताचा लाड केला आपण एका ऐतिहासिक कामगिरीसाठी जात आहोत तरी घरची काळजी घ्यावी म्हणून सांगितले एकदाची बोट निघाली बाबासाहेबांना सदिच्छा दिल्या यश चिंतीले रमाईला बरं वाटावा म्हणून धारवाडच्या विद्यार्थ्यी वसतीगृहाचे प्रमुख वराळे यांना रमाईला सोबत घेऊन धारवाडला जायला सांगितले सोबत लक्ष्मीबाई होती. धारवाडच्या वसतिगृहात आनंदात दिवस जात होते पण एक दिवस अचानक विद्यार्थी उपाशी राहणार म्हणून कळाले सर्व प्रकार समजून घेतला तर मुलांना खाण्यासाठी काही नाही जुने दुकानदार राशन देत नाही म्हणून समजले तेव्हा भूकेची आग रमाईला माहिती होती तिनं हातातील सोन्याच्या बांगड्या काढल्या आणि गहाण ठेवायला पाठवल्या पैसे, राशण आणले त्या दिवशी रमाई स्वतःच्या हाताने स्वयंपाक बनवला मुलांना जेऊ घातले सर्व मुलं आपल्या सांस्कृतिक मातेला पाहात होते. खरे तर रमाईचं पातळ फाटायचं थांबत नव्हतं आणि तिच शिवनही थांबत नव्हतं एवढी गरीबी भोगलेली रमाई तिला तिचा सर्व भूतकाळ बाबासाहेबांनी पत्रातून मांडला होता. रमाई पुढे मन मोकळं केलं होत. १९३४-३५ च्या शेवटी रमाईचा आजार खूप वाढला होता क्षयाचा पास आवळला होता. बाबासाहेब अनेक नामवंत डॉक्टरांना दाखवत होते पण आजारच विकोपाला गेला होता. कोणत्याही डॉक्टरांच्या औषधांचा गुण येत नव्हता. २७ मे १९३५ रोजी रमाईने या जगाचा निरोप घेतला बाबासाहेबांना खुप दुःख झाले रमाईने केलेल्या कष्टाची बाबासाहेबांना एक एक घटकेची आठवण होत होती. पण आता शोक करण्या पलीकडे काहीच उरले नव्हते. बाबासाहेब एक सूर्य तूफान होते पण या तुफानाला घडवण्यात रमाईचा मोलाचा वाटा होता हे विसरुन चालणार नाही. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे त्याच्या धर्मपत्नीचा मोलाचा वाटा असतो हे मान्य करावे लागले. हेच सत्य आहे आणि रमाईने जीवनात भोगलेल्या गरीबीच्या यातना दुःख याचे मोल शब्दात व्यक्त करता येण्यासारखे नाही म्हणून रमाईचे जिवन हे एक असंख्य कष्ट उपसणाऱ्या व कष्टात जिवन जगणाऱ्या स्त्रीपुरुषांच्या जीवनाचा आदर्श आहे. यातून एक नवीन उर्जा मिळते एवढे मात्र नक्की...

संदर्भग्रंथ :-

१. रमाई - यशवंत मनोहर

२. स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा - संपादक डॉ. स्वाती कर्वे

३. स्मृतीचित्रे - अरुणा ढेरे

४. स्त्रियांच्या कायद्याची वाटचाल - देशपांडे कमलाबाई

५. महिला व कौटुंबविषयक कायदे - टोपे त्र्यं.कृ.

६. महिला आणि कायदा - जोशी शं.पा.

७. आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभुमी - गो.म. कुलकर्णी
८. गोष्ट पासष्टीची - किर्लोस्कर शांता
९. हिंदी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी माझे वीस वर्ष - धोंडो केशव कर्वे

आदिवासी समाज आणि संस्कृती एक आकलन

प्राचार्य, डॉ. भास्कर शेळके
अगस्ती महामहाविद्यालय अकोले, अहमदनगर

भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती हा ग्रंथ गोविंद गारे यांनी लिहिलेला आहे. १ प्रस्तुत ग्रंथ आदिम साहित्य यांनी 1975 साली प्रकाशित केला आहे.२ हा ग्रंथ एकूण 124 पृष्ठांचा असून या ग्रंथांमध्ये एकूण 18 प्रकरणे आहेत. या ग्रंथात भारतीय आदिवासी अंदमानच्या आदिवासी, आसाम मधील आदिवासी, आंध्र प्रदेशातील आदिवासी,ओरिसातील आदिवासी, उत्तर प्रदेशातील आदिवासी, केरळच्या आदिवासी, कर्नाटक राज्यातील आदिवासी, गुजरातचे आदिवासी, बिहार राज्यातील आदिवासी, मणिपूरच्या आदिवासी, मध्यप्रदेशचे आदिवासी, महाराष्ट्रातील आदिवासी, त्रिपुरातील आदिवासी, नागालँड चे आदिवासी, हिमाचल प्रदेशातील आदिवासी, उत्तर पूर्व सीमा प्रदेशातील आदिवासी यासंदर्भात विवेचन केलेले आहे.आर्यांचे हिंदुस्थानात आगमन होण्यापूर्वी आदिवासी हे या देशाचे मूळ रहिवासी होते. त्याकाळी आदिवासी टोळ्या टोळ्यांनी राहत होते. आर्यांनी हिंदुस्तान काबीज केल्यावर या टोळ्यांपैकी पुष्कळ टोळ्या लोकांशी समरस झाल्या, काही टोळ्या पराभूत होऊन तर काही टोळ्या स्वतःच्या अस्तित्व टिकवण्यासाठी दर्या खोऱ्यांच्या व जंगलांच्या आश्रयाला जाऊन राहिल्या भारतातील आदिवासींना त्यामुळे गिरीजन असे म्हटले जाते. मूळचे ते याच भूमीवरचे असल्यामुळे त्यांना भूमिजन किंवा भूमीत असे देखील म्हणतात. नेहमी आरण्यत राहणारे म्हणून अरण्य असे त्यांना संबोधण्यात येते.भारतीय संविधानाने त्यांना अनुसूचित जमाती म्हणजे आदिवासी किंवा आदिम जमाती जाती असे संबोधले आहे प्राचीन वन्य टोळ्यांची धार्मिकता आर्यांपेक्षा भिन्न होती त्यांच्या देव-देवतांच्या कल्पना भूताखेतांच्या कल्पना मृत्यूनंतर मानवी जीवनाच्या कल्पना होत्या ते निसर्गाची पूजा करीत. निसर्गात

आढळणाऱ्या व बुद्धीला न उभगणाऱ्या वस्तूला वृक्षाला पक्षाला ते देव मानीत. या प्रत्येक टोळ्या टोळ्यांची विवाह पद्धती धार्मिक रोजी दैवते टोळ्यांची रचना नाच गाणी वेगवेगळे असतात. टोळीच्या प्रमुखाच्या आदेशानुसार टोळीचे नियमन होत असे पर्यंत अशा प्रकारची समाज रचना आदिवासी जमातीमध्ये प्रचलित होती. आदिवासी जमातीचे हे समाजजीवन पाहून त्या काळातील इंग्रज अधिकारी धर्मोपदेश आणि मानवशास्त्रज्ञ फार प्रभावित झाले होते. धनोपदेशकांची पदके धर्मप्रसारासाठी आदिवासी भागात फिरू लागली की धर्म प्रचार आणि प्रसाराबरोबर मानवतेच्या भावनेने आदिवासींची सेवा करण्यात त्यांनी प्रारंभ केला. ख्रिस्ती मशिनरीच्या पाठोपाठ मानवशास्त्रज्ञ जनगणना करणारे व इतर सरकारी अधिकारी यांची पथके कामासाठी आदिवासी भागात फिरू लागले. ब्रिटिश शीरजंती अधिकाऱ्यांनी त्यांची गणना प्राणी पूजा म्हणून केली. कालांतराने हिंदू समाजाने आदिवासी यांची सामाजिक व सांस्कृतिक देवाण घेवाण वाढली. त्यांचे हिंदूकरण होऊ लागले. हिंदू समाज व आदिवासी यांच्यातील अंतर कमी होऊ लागले. त्यामुळे त्यांना हिंदू धर्माचा आचार करण्याच्या वन्य जमाती असे संबोधण्यात येऊ लागले . त्यानंतरच्या काळात त्यांचा वन्य जमाती पहाडी टोळ्या तर कधी कधी मागासलेले हिंदू असाही उल्लेख होऊ लागला. शासनाचा आणि बिगर आदिवासी समाजाचा आदिवासी जमातीशी संपर्क वाढत गेला,तसे त्यांच्या संघर्ष वाढत गेले, त्यातूनच पुढे बंडाळी लढे, सामाजिक चळवळी निर्माण झाल्या. महाराष्ट्रात अशी बंडाळी भिल्ल आणि महादेव कोळी जमातींनी 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात केल्याचे अनेक पुरावे मिळतात. नागातलेल्या समाजातील आदिवासी हा दुसरा दलित वर्ग अनाधिकालापासून हा समाज देशाचा मूळ रहिवासी असून देखील हिंदू समाजात त्याला सामाजिक स्थान नव्हतं,ते द-या- खोऱ्यात आणि जंगलात राहत असल्यामुळे सामाजिक अंतराप्रमाणे त्यांच्यात व बाह्य समाजात भौगोलिक आंतर नेहमीच राहत गेले.आदिवासींची गणना त्यामुळे उपेक्षित आणि शोषित वर्गात केली पाहिजे. सामाजिक दृष्ट्या आदिवासींना हरिजनापेक्षा खालच्या दर्जेचे स्थान होते, खरं म्हणजे त्यांना मुळी समाजात स्थानच नव्हते व सामाजिक प्रतिष्ठाही नव्हती . महात्मा फुले, महर्षी शिंदे व महात्मा गांधी, शाहू महाराज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाजसुधारकांनी या समाजाला सामाजिक न्याय व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी अखंड प्रयत्न केले.३ ख्रिस्ती मशनरी यांनी धर्मप्रसार करण्याच्या निमित्ताने आदिवासींना माणसात आणण्याचे त्यांना सुधारण्याचे आणि त्यांची सेवा करण्याचे कार्य सुरू केले. मागासवर्गीयांच्या सेवेची कल्पना ख्रिस्ती धर्म प्रदेशांनी आपल्याकडे प्रथम आणली. नामदार गोखले यांनी भारत सेवक समाज नावाची संस्था 1905 साली स्थापन करून तिच्या द्वारा आदिवासी सेवेचा देशभर पाया घातला. पूज्य ठक्कर बापाने या संस्थेचे सभासदत्व पद

स्वीकारून आदिवासींसाठी आमरण सेवा कार्य केले 1912 साली त्यांनी दोहोर येथे भिल्ल सेवा मंडळाची स्थापना केली. कालांतराने त्यांच्या सेवेचा आदर्श घेऊन देशभर अनेक संस्था स्थापन झाल्या. महाराष्ट्रात 1912 साली काकासाहेब बर्वे आणि काही शंकराव ठक्कर यांनी नंदुरबार येथे पश्चिम खानदेश जिल्हा सेवा मंडळ नावाचे संस्था स्थापन केली. ठाणे जिल्ह्यातही ख्रिस्ती मशिनऱ्यांच्या कार्यातून प्रेरणा घेऊन आचार्य भिसे यांनी आदिवासी सेवा मंडळ नावाची संस्था सुरू केली . सन 1956 च्या घटना नियम जनजमाती दुरुस्ती यादीनुसार भारतात सुमारे 400 जमातीची नोंद झालेली आहे.1971 च्या जनगणने प्रमाणे त्यांची लोकसंख्या 3 कोटी 80 लाख 15 हजार एवढी आहे भारतीय लोकसंख्येची प्रमाण सात टक्के एवढे आहे. आदिवासी लोकसंख्येने भारतातील एक शंभर हजार चौरस महिलांचा भूप्रदेश व्यापला आहे .

प्रस्तुत ग्रंथात गोविंद गारे यांनी अंदमान निकोबार बेटावरील आदिवासी मध्य भारतातील आदिवासी पेक्षा वेगळे कसे आहेत, ते स्पष्ट केले आहे. भारताच्या मुख्य भूमीपासून शेकडोमाईल अंतरावर बंगालच्या उपसागरामध्ये आहे. त्या बेटांचे दोन भाग आहेत. एक अंदमान व दुसरे निकोबार होय. अंदमान निकोबार बेटे इंग्रजांच्या कारकिर्दीत ब्रह्मदेशाचा एक भाग मानला जात होता. या बेटांवर सुधारलेल्या लोकांची वस्ती 19 व्या शतकाच्या आरंभापासून दिसून येते . तोपर्यंत ही बेटे आदिमानवांनी वसली होती. परंतु इंग्रजांच्या आगमनानंतर या बेटांवरील दाट जंगले तोडून त्या ठिकाणी वस्तीला एक जागा करण्यात आली. तेथील लोकांना माणसं होण्याचा प्रयत्न केला. अंदमान बेटावर आदिवासींची लोकसंख्या जमाती हिंदी भाषा बोलताना दिसतात. अंदमान बेटावरील आदिवासींचा मानवशास्त्रदृष्टी अभ्यास करण्यात येतो. या जमातींमध्ये अद्याप आदिमानवाचे तो पाषाण युगातील अवशेष बाकी आहेत ,असे शास्त्रज्ञांची म्हणणे आहे. या जमातींचा त्या अनुषंगाने अभ्यास करता येऊ शकतो गारवा जमात अद्यापही अर्धनग्न अवस्थेत आहे शिकार करणे हा त्यांचा मुख्य धंदा आहे शिकारीच्या जोडीला ते मासे मारण्याचा धंदा करतात, या लोकांमध्ये नाचण्याची प्रथा आहे. गारवा जमातीत मुख्यता पुरुष नाचतात. या जमाती शिक्षण आरोग्य व अन्य संस्कारापासून कितीतरी दूर आहे. अंदमान निकोबार बेटावरील मुख्य भाषा हिंदी आहे. तेथे असणारे लोक आपापली मातृभाषा ही बोलतात. सुधारलेल्या लोकांशी संपर्क आलेले लोक आपली भाषा आपल्या कुटुंबातच वापरतात त्यामुळे त्यांची भाषा मागे पडत चाललेली आहे. आदिवासी जमाती अद्यापही जंगलात आहेत. त्यांच्या भाषेमध्ये फारसा बदल झालेला नाही.

सारांश, आदिवासी समाज संस्कृती ही मूळ असून तीच आद्य संस्कृती आहे.

संदर्भ टीपा:

1. गारे गोविंद, भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती, आदिम साहित्य 1975 पृ.1
2. उनिसा पृ.2
3. उनिसा. पृ.35

महान समाजसेवक : डॉ. प्रकाश आमटे

डॉपोपट सिनारे .
अहमदनगर महाविद्यालय अहमदनगर,

डॉप्रकाश आमटे हे तसे सर्व परिचित व्यक्तिमत्व .. महाराष्ट्रात ज्या व्यक्तिमत्त्वांची समाजसेवेमध्ये अग्रगण्य नावे घेतली जातात त्यामध्ये डॉप्रकाश आमटे हे एक आहेत .. त्याच्या घरामध्ये समाजसेवेचा वारसा परंपरेने चालत आला होता. त्याला साजेशे कार्य त्यांच्या हातून झाले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ . .प्रकाश आमटे यांच्या व्यक्तिमत्वाचा व सामाजिक कार्याचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे

डॉप्रकाश आमटे यांच्य .ा व्यक्तीपरिचय -:

डॉ २६ प्रकाश आमटे यांचा जन्म . डिसेंबर१९४८ रोजी वरोडा या गावी झालात्यांचे प्राथमिक . वैद्यकीय शिक्षण झाल्यांनतर यांनी आदिवासी लोकांसाठी काम करण्यास सुरुवात .शिक्षण वरोडा येथे झाले लोकबिरादरी प्रकल्प हाती घेतल्यानंतर आदिवासींच्य . केलीा वेगवेगळ्या समस्यांची जाणीव त्यांना झाली . वैद्यकीय सेवेने या .आदिवासींच्या या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या उपाययोजना केल्या त्यामुळे .प्रकल्पाची सुरुवात जरी केली असली तरी कोणतेही सामाजिक काम एका सरळ रेषेत होत नाही त्यांना तेथील गरजा लक्षात घेऊन पुढील गोष्टी कराव्या लागल्या.

१ वैद्यकीय सेवा.
२. शाळेची सुरुवात ,
३. शेतीचा विकास
४. लोक अदालत
५. प्राण्यांचे गोकुळ

इत्यादी वेगवेगळ्या गोष्टी या लोकबिरादरी प्रकल्पांतर्गत केल्या.

१-:वैद्यकीय सेवा.

डॉप्रकाश आमटे यांनी लोकबिरादरी प्रकल्पाची स .ुरुवात वैद्यकीय सेवेने केली सुरुवातीला . त्याचे एक कारण . प्रकाश आमटे यांच्याकडे येत नव्हते .येथील आदिवासी वैद्यकीय सेवा घेण्यासाठी डॉ प्रकाश आमटे यांना गोंडी भाषा येत .डॉ .आदिवासींना मराठी भाषा येत नव्हती .भाषा व कपडे हे होते

गोंडी भाषा शिकायची म् .नव्हतीहटली तर ज्या आदिवासींना ती येते त्यांच्याशी संवाद झाला पाहिजेपण ते . दुसरी गोष्ट म्हणजे आदिवासी लोक गरजेपुरते कपडे घालत .आदिवासी त्यांच्या जवळही फिरकत नव्हते प्रकाश आमटे यांचे कपडे .डॉ .पावसाळा असो वा हिवाळा असो ते फार कमी कपडे वापरत होते .होते पाहून त्यांना परकेपणा वाटण्याची शक्यता होतीतर .एवढेच कारण त्यामागे आहे असे नाही . .त्याचाही परिणाम डॉक्टरकडे न येण्यामागे होता .आदिवासींमध्ये अंधश्रद्धेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात होते पेशंट न याय " प्रकाश आमटे म्हणतात की .आदिवासी वैद्यकीय सेवा का घेत नाही याविषयी डॉला भाषा कपडे यापेक्षाही मोठी अडचण होतीती म्हणजे आदिवासींतील अंधश्रद्धा आम्ही त्यांच्यासाठी आलो , हे त्यांना कळत होतं पण अनेक वर्ष चालत .त्यांच्यावर उपचार करण्याची आमची इच्छा आहे ,आहोत को .प्रत्येक गावात एक मांत्रिक असायचा .आलेल्या प्रथा ते मोडू शकत नव्हतेणी आजारी पडलं तर त्याने त्या मांत्रिकाकडेच उपचारासाठी जायचंपण ,त्याला अर्थातच फारशी माहिती नसायची .हा रिवाज होता , कधी कधी पेशंट बरा व्हायचा बऱ्याचदा ,अंगारेधुपारे करायचा,किरकोळ जडीबुटींचे औषध तो द्यायचा पण या मांत्रिक ऐवजी आमच्याकडे आलं तर दैविको .नाहीप होईल अशी काही तरी समजूत या लोकांत होती".१ त्यामुळे हे आदिवासी लोक डॉ .प्रकाश आमटे यांच्याकडे वैद्यकीय उपचार घेण्यासाठी येत नव्हते . पण ही .परंपरेने चालत आलेल्या प्रथेचा पगडा आदिवासींवर होता .मानसिक दृष्ट्या ते तेवढे सक्षम नव्हते समस्या काही दिवसांनी एका प्रसंगाने सुटली मादी नावाचा एक मुलगा शेकोटीमध्ये भाजल्यामुळे . – ३० तो .त्यांच्याकडे उपचारासाठी आला४० टक्के भाजला होतात्याच्या जखमांमध्ये अळ्या झाल्या . त्याने अगोदर .त्याच्या जखमा स्वच्छ करून अँटिबायोटिक्सच्या गोळ्या त्याला देण्यात आल्या .होत्या अशाच प्रकारच्या गोळ्या घेतल्या नसल्यामुळे त्या गोळ्याचा परिणाम खूप लवकर त्याच्यावर झाला आणि महिनाभरात तो मुलगा चालू लागलात्यामुळे . या घटनेचा चांगला परिणाम लोकबिरादरी प्रकल्पामध्ये झाला . .अनेक पेशंट लोकबिरादरी प्रकल्पामध्ये वैद्यकीय सेवा घेण्यासाठी येऊ लागली

पेशंट आजारी असल्याने त्याला चारअनेक गावातून त्याला .पाच जण उचलून आणत असत- एक प्रसंग प्रकाश आमटे या ठिकाणी सांगतात एक बेशुद्ध असणारा व्यक्ती त्यांच्या .घेऊन येत असत पण त्या .त्याला तपासण्यासाठी जवळ साधनसामग्री फार कमी होती .हॉस्पिटल मध्ये दाखल झाला कमी साधन सामग्रीच्या बळावर तो पेशंट तिसऱ्या दिवशी शुद्धीवर आलाकाही .तो स्वतःच्या पायाने घरी गेला. मांत्रिकांकडून जर काही फरक पडला नाही तर डॉक्टरकडे .लोक मांत्रिकाकडे अजूनही जात होते पण सर्व मांत्रिकाचा डॉक्टरला असणार .जाऊन बघू म्हणून डॉक्टरकडे येत होता विरोध मात्र मावळला नव्हतात्याने तिच्यावर सर्व उपचार केले पण तिला .त्यातच एका मांत्रिकाची मुलगी तापाने आजारी पडली . प्रकाश आमटे यांनी .डॉ .तो नाईलाज म्हणून डॉक्टरकडे घेऊन आला .काही फरक पडला नाही अशा अनेक घटना म .तिच्यावर उपचार केले त्यामुळे ती वाचलींत्रिक यांच्याबाबत घडल्यात्यामुळे . डॉक्टरकडे अनेक वेळा कधी असा पेशंट यायचा की त्याला .त्यांचा विरोध हळूहळू कमी होऊ लागला त्यावेळी त्याच्याबरोबर आलेले लोक पेशंटला मांत्रिकाकडे .वैद्यकीय उपचाराने फरक पडत नसायचा प्र .त्यावेळी डॉ . नेण्याची भाषा बोलायचेकाश आमटे मांत्रिकालाच येथे घेऊन या असे सांगायचेकारण , आपल्या समोर पेशंट राहिला तर बरा होण्याची .मांत्रिकाकडे जर पेशंट गेला तर तो बरा होणार नाही पण त्याचे सारे श्रेय मांत्रिकाला ,तो औषधामुळे .कधी कधी पेशंट बरा व्हायचा. काही टक्के शक्यता होती

मिळायचे अशा ही काही घटना या लोक बिरादरी प्रकल्पामध्ये झाल्या आहेतप्रकाश आमटे .हळूहळू डॉ . त्यांच्या या वैद्यकीय सेवेला स्विस एडच्या कार्यकर्त्यांनी मदत .यांची वैद्यकीय सेवा विस्तारत चालली होती " ,प्रकाश आमटे म्हणतात की .त्याविषयी डॉ .केलीत्या कार्यकर्त्यांकडे ही वेळ होता म्हणून ते ही बाबां बरोबर आलेते आमच्यासाठी पाहुणे असल्याने प्रकल्पावरच्या एका सहा बाय आठ फुटाच्या झोपडीत . .थंडी होती म्हणून शेकोटी ही पेटवून दिली .दोन खाटा टाकून त्यांची झोपण्याची खास सोय आम्ही केली दुसऱ्या दिवशी त्यांना आजूबाजूचा सगळा प्रदेश दाखवला ,तिथलं कुपोषण .प्रकल्प तर ते बघतच होते . तिथे नाल्याच्या बाजूला खड्ड्यातून किंवा .पिण्याच्या पाण्याचा अभाव या गोष्टी त्यांच्या लक्षात आल्या समोर मांडव .आम्ही झोपडयांत राहायचो .नदीवरून बैलगाडीत ड्रम टाकून पाणी आणावं लागायचं त् .टाकलेला असायचायात पेशंट राहायचे त्यांच्यावर उघड्यावर उपचार व्हायचे हे सगळं बघून त्यांना खूप आश्चर्य वाटलं".काम करतात हे बघून ते भारावून गेले ,अशा अवस्थेत माणसं राहतात .२ पुढे त्यांनी त्यांना घरप्रकाश आमटे यांनी स्वतः या प्र.डॉ .दवाखाने व शाळा उभारण्यास मोलाची मदत केली ,कल्पाला एवढे वाहून घेतले होते की बाह्य साधनाची कमतरता त्यांच्या कार्यात कधी अडचण झाली नाहीकमी . या कार्यातून समाजासमोर एक .प्रकाश आमटे यांनी आपले कार्य पुढे नेले.साधनसामग्रीच्या जोरावर डॉ प्रकाश आमटे यांनी आदिवासींसाठी ही वैद्यकीय सेव .डॉ .आदर्श ठेवलाा सुरू केलीआदिवासींच्या . आदिवासींच्या " एकूणच आदिवासींचे जीवन पाहिले तर .जीवनात बदल घडून आणण्याचा प्रयत्न केला तर ही आदिवासी जमात .त्याकडे वेळीच लक्ष दिले गेले नाही .आरोग्याचे प्रश्न खूप गंभीर स्वरूपाचे आहेत ही माणसं .काळाच्या ओघात संपण्याची दाट शक्यता आहे संपू नयेतपण त्यांच्या आरोग्यात वाढ होऊन . त्यांनी चांगले जीवन जगावे ह्यासाठी आमटे कुटुंबाची आणि त्यांच्या सहकार्यांची जी धडपड चालू ही मात्र .आदिवासींच्या सर्वांगीण विकास होण्यासाठी डॉ ३"कालातील आहेप्रकाश आमटे यांनी व त्यांच्या सहकार्याने खूप कष्ट घेतलेल्या काळात डॉक्टर होऊन आपले सर्व जीवन आदिवासी भागात . यातून .प्रकाश आमटे यांचा निर्णय हा कौतुकास्पद आहे .आदिवासियांसाठी व्यथित करण्याचा डॉ या सर्व .मानवता दिसून येते, आदिवासींच्या बद्दल असणारा जिव्हाळा,आदिवासींच्या प्रति असणारे प्रेम वाटचालीतून त्यांनी हेमलकशा या ठिकाणी ४० खाटांचे हॉस्पिटल उभा केले त्या हॉस्पिटलमध्ये खूप . प्रकाश आमटे यांनी आदिवासींचे .वैद्यकीय सेवा रूपाने डॉ .दुरून दुरून लोक उपचार घेण्यासाठी येतात .जीवन प्रकाशमय केले असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरणार नाही

<u>२शाळेची सुरुवात .:-</u>

आदिवासी लोकांना अनेक लोक लुबाडतात हे पाहून त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे असा विचार डॉप्रकाश .या विषयी डॉ .त्यांनी शाळा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला .प्रकाश आमटे यांच्या मनात आला. " ,आमटे म्हणतात कीआपलाच वापर करून घेतला जात आहे याची कल्पनाच या भोळ्याभाबड्या आदिवासींना नव्हतीत्यांची फसवणूक .या साऱ्या व्यवहारात त्यांचं मोठ्या प्रमाणात शोषण होत होत . फुटकळ मोबदल्याच्या बदल्यात त्यांचा वाटेल तसा .करून त्यांच्या तोंडाचा घास काढून घेतला जात होता फ आम्हाला .या लोकांना या सगळ्यांची जाणीव करून देणे .गैरफायदा घेतला जात होताार गरजेचं वाटत होतं पण ही जाणीव कशी करून देणारशिक्षणामार्फत ते होऊ शकेल असा आम्हाला विश्वास वाटत ? लोकांना जर शिक्षण मिळाले तर त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव त्यांना होईल व ते त्या ४"होता

.अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकतील या उद्देशाने डॉप्रकाश आमटे यांनी शाळेची सुरुवात केलीशाळा . प्रकाश आमटे अनेक .डॉ .सुरू करण्याच्या कामामध्ये मुकुंद दिक्षीत हा कार्यकर्ता आघाडीवर होता .त्यामुळे त्यांच्याविषयी आदिवासी समाजामध्ये एक विश्वास होता .दिवसापासून हॉस्पिटल चालवत होते अन तरीही ह्या मुलांना शाळेत आणण्यामध्येेक अडचणी आल्यामुलांना शाळेत पाठवण्यासाठी . ,त्यांना बी कसं पेरायचं ,मुलांची जबाबदारी आम्ही घेऊ" त्यामध्ये .पालकांना अनेक गोष्टी सांगाव्या लागल्या बँडेज कसं बांधायचं ,औषधे कशी ओळखायची ,जमीन कशी कसायची हे शिकवू ,भाजी कशी काढायची कवहे ही आम्ही त्यांना शिूतुमचा मुलागा शिकून गावात परत आला की तो गावाला या सगळ्या गोष्टी . ".यातून तुमचा फायदा होईल .शिकवेल५ अशा अनेक गोष्टी डॉप्रकाश आमटे व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी . चाशाळेत आल्यामुळे त्यांच्या मुलांना कोणत्या गोष्टी शिकता येतील व त्या गोष्टीं .लोकांना सांगितल्या त्यांना कसा फायदा होईलया .मध्ये शाळा सुरू झाली १९८६ याची फलश्रुती म्हणून .हे त्यांना सांगण्यात आले . मुले वेगवेगळ्या भागातून आल्यामुळे त्यांच्या निवासाची सोय .मुले दाखल झाली २५ शाळेमध्ये सुरुवातीला दिया मुलांना बं .प्रकाश आमटे यांना करावी लागली.डॉस्त जीवन माहीत नव्हते किंवा एका जागेवर बसण्याची सवय नव्हतीत्यामुळे त्यातले काही मुले शाळेतून घरी पळून जात होती त्या मुलांना हळूहळू . या मुलांना शाळेची गोडी लागावी म्हणून त्या .ती मुले हळूहळू शाळेत रमू लागली .शाळेची गोडी लागली शि मुलांना समजेल अशा भाषेतकवण्यास सुरुवात झालीशिक्षण .कारण या मुलांची भाषा माडिया होती . मराठी शब्दकोश तयार करण्यात -या मुलांना समजासाठी माडिया .मात्र मराठी भाषेत घ्यावे लागत होते अशा वेगवेगळ्या .शिकवताना त्यांना माहीत असलेल्या माडियातील उदाहरणे देण्यात आली .आला आदिवासी उपक्रमामुळेंच्या मुलांना शिक्षणाची गोडी वाटू लागली.

ते शिकण्यात रस घेऊ लागलेपुढे अनेक .शिक्षणाने आदिवासी विद्यार्थ्यांना सामाजिक भान आले . अनेक वर्ष जो समाज शिक्षणापासून दूर .आदिवासी विद्यार्थी शिकून मोठमोठ्या हुद्यावर काम करु लागले क्षणानेत्या समाजाला शि .होता आत्मभान दिलेतत्वाची जाणीव :स्व .त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला . अनेक .वेगवेगळ्या क्षेत्रात अधिकारी बनले ,त्या समाजातील अनेक विद्यार्थी डॉक्टर .होऊ लागली कन्ना माडवी हा .डॉ .विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेऊन आपल्याच भागात कामाला सुरुवात केली आदिवासीमधील पहिला डॉक्टर आहेप्रकाश आमटे यांनी लोकबिरादरी प्रकल्प सुरू केल्या पासून .डॉ . त्याचाच एक .आदिवासी जीवन कसे सुधारले जाईल या विचारामुळे त्याना वेगवेगळे उपक्रम सुचत गेले चा प्भाग म्हणून शाळेची सुरुवात करून त्याने अनेक आदिवासींचे जीवन प्रकाशमय करण्यारयत्न केला.

<u>३-:शेती व्यवसाय.</u>

आदिवासी लोकांना शेती कशी करावी याविषयी फारशी माहिती नव्हतीजंगलात फिरून ते . त्यामुळे . पण या खाद्यातून त्यांचे पुरेसे पोषण होत नव्हते .शिकार करून आपले खाद्य मिळवत असे जंगलात . बहुतेक आदिवासी कुपोषित होतेशिकार करताना ते जंगलात फिरणाऱ्या कोणताही प्राणीची शिकार करतशेती .आदिवासी लोक शेती करत पण त्यांची शेती करण्याची पद्धत वेगळी होती . " . कसण्याच्या त्यांच्या कल्पना वेगळ्या होत्याआदिवासी लोक पाऊस पडला की कोसरीवरी सारखे बी , त् .यचेहाताने जमिनीवर फेकायाची मशागत वगैरे मात्र करायचे नाहीतजे होईल ते धान्य गोळा करायचं . .या पद्धतीमुळे शेती व्यवस्थित पिकत नव्हती ७"आणि जगायचं अशी पद्धतत्यामुळे त्यांच्या जेवणामध्ये

सकस आहाराचा अभाव होता शेतीतून मिळणारे उत्पादन .त्यामुळे आदिवासी लोक कुपोषित राहत . नाममात्र होतेते लोक जमिनीला .शेती करताना आदिवासी लोकांच्या काही पारंपारिक समजुती होत्या . या अज्ञानामुळे त्यांच्या शेतीची मशागत व्यवस्थित ?काळी आईला कसे नांगरायचे .काळी आई समजत प्रकाश आमट.ही गोष्ट डॉ .त्याचा परिणाम शेती व्यवस्थित पिकली जात नव्हती .होत नव्हतीं यांच्या लक्षात आल्या नंतर त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली आदिवासींना शेती कशी करायची याविषयी मार्गदर्शन करण्यात आलेशाळेतील मुलांना बरोबर .यामध्ये दादा पांचाळ या कार्यकर्त्याची भूमिका महत्त्वाची होती . ला रोपे तसुरुवाती .घेऊन शेतीत प्रयोग करण्यास सुरुवात झालीयार करून शेतीत लावण्यास सुरुवात केली प्रकाश आमटे यांनी.डॉ .देऊन ते शेतात लावण्यास सांगण्यात आले'बी' पुढे आदिवासी लोकांना . पण त्या बदल्यात .या धान्य बँकेच्या माध्यमातून ते आदिवासीना धान्य द्यायचे .उघडली 'धान्य बँक' नंतर धानआदिवासींनी धान्य पिकवल्याचच आणून द्यायचेआदिवासींना वेगवेगळ्या पिकांची बियाणे . आदिवासींना .त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनात अनेक हिरव्या भाजीपाल्यांचा समावेश झाला .मिळाली धान्याचे जास्त उत्पादन झाल्यामुळे .अन्नधान्य व्यवस्थित मिळाल्यामुळे जंगलातील प्राणी मारणे कमी झाले ते विकून आदिवासींच्या हातात पैसे मिळू लागले .एकूणच त्यांच्या आयुष्य सुखकर बनण्यास मदत झाली .

<u>४-: लोक आदालत .</u>

डॉतस तसा आदिवासी .प्रकाश आमटे यांची वैद्यकीय सेवा जस जशी विस्तारत होती. त्यांच्या बद्दल .लोकांचा त्यांच्या बद्दलचा विश्वास वाढत होताच्या विश्वासामुळे आदिवासी लोक त्यांच्या अनेक अडचणी डॉते .आदिवासींमध्ये अनेक वेळा भांडण तंटा होत .प्रकाश आमटे यांना सांगत . प्रकाश आमटे यांच्याकडे येत .मिटवण्यासाठी डॉ. आदिवासी यांच्यातील भांडणे पोलीस स्टेशनकोर्टात , तर कोर्ट त्य घेऊन जायचे म्हटलंांच्यापासून दीडशे किलोमीटर लांब होतेत्यामुळे ह्या सर्व पद्धती . प्रकाश आमटे यांनी .आदिवासीतील आपापसातील भांडणे मिटवण्यास डॉ .वेळ खाऊ व खर्चिक होत्या - १९७५७६ पासून सुरुवात केली ,नवरा बायकोचे भांडण ,जमिनीविषयी वाद ,त्यामध्ये जातीविषयक . हे भांडणे मिटवताना दोन्ही पक्षाचे . अशा अनेक विषयावरचे भांडणे त्यांनी मिटवली .कर्जावरून वाद इ . परंपरेप्रमाणे किंवा प्रथेप्रमाणे त्यांच्यातील काही व्यक्तींना पंच म्हणून बोलावले जाई .म्हणणे ते ऐकून घेत रण्याच्या त्यांन्यायनिवाडा क .ज्यांची चूक असेल त्याला दंड केला जाईलच्या या पद्धतीला लोक अदालत असे नाव पडलेत्यांनी ,प्रकाश आमटे यांच्या विषयी आदिवासींच्या मनात एवढा विश्वास होता की .डॉ . त्यांच्या न्यायनिवाडा करण्या विषयी .एखादी गोष्ट सांगितली किंवा न्याय दिला तर तो बरोबरच असेल त्यांचे सर्व .कोणाच्याही मनात शंका येत नसेनिर्णय बहुदा तोंडीच असे.

<u>५ -:प्राण्यांचे गोकुळ.</u>

लोक बिरादरी प्रकल्प सुरू करण्याच्या मागे डॉप्रकाश आमटे यांचा हेतू हा तेथील . पण कोणतेही सामाजिक काम हे एका रेषेत होत नाही .आदिवासी लोकांचे जीवन सुखकर करणे हा होता ठिकाणच्या गरजा ल त्याक्षात घेऊन ते काम पुढे जात असते .आदिवासीसाठी काम करत असताना डॉ. हा संभाळ करण्यामागे एक हकीगत ते . प्रकाश आमटे यांनी प्राण्यांचा संभाळ करायला सुरुवात केली न प्रकाश आमटे व त्यांची पत्नी मंदा आमटे फिरायला जात असताना आदिवासींनी दो .डॉ .सांगतात माकडांची शिकार केली होतीते पिल्लू .तिच्या अंगावर एक पिल्लू होते .त्यातील एक मादी होती .

नंतर काही धान्य देतो असे .पहिल्यांदा ते देण्यास तयार होत नव्हते. आदिवासींना त्यानी मागितले ही .वण्यात आलेत्या पिल्लूचे नाव बबली असे ठे .म्हटल्यावर ते पिल्लू देण्यास तयार झाले प्ाणिसंग्रहातील पहिली सदस्य होतीत्यानंतर काळू .अशा प्रकारे प्राण्यांच्या संग्रहाला सुरुवात झाली . प्राणी .इ,घोरपड ,खार ,साप ,मोर ,कोल्हा ,अस्वल ,भेकर ,नीलगाय ,नेगल ,नावाचा कुत्रा आणि अस्वल आमटे यांनी या भाग प्रकाश .डॉ .त्यांच्या प्राणी संग्रहालयात होतोतील असणाऱ्या वेगवेगळ्या जातीचे सापही त्यांनी आपल्या प्राणी संग्रहालयात ठेवले होतेआमच्या प्राणी " प्रकाश आमटे म्हणतात की .डॉ . प्रेमाला सर्व प्रेमाची किनार लाभल्यामुळे आमचं प्राण्यांच संग्रहालय आणखी बहरलं पण मी संग्रहालय प्राण्यांच गोकुळ .म्हणत नाहीम्हणतो- ६० आमच्या या गोकुळात .६५ प्राणी गुण्यागोविंदाने नांदत आले आहेतवेगवेगळे स्वरूपाचे प्राणी या संग्रहात जरी असले तरी ते एकमेकांशी गुण्यागोविंदाने नांदताना . .व दिले होतेअसे ना 'आमटेज ॲनिमल आर्क' अमेरिकेच्या एका बाईने या प्राणी संग्रहाला .दिसतात कोणतेही आर्थिक सहाय्य नसताना अनंत अडचणी सहन करून डॉप्रकाश आमटे यांनी हे प्राणी . .संग्रहालय सांभाळले

<u>सारांश -:</u>

डॉस्वतः .हा प्रकल्प उभा केला 'लोकबिरादरी' प्रकाश आमटे यांनी अनंत अडचणींना तोंड देऊन . या प्रकल्पाची सु डॉक्टर असल्याने वैद्यकीय सेवेपासूनरुवात झालीवैद्यकीय सेवा देत असताना आपल्या . ते प्रयोग .त्या समस्या सोडवण्यासाठी त्याने वेगवेगळे प्रयोग केले .अवतीभवती कोणत्या समस्या आहेत .या सर्व कामांमध्ये इतर सहकाऱ्यांनी त्यांना मदत केली .नुसते केले नाहीत तर यशस्वी करून दाखवले या प्रयोगाने आद त्यांच्याािवासींच्या जीवनात एक प्रकाश निर्माण झालात्यांच्या आयुष्याला एक वेगळा , प्रकाश आमटे यांनी चंदनाप्रमाणे आपले .आदिवासींचे जीवन सुखकर करण्यासाठी डॉ .अर्थ मिळाला य त्यांनी ठेवलेकोणत्याही प्रतिष्ठेच्या मागे न लागता आदिवासींची उन्नती हे एकच ध्ये .आयुष्य झिजवले .आणि आदिवासींना समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे काम त्यांनी केले.

संदर्भग्रंथ-:

१. प्रकाश आमटे ,वी आवृत्ती ३८ , समकालीन प्रकाशन -प्रकाशवाटा -१ मे २०१८ ५०. पृ ,
२. तत्रैव ५८. पृ ,
३. अतुल चौरे पुणे प्रथम,अक्षयवाड्मय, एक आकलन : प्रकाशवाटा -आवृत्ती, १९ मार्च २०१९ , पृ ३२ .
४. प्रकाश आमटे ९४,उनि -
५. तत्रैव, पृ ९६.
६. अतुल चौरे उनि -,३४
७. प्रकाश आमटेउनि -,१०४
तत्रैव, पृ ९६.

प्रा. विनोद मोरांडे यांच्या "आत्मसमर्पण" या नाटकातील आदिवासी जाणीवा

प्रा. राजेश सदाशिव गर्गम
संशोधक, मराठी विभाग प्रमुख,
स्व.लक्ष्मीबाई महिला महा. आलापल्ली.जि.गडचिरोली

डॉ सुधीर तोलबाजी भगत सर
मार्गदर्शक, मराठी विभाग प्रमुख
भगवंतराव महाविद्यालय, एटापल्ली. जि.गडचिरोली

सारांश :- प्रा. विनोद मोरांडे यांच्या "आत्मसमर्पण" या नाटकाचा कथानक हा गरीब आदिवासी जीवनावर आधरित असून एडका मडावीचे छोटेसे कुटुंब त्यात एडका, कमलाक्का आणि शंकर या तिघांचा कुटुंब. त्यांचा मुलगा शंकर हा हुशार असून त्याचे शिक्षण पदवी पर्यंत झालेले असून त्याच्या गुणवत्तेविषयी आई-वडिलांना फार अभिमान असतो. हा कुटुंब अतिशय गरिबीत जीवन जगत असून नक्षलवादी व पोलिसांचा इथे धाक असल्यामुळे यातून शंकरच आपली सुटका करू शकेल याच आशेवर ते सर्व दुखः हालअपेष्ठा सहन करत असतात. त्याला नोकरी लागल्यावर आपण शहरात जाऊन राहू असे सुख स्वप्न ते रंगवीत असतात.

पोलिसांच्या माराच्या भीतीमुळे नक्षलवाद्यांना भाकरी न दिल्याने शंकरच्या वडिलाची गोळ्या घालून हत्या करण्यात येते. तेव्हा कुटुंब उध्वस्त होईल असे वाटतो पण आईला आपल्या मुलाच्या कर्तुत्वावर विश्वास असल्याने मुलाच्या नोकरीची आई आस बाळगून असते. शंकर सुद्धा जॉब मिळवून कुटुंबाची घडी नीट बसविण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो. परंतु त्याला पोलिसा व्यतिरिक्त दुसरी नोकरी मिळत नाही आणि आईला ही नोकरी नको असते. शेवटी तो कुटुंबाची घडी नीट बसविण्याकरिता आणि आईच्या स्वप्नपूर्ती करिता शासनाच्या 'आत्मसमर्पण' या योजनेच्या आमिषाला बळी पडतो. त्याच्या डोळयांसमोर केवळ बक्षीसचं दिसत राहतात. याच बक्षीसाला मिळविण्यासाठी तो नक्षलवाद्यांच्या टोळीमध्ये सहभागी होतो आणि आपल्या कुशलतेच्या बळावर उपदलम कमांडर म्हणून नियुक्त होतो. त्यानंतर त्याला आत्मसमर्पित झाल्यास एक लाखाचे बक्षीस मिळणार असल्याचे त्या जाहिरातीच्या वाचनाने त्याला कळते त्यामुळे तो आत्मसमर्पित होण्यास इच्छुक असतो. पण त्याचवेळी अचानक नक्षलवादी आणि पोलिसांची चकमक होऊन त्यात शंकरचा मृत्यू होतो. दरम्यानच्या काळात शंकरचे घरी न सांगता निघून जाण्याने तो परत

येण्याची वाट बघणारी त्याची आई मुलाच्या अचानक बेपत्ता होण्याने आणि तो नजरेस न पडल्याने वाट बघून त्याच चिंतेत तिचा मृत्यू होतो पण ही घटना शंकर ला कळलेली नसते.

अशाप्रकारे या कुटुंबातील या तिघांचाही मृत्यू म्हणजे नियतीचा निर्दयीपणाच म्हणावा लागेल. आई-वडिलांनी बाळगलेले स्वप्न पूर्ण करण्या अगोदरचं नक्षल्यांचा बळी ठरलेला एडका तर, याच नक्षल्यांना विरोध दर्शविणारा शंकर दिशा भरकटून नक्षलवादी मध्ये तो सहभागी होतो परंतु एक नक्षलवादी म्हणूनच त्याचा अन्त होतो. कमलाक्का ही तर प्रत्यक्ष आपल्या नजरेसमोर आपल्या कुंकवाच्या धन्याला मरताना पाहून इतक्या मोठ्या दुखातून फक्त आपल्या शंकरसाठी ती कशी बशी सावरते पण त्याच्या अचानकपणे निघून जाण्यामुळे ती अस्वस्थ होऊन चिंतेने तिचा सुद्धा अन्त होतो.

अशा प्रकारे एका आदिवासी कुटुंबाची पूर्णतः वाताहत होऊन हे संपूर्ण कुटुंबच विस्कळीत होते. ते केवळ या परिसरातील हिंसक नक्षलवाद या शापामुळे.

कीवर्ड : प्रा.विनोद मोरांडे यांचे समग्र साहित्य, आत्मसमर्पण नाटक, विनोद मोरांडे यांचे नाटक.

परिचय : प्रा. विनोद मोरांडे यांचा जन्म चंद्रपूर जिल्ह्यातील नागभीड तालुक्यातील चीकमारा या खेडे गावात ०८ नोव्हेंबर १९५८ ला झाला. त्यांच्या वडिलाचे नाव गोविंदराव तर आईचे नाव ताराबाई होते. एक वर्षाचे असतानाच वडिलांचे निधन झाल्यामुळे आपले वडीलबंधू व आईच्या सहवासात ते लहानाचे मोठे झाले. याच सहवासात त्यांच्या आयुष्यातील साहित्यिक जडनघडन झाली. खेड्यात जरी राहत असले तरी वाङमयीन बीजे आणि वाङमयीन रसिकता ही त्यांच्या कुटुंबाकडून प्राप्त झालेली आहे. जगन्नाथ, काशिनाथ, मनोहर, मुरलीधर आणि लेखक सर्वात लहान. या भावंडाची साथच नाही तर प्रेरणा सुद्धा दिली. याच बरोबर अभिरुची जोपासणारी त्यांची अर्धांगिनी डॉ. वनिता मोरांडे यांची सुद्धा त्यांना साहित्याच्या क्षेत्रात मोलाचे सहकार्य लाभल्याचे दिसते. प्रा. विनोद मोरांडे यांना लहानपणापासूनच साहित्याविषयी रुची होती. पोषक वातावरण व वडीलधारे, गुरु यांच्या प्रेरणेने ते एक निर्भीड लेखक बनले. मोरांडे सर हे अहेरी सारख्या दुर्गम, आदिवासी व नक्षलप्रभावित भागात एक प्राध्यापक म्हणून रुजू झालेत पण सोबतच प्रा. विनोद मोरांडे हे केवळ लेखकच नव्हे तर ते एक पत्रकार सुद्धा होते.

मुलतःच लेखकाची नजर ही फक्त चार भिंतीत लिहित बसण्यापूर्तीच मर्यादित नसायला पाहिजे. आपल्या आजूबाजूचे निरीक्षण आपल्या डोळयात टिपून अंतःकरणात संग्रहित करतो आणि मग एक-एक प्रसंग लेखनिच्या रुपात कागदावर उतरवित असतो. तो खरा लेखक असतो, त्याची कलाकृती ही वास्तवाला स्पर्श करून वाचकाच्या मनात नव्हे तर वाचकांची अंतःकरण हेलावून परिवर्तन घडवून आणणारी ठरते. त्यामुळे पत्रकारितेतील अनुभवांचा त्यांच्या लेखन कार्यात लाभ झाला. त्यांच्या लेखनातील कथा, एकांकिका, नाटक, कविता या सर्वच साहित्यप्रकारांमध्ये इथल्या आदिवासिंच्या जाणीवा आपणास अनुभवायला मिळतात.

प्रस्तुत नाटयकृतीत लेखकांनी जे कथानक रचलेले आहे ते 'आत्मसमर्पण' या शासनांनी चालविलेल्या नक्षलविरोधक शासनाच्या योजनाच्या संदर्भात आहे. शासन आपल्या योजना कसा राबवितो आणि त्या कशा यशस्वी करता येईल याचाच प्रयत्न करत असतो. परंतु याचे गुण व अवगुण काय होतात? त्याचे परिणाम कसे पडतात? याचा शासनाला मागमूसही नसतो. लेखकांनी प्रस्तुत नाटकाची जो निर्मिती केलेली

आहे ही फक्त शंकरच्याच जीवनात किवा कुटुंबापूर्ती मर्यादित नाही. तर ही व्यक्तिरेखा या जिल्हयातील प्रत्येक वैफल्यग्रस्त आदिवासी तरुणाचे प्रतिनिधीत्व करतांना दिसते. यातील प्रत्येक प्रसंग हे थरारक - डोळयात अश्रू आणल्याशिवाय राहात नाही. यासाठी वाचकही (श्रोता प्रेक्षक) हा त्याच वातावरणात वावरत असेल तर य कृतीची अभिरुची ही फारच निराळी ठरते. प्रस्तुत नाट्यकृतीत लेखकांनी जे कथानक रचलेले आहे ही नाटयकृती केवळ मनोरंजन घडवून आणणारी नाही तर एका वाचकाच्या (श्रोत्याच्या) मनःपटलावर वेगळाच प्रभाव पाडून जाते. या परिसरातील आदिवासीचे जीवन कसे दुष्टचक्रात अडकलेले आहे हे.

"जावे त्यांच्या वंशा तेव्हा कळे।" या उक्ती प्रमाणेच आहे. आदिवासी म्हणजे वनात राहणारा वनवासी याचे जीवन स्वछंदी पक्षाप्रमाणे संपूर्ण जंगलाच्या अनुभव अनौपचारिक रित्या स्वतंत्रपणे जोडलेला. परंतु या जिल्हयातील परिस्थिती ही याउलट आहे. आदिवास जीवन हे " इकडे आड अन् तिकडे विहीर या प्रमाणे आहे. इकडे 'नक्षली दलम' वाल्यांची दहशत तर तिकडे पोलिसांचा बडगा या चक्रव्यूहातून त्याची सुटका कशी होणार? हे भविष्यच ठरवेल.

भूक, गरिबी, उपासमार, कुपोषण, दारिद्र्य, सुशिक्षितांच्या वाट्याला आलेले वैफल्यग्रस्तता आणि यात शासनाचे आमिष खरोखरंच मनुष्याचे जीवन पूर्णपणे विस्कळीत करून टाकते. हे या नाटकाच्या कथानकातून व्यक्त होते.

मध्यवर्ती कल्पना-

शासनाच्या 'आत्मसमर्पण' योजनेचा लाभ घेण्यासाठी दलममध्ये सहभागी झालेल्या आदिवासी तरुणाचा अंत. ही या नाटकाची मध्यवती कल्पना आहे.

मुख्य कथानक :-

अर्कापल्ली या नक्षलग्रस्त गडचिरोली जिल्हयातील माडिया वस्तीतील शंकर मडावी हा पदवीधर होता. परिस्थितीने अतिशय गरीब परंतु रानमेवा विकून व थोडीफार शेती करून तो आपले शिक्षण पूर्ण करतो. एक दिवस शंकरच्या वडिलांनी भुकेल्या नक्षलवादयांना माणुसकीच्या नात्याने भाकरी दिलेल्या असतात. पोलीस नक्षल समर्थक म्हणून त्यास हात तुटेपर्यंत बेदम मारतात. याच दहशतीने शंकरच्या वडिलांनी पाच-सहा दलमवाल्यांना परत दुसऱ्या वेळेस भाकरी देण्यास नकार दिल्यामुळे दलमवाले पोलीस खबऱ्या म्हणून त्यांची निघृण हत्या करतात.

प्रस्तुत नाटयकृतितील नायक 'शंकर' हा पदवी प्राप्त असा सुशिक्षीत तरुण आहे. प्रत्येक मुलांकडून त्याचे आई वडील भावी आयुष्याच्या उज्जवलतेचे स्वप्न रंगवत असतात. शंकर आपल्या आई-वडिलांना आनंदी पाहण्याकरिता बरेच प्रयत्न करतो. नोकरीकरिता मुलाखतीचे त्याने अर्धशतक केलेले असते. परंतु पदरात निराशाच पडते. शंकर हा हुशार असून त्याचे शिक्षण पदवी पर्यंत झालेले असून त्याच्या गुणवत्तेविषयी आई-वडिलांना फार अभिमान असतो. म्हणून कमलाक्का म्हणते, " हे बी दिस जातीन, आन तुम्हाले सांगतो, पोरगा गुणी हाये आपला "०१ हा कुटुंब अतिशय गरिबीत जीवन जगत असून नक्षलवादी व पोलिसांचा इथे धाक असल्यामुळे यातून शंकरच आपली सुटका करू शकेल याच आशेवर ते सर्व दुखः, हालअपेष्ठा सहन करत असतात. त्याला नोकरी लागल्यावर आपण शहरात जाऊन राहू असे सुख स्वप्न ते रंगवीत असतात

तो म्हणजे माझी नोकरी !, या एकमेव आशेवरच आयुष्यातील सारी दुःखे आणि हे जीवघेणे अत्याचार पचवून ते जगत आहेत, माझ्या शिक्षणाचा, गुणवत्तेचा किती अभिमान या दोघांनाही. पण पैसा आणि वशिला यांच्या समोर गुणवत्ता कशी गौण ठरते, ‘‘लक्ष्मीसमोर सरस्वती कशी नतमस्तक होते."०२ अशाप्रकारे प्रत्येक नोकरीच्या बाबतीत नाऊमेद करणारा अनुभव त्याला होतो. या सर्वांपासून त्याचे आई-वडील दूर असतात. त्यांना याची जराशीही जाणीव नसते. नव्हे तर, तो मुद्दामहून त्यांच्यापासून हे सर्व लपवितो.

शंकरच्या वडिलांना हे स्वप्न खरे झालेले बघायला सुद्धा मिळत नाही. कारण त्यांची हत्या केली जाते. उरतो प्रश्न आईचा. शंकरची तशी पोलिसच्या भरतीमध्ये निवड झालेली असते परंतु त्याला आईचा पूर्णपणे विरोध असतो. तसेच शंकरला सुद्धा नक्षलवादयांनी स्पष्ट ताकिद दिलेली असते की, " पोलिसात भरती होशील तर मुडदा पाडू”. ०३ त्यामुळे तो या नोकरीकडे दुर्लक्ष करतो. उदरनिर्वाहाकरिता तो, 'रोजगार हमी योजनेअंतर्गत’ काम करतो परंतु एवढयाने आईचे स्वप्न पूर्ण होणारे नसतात.

शंकर एक दिवस आपल्या मित्राकडे गेला असता त्यावेळेस नोकरीचा विषय चर्चेत निघतो त्या उद्गारतो, अरे नोकरी, सुख, शांती, समाधान कुणाला नको असतं, पण प्रत्येकाच्या नशिबात नसतात या गोष्टी आणि नोकरी जगण्यासाठी आवश्यक असेल तर नोकरी शिवाय मीही जगतच आहे की !. ०४ या सर्व बाबीवरून लक्षात येते की. शंकरला नोकरी करावीशी खुप वाटायचं परंतु परिस्थितीसमोर शेवटी तो हतबल झालेला होता. परागच्या घरी शंकर मुक्कामाला असतानांच ‘दैनिक लोकसत्ताचा’ अंक चाळत बसला. त्यात त्याला कुठली तरी महत्वाची बातमी दिसते. यामुळे तो अस्वस्थही होतो. ही बातमी म्हणजे या जिल्हयातील नक्षल विरोधी विशेष कृती योजनेतील " आत्मसमर्पण " ही तर बक्षीसांची खैरात दिलेली असते. दलम कमांडरास १ लाख तर उपदलम कमांडरला ५० हजार अशी अगोदरच आईचे स्वप्न व स्वतःची मनिषा उराशी बाळगून असलेल्या शंकरला याची भुरळ पडते. याच विचारात तो शेवटी कोणालाही न सांगता (निराश) हतबल होऊन 'नक्षली चळवळी' मध्ये सहभागी होतो.

अशाप्रकारे नक्षली चळवळीमध्ये कितीतरी शंकर सारखेच आदिवासी तरुण यशाचा कोणताही मार्ग नसल्याने अल्पशा आमिषापोटी या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी " नक्षलदलम " मध्ये सहभागी होत असावेत. सर्व बाबींचा विचार केल्यास त्यांना कोणत्याही स्वरूपात लाभ घेता येत नाही. कारण याचा शेवट म्हणजे शेवटी मृत्यू.

शंकर शेवटी नाईलाजास्तव एक नक्षलवादी बनतो आणि नक्षलवादी म्हणून गणल्या जातो. ज्याचे वडील, आई याच कारणामुळे उद्धवस्त झालेले असतात. त्याच कारणाला त्यालाही सामोरे जावे लागते एक उच्चशिक्षीत, सुशिक्षीत तरुण जो राष्ट्राचे भविष्य घडवू शकतो त्याला शेवटी हतबल होऊन हिंसेची कास धरावी लागते. हा केवढा मोठा विरोधाभास आहे. या अगतिक परिस्थिती मुळेच आदिवासी तरुण नक्षलचळवळीत सहभागी होत असतात हा प्रत्यक्षानुभव आहे.

शंकर मडावीला परिस्थितीमुळे शेवटी शासनाच्या नक्षलविरोधक विशेष कृती मोहिमेतील बक्षिसाचे आकर्षण वाटते. बक्षिसांच्या खैरातीचे त्याला स्वप्न पडतात. असाच तो झोपेत बडबडतो, " अरे बापरे !! ही

तर बक्षीसाची खैरात आहे नुसतो. ५० हजार, एक लाख, दोन लाख, किती बक्षीस ही ! योजना आकर्षक आहे !. बेटा शंकर संधी चांगली आहे. चल घे निर्णय ताबडतोब !"०५ यावरुन लक्षात येते को, त्या जाहिरातीचा परिणाम त्याच्यावर पूर्णपणे झालेला असतो.

एक दिवस शंकर कोणालाही न सांगता घरातून बेपत्ता होतो. आपल्या आईला सुद्धा तो नाही कळू देत. त्या मागचा एक उद्दिष्ट की, शासनाच्या 'आत्मसमर्पण' योजनेचा लाभ घ्यायचा व आत्मसमर्पण करून भरपूर पैसे मिळवून आपली विस्कटलेली घडी नीट बसविणे.

शेवटी शंकर संतोषअण्णा या नावानी दलममध्ये सहभागी होतो. प्रारंभीचे काही दिवस त्याला जड गेले परंतु तो या कामात सरसावतो. शिकलेला असल्याने त्याला हिंदी, माडिया व तेलगू अवगत असल्याने हे काम त्याला सोपे जाते. तो दलचा उपदलम कमांडर बनतो. याच आनंदात तो भेटणार म्हणून फोनवरून कळवितो.

वर्तमान पत्रामध्ये नित्याप्रमाणे ‘‘नक्षलवादी-पोलीस चकमक’’ ही बातमी त्याचा मित्र अस्पष्टपणे उच्चारतो. वीट आलाय असल्या बातम्या वाचून म्हणून पेपरकडे दुर्लक्ष करतो. पत्रकार सदा खरे उच्चारतो की काल पोलीस चकमकीत नक्षलवादाच्या मिल्ट्री दलमचा उपदलम कमांडर संतोष अण्णा ठार झालाय! ०६ या ठिकाणी अशा रोजच्या बातम्या येत असल्याने पराग नीट लक्ष देत नाही. परंतु पवारांनी सांगितले की, संतोष अण्णा म्हणजेच शंकरच होय. तरी खरे शंकरविषयी बोलतांना संधिग्ध बोलून, ‘घरचं विस्कटलं म्हणायचं’ ! ०७ पवारांकडून कळले की, शंकरला पोलिसांनी एक नक्षलवादी म्हणून ठार केले आहे. पवार म्हणतात कि, ‘अरे चाळणी झालेला त्याचा निष्प्राण देह बघताच घामाघूम झालो मी’.०८ पवारसाहेब त्याच्या खिशातील एक जाहिरातीचे कात्रण आणि मित्राला लिहिलेले पत्र देतात. पत्रात त्यांनी आपला उल्लेख केलेला दिसतो. पवार साहेब ते पत्र मित्राच्या स्वाधीन करीत म्हणतात की, एका नक्षलवाद्यांनी तुला लिहिलेले पत्र म्हणजे सुद्धा नक्षलसमर्थकच ठरतोस परंतु मला तसं करायचं नाही. प्रथमच मी या खाकी वर्दीशी बेईमानी केली कारण त्या दोन पुराव्यावरुन मी जाणलं की, दिशा चुकलेल्या, भांबावलेल्या एका सुशिक्षित आदिवासी तरुणाचा हा दुदैवी अंत आहे. ०९

शंकरनी त्या पत्रात जाहिराती विषयी लिहिलं की. मग सुशिक्षीत बेरोजगार बनून उपाशी - मरण्यापेक्षा नक्षलवादी बनून लक्षाधिश होण काय वाईट ! ‘अरे सुकत चाललेल्या एखाद्या रोपटयाला ज्याप्रमाणे योग्य औषधाची फवारणी होताच, त्याला नव्या जोमाने पालवी फुटावी, त्याप्रमाणे कोमेजत चाललेल्या माझ्या आशा आंकाक्षा पल्लवीत झाल्या’. १०

यावरून लक्षात येते की, शंकरने केवळ हा हिंसेचा मार्ग आपली गरिबी दूर करण्यासाठी स्विकारला परंतु त्याला त्यात यश मिळालं नाही. तर यात त्याला पोलिसाकरवी बक्षीस न मिळता मृत्यूलाच स्विकाराव लागलं.

आत्मसमर्पीत होऊन शासनाच्या योजनेचा लाभ घ्यायचा या विचारात असतांनाच अचानक पोलिस चकमक घडून येते व त्यात पोलिसांकडून शंकरचा अंत होतो. शंकरचे हे स्वप्न अपुरेच राहतात परंतु पोलिसांची योजना यशस्वी होऊन एका निष्पाप आदिवासीचा अंत होतो.

(निष्कर्ष) : "आत्मसमर्पण " या नात्यकृतीचा आढावा घेतल्यास पुढील निष्कर्ष काढू शकतो.

१) "आत्मसमर्पण" हे नाटक प्रा विनोद मोरांडे यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून साकार झालेली वास्तववादी साहित्यकृती आहे.

२) नक्षलवाद्यांच्या दहशतीमुळे घाबरून आदिवासी लोक त्यांना अन्नाची मदत केल्यास पोलीस आदिवासी लोकांना 'नक्षलसमर्थक" म्हणून स्टेशन मध्ये बंद करून मारहाण करतात.

३) पोलिसांचे मार सहन न होऊन नक्षलवाद्यांना अन्नाची मदत करण्यास नकार दिल्यास ते लोक या आदिवासींची अतिशय हिंसक व क्रूर पद्धतीने गोळ्या झडून शरीर – विच्छेदन करून हत्या कवळी जाते. त्यामुळेच या ठिकाणच्या आदिवासी माणसाचे जीवन फार कठीण व भयाकुल दिसून येतो .

४) येथील आदिवासी तरुणांना पोलिसांची नोकरी करण्यास दिसून येतो, आई-वडील सुद्धा आपल्या मुलांना पोलिसाची नोकरी सोडून इतर कोणतीही नोकरी करायला सांगतात.

५) आदिवासी तरुणांना 'आत्मसमर्पण' ही शासनाची योजना आर्थिक लोभात पडते आणि त्यात तरुणांचा बळी जातो.

संदर्भ टिपा

१)प्रा विनोद मोरांडे आत्मसमर्पण (नाटक)	पृष्ठ करा	०२
२)--------""----------	--------""----------	---""----- ०२
३)--------""---------	---------""-----------	---""----- ११
४)---------""-------	----------""------------	---""----- १२
५)--------""---------	---------""-----------	---""----- १३
६)---------""---------	---------""-----------	---""----- १८
७)--------""----------	--------""----------	---""----- १९
८)--------""---------	---------""-----------	---""----- २०
९)---------""-------	----------""------------	---""----- २०
१०)--------""---------	---------""-----------	---""----- २१

(संदर्भग्रंथ) :-

आत्मसमर्पण नाटक – प्रा विनोद मोरांडे

हिंदी साहित्य में महिला का स्थान

प्रा. डॉ. उत्तम जाधव
हिंदी विभागाध्यक्ष
शिवछत्रपती महाविद्यालय पाचोड, ता.पैठण, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

आज भी आधुनिक युग में इक्कीसर्वी सदी में कुछ इलाकों में लड़की को पराया धन मानकर बेटे और बेटी में भेदभाव किया जाता है। दहेज के कारण संम्पुर्ण स्त्री–जाति, अत्याचारन, उत्पीड़न, हत्या जैसे अनेक घटनाओं में बली चढ़ाई जाती है। इस समाज में औरतों को सिर्फ अपने फायदे के लिए इस्तमाल किया जाता है। आज अखबारां में हमें ऐसी कई घटनाएँ देखने को मिलती है। जिसमें औरतों को ससुरालवाले किसी न किसी कारण दहेज के लिए प्रताड़ित करते हैं और अंत में वह औरत अत्याचारों से तंग आकर आत्महत्या के लिए मजबूर होती है। पढ़कर बुरा लगता है। लेकिन कुछ फायदा भी नही उठाती। शासन इस प्रकार के लिए कुछ ठोस कदम नहीं उठाती। अगर उन नराधमों को फाँसी की सजा दी जाए तो आगे इस प्रकार की हरकत करनेवाले लोग दस बार सोचेंगे। सिर्फ दो या तीन साल के कारावास से उन औरतों के प्राण तो वापस नहीं आएंगे।

इस आधुनिक युग में औरतों के प्राण तो वापस नहीं आएंगे। इस आधुनिक युग में औरतों पर अन्याय होना ही सबसे बड़ा सामाजिक कलंक है। अपने जरूरतों के लिए ससुरालवाले परायी लड़की को निशाना बनाते है। दहेज की प्रथा की क्रुरता और भयावहता से क्षुब्ध होकर सन् 1928 में गांधी जी ने कहा था, ''दहेज की पात की प्रथा के खिलाफ जबरदस्त लोकमत बनाया जाना चाहिए और जो नवयुक्त इस प्रकार गलत ढंग से लिए गए धन से पने हाथों को अपवित्र करें उन्हे जाति से बहिष्कार कर देना चाहिए। इसमें तनिक भी संदेह नहीं की यह ह्दयहीन बुराई है।''[1] शादी एक पवित्र बंधन है जो एक दुसर की एक रिश्ते में बाँधता है। लेकिन इसमें ससुरालवाले अपने लड़के के लिए, घर के लिए एक पत्नी, बहु की जगह पैसे लाने का साधन लाते है। जो उनके इशारे पर उनकी जरूरते पूरी करें टेलीव्हिजन, मासिकों पर औरतों को पैसों के लिए गलत तरीके से खूद पर पेश करना, विज्ञापनों में उनके छबि को लेकर दर्शकों के सामने जो प्रस्तुत किया जाता है वह भी शर्मनाक होता है।

भारतीय पुरूष प्रधान संस्कृति मे नारी आज भी उपयोग की वस्तु मानी जाती है। आज औरत सिर्फ दहेज को लेकर ही सताई नहीं जाती तो इस वासनारूपी पुरूष को कारण समाज में छोटी–छोटी उम्र की लड़कीयों को भी अपमानरूपी जीवन जीना पड़ रहा है। पुरुष अपने बेटी जैसी उम्र के लड़कियों को तो नही छोड़ते। निर्भया प्रकरण, असिफा प्रकरण आदि हमारे लिए शर्मनाक है। हमारे संस्कृति को शर्म से आँखे नीचे झुकाने का काम करते है। क्षणिक सुख के कारण उस लड़की के जीवन पर एक कलंक लगाया जाता है। घृणास्पद प्रवृत्ति के कारण आज लड़कियों का, औरतों का घरसे बाहर निकलना मुश्किल हुआ है। समाज में कितनी भी तरक्की हो जाए अपितु औरतों को लेकर आज भी यह समाज आँखे बंद कर बैठा है। एक तरफ तो औरंतों को एक बेटी, बहु, पत्नी, माँ, लक्ष्मी का दर्जा जाता है, तो दुसरी तरफ घिनौनी हरकते कर के उसे शर्मनाक जीवन जीवन पड़ रहा है। इसी कारण आज कन्या भ्रूणहत्या हो रही है। औरतों को फँसाकर, बदलाकर उन्हें गलत राह पर छोड़ दिया जाता है। देह व्यापार कराने के लिए उन्हे बेच दिया जाता है। मर्दों के कंधे से कंधा मिलाकर चलनेवाली औरत कहा सुरक्षित है। बालविवाह, सतीप्रथा, दहेज, अत्याचार, देह व्यापार आदि कइ प्रकार से प्राचीन काल से लेकर आज तक महिलाएँ सिर्फ प्रताड़ित हुई है।

सावित्रीबाई फुले, इंदिरा गांधी, तला मंगेशकर, प्रतिभा पाटील, कल्पना चावला, पी. टी. उषा, पी.व्ही. सिंधू, किरण बेदी, सुषमा स्वराज, ऐसी कई महिलाएँ है जो हर किसी न किसी क्षेत्र में आगे हैं और समाज में एक अच्छा योगदान देने का काम किया है। जिस तरह पती–पत्नी एक पहिए के दो हिस्से है उसी तरह समाज में भी औरतों का महत्वपुर्ण स्थान है। लेकिन आज औरत सोचने पर मजबूर हो गई है कि मुझे लड़की हो गई तो मैं, उसे उचित शिक्षा दे सकूँगी। इसी कारण उसे पेट मे ही मार दिया जाता है। माँ बनना नारी के जीवन की सार्थकता है। जब तक माँ नहीं बनती तब तक सिर्फ भोग्या है। डी.एन. मजुमदर कहते है, ''पारिवारिक नैरंतर्य को इस बात से समझा जा सकता है कि वधू को तब तक सम्मानित नहीं माना जाता जब तक कि वह खानदान के नाम को चलाने के लिए विशेष रूप से एक पुत्र संतान को जन्म नही देती।'' सोबरन राय रमानाथ की औरत के बारे में कहते है, ''वह औरत है अभागिन जिसकी कोख में बच्चा नही आया, बे–औलाद का सुख मिला।'' हम औरत को माँ बनने का पैदाइशी एक खुदा ने दिया है। बच्चा न होने का दुख केवल को जन्म दिया है। ग्रामीण नारी की माँ बनने की जिवीविषा की साथ उभरी है।

समाज में बढ़ती हुई समानाधिकार की भावना, शिक्षा का प्रसार आदि मान्य के कारण जीवन में बदलाव आने लगा है। समाज के अनेक कार्य क्षेत्र में नारी पुरूषो को आगे आ रही है। 'औरत' उपन्यास को प्रतिभा बंसल इसका उत्तम उदाहरण है। वह पुलिस के रूप में कार्यरत हैं जिरवा नरैन से कही ही, ''मै नट औरतन के लडाई का तरीका

बताती हूँ। ऐसा है नरेन जी कि और जब तक डरपोक रहेगी उसे सब लोक सताते रहेंगे इसलिए हम औरत को नई दुनिया की ओर ले चल रहे है। जहाँ औरत मरद सब बराबर होंगे कोई फरक नहीं। उनाके इकवल बनना। है। पाठनर बनके चलना होगा।'' शिवेंद्र के कहने पर चंद्रा प्राईमरी स्कुल में पढाने के लिए तैयार ही जाती है।इससे यह स्पष्ट होता है कि आधुनिक परिवेश में ग्रामीण नारी प्रभावित होती जा रही है। एस गतिशिल और प्रोत्साहित युग में नारी अपना स्थान बनना सीख रहा है। कन्या भ्रूणहत्या के लिए कोई माँ बाप जिम्मेदार नहीं होते होता है तो यह समाज। प्रगतिशील देश में जब एक महिला सुरक्षित नहीं हैं तो उसे इस समाज में लाकर क्या फायदा है। स्वामी विवेकानंद ने कहा है– ''जब तक महिलाओं की दशा मे सुधार नहीं होता, तब तक इस विश्व के कल्याण का कोई उपाय नही है। यह सम्भव नही है कि कोई पक्षी मात्र पंख लगाकर ही उड़ लेगा।''

हमारी शासन व्यवस्था ही कुछ तकलादू है जिसके कारण कठोर से कठोर कारवाई न होने के कारण समाज में गंदी हरकते होने को बढ़ावा मिल रहा है। कायदे कानून सिर्फ गरीबों के लिए बनाए जाते हैं। पूँजीपती, बड़ी खुर्सी पर बैठे अपने अधिकारों का गलत फायदा उठाते हैं। किसी घटना का अपराध सिध्द करने के लिए किए या उसे दंड देने के लिए तीन या चार साल लगाए जाते हैं। तब कही जाके सिर्फ कारावास यह सजा सुनाई जाती हैं। इस कारण लोक अपराध करने को लड़खड़ाते नहीं। अगर तुरंत ही उस घटना की छानबिन करके उसे मृत्यदंड या फाँसी की सजा सुनाई जाए तो शायद समाज में इस तरह के अपराध नहीं होगे। जब तक समाज में औरतों के प्रति देखने का नजरिया नही बदलेगा तब तक यह अन्याय–अत्याचार को हमें देखते रहना है। समाज में आज युवा पीढ़ी को आगे आकर कुछ करने के बजाय टी.व्ही., इंटरनेट, यु टयुब आदि के कारण आज की युवा पिढी बिगड़ती जा रही है। इसे जो दिखाया जाता है उसी का अनुकरण कर अपनी जिंदगी बरबाद कर रही है। इसीलिए अपने हक की लड़ाई के लिए महिलाओं और महिला संगठनों का आगे आना होगा। लड़के और लड़कियों ने दहेज प्रथा का विरोध करना होगा। पुरूषों की अपेक्षा महिलाओं के अधिक जागृति उत्पन्न करना होगा। आज सामूहिक विवाह पध्दति इसके लिए एक अच्छा उदाहरण है। प्रत्येक भारतीय को यह नारा बुलन्द करना होगा। दुल्हन ही दहेज है हर एक लड़की को एक बहन के रूप में देखना होगा। यह संसार सिर्फ पुरूषों से ही नही चलता तो उतनी ही जिम्मेदार एक नारी भी होती है। इसी कारण औरतों का जो रूप है जो नाम हमने उसे दिए हैं उसे उसी तरह जीवित रखने की उसे लज्जित या अपमानित न करें। तभी हमारी संस्कृति सच्चे मायनों में सार्थक होगी। कितनी भी तरक्की हासिल करो, कितनी भी लड़ाईयाँ लड़लो, लेकिन औरतों को कभी ना कम सोचो। वह मानव समाज को जन्म देने वाली और पालनपोषण करनेवाली है।

सारांश :

स्त्री एवं पुरूष एक ही सिक्के के दोन पहलू है। लेकिन वास्तवं में यह बात पूरी तरह सफल नहीं होती। आज औरतों का अस्तित्व खतरे में नजर आ रहा है। हमारे समाज की प्रथा, सब कुछ हो जाने के बाद बोलने तक ही सीमित रह जाती है। समाज के विकास और उन्नती में महिला और पुरूष दोनों का बराबर का स्थान होता है। स्त्री को हम दुर्गा, लक्ष्मी, सरस्वती के रूप में पूजते हैं, तो दुसरी और अशिक्षा, अंधविश्वास आदि के कारण उसे अपमानजनक परिस्थिति का सामना करना पड़ता है। इसी कारण अनेक समाजसुधारक, साहित्यकारों ने अपने लेखन के माध्यम से समाज में फैला अत्याचार दूर करने का प्रयास किया है। औरतों को सही मात्रा में दर्जा देकर उसे समाज में सम्मानपुर्वक जीने का बढ़ाव दिया है।

आधुनिक युग में महिलाएँ आत्मनिर्भर है। वह किसी के सहायता के बिना अपना जीवन गुजारना चाहती है। वह अपने आप को साबित करना चाहती है कि वह किसे से कम नही। वह पुरूषों से गुलामी नहीं मित्रता चाहती है। वह अपने परिवार और समाज के प्रति समर्पित है, लेकिन बदले में उसे सिर्फ तिरस्कार मिलता है। फिर भी वह अपने कर्तव्यों पर अटल रहती है। अपनी मंजील तर पहुँचने के लिए हर तरह से प्रयास करती है। इसी कारण औरतों का मानसम्मान बनाए रखने के लिए जनजागरण की जरूरत है। औरतों के प्रति मैं सिर्फ इतना ही कहना चाहुँगा।

''ना डर मत किसी से
तेरी मुश्किले बड़ी है
तेरी राँह में है काँटे
फिर भी तु सफल है।''

संदर्भ :

1) कामकाजी महिला – थलिराम
2) औरत कल, आज और कल – आषारावी व्होरा
3) डॉ. शिवप्रसाद सिंह – औरत
4) सुदर्शन देव जाधव (संपादक) – अस्मिता
5) भारतीय समाज में दहेज समस्या – परमहंस प्रताप सिंह

'मंगलामुखी' में किन्नर जीवन के विविध आयाम

प्रो. (डॉ.) एकनाथ श्रीपती पाटील,
हिंदी विभाग प्रमुख,
राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी, जिला-कोल्हापुर।

भारतीय जनमानस जिन्हें हिजड़ा, छक्का तथा किन्नर कहता है, उन्हीं का आशीर्वाद पाने वह कृपाभिलाषी रहता है। इनके वाणी को साक्षात् ब्रहम वाणी मानता है। इनके द्वारा दिया शकुन-अपशकुन फलने की धारणा है। इनसे शकुन की अपेक्षा तो करता है मगर इन्हें सहज भाव से स्वीकारता नहीं, इनकी उपेक्षा करता है। परिवार में माँ-बाप, भाई-बहन तक इनकी उपेक्षा करते हैं तो संगी-साथी तथा पास-पड़ोस की बात ही अलग है। इनके अपशब्द, तल्ख व्यवहार तथा समाज द्वारा इनके माँ-बाप, भाई-बहन की ओर संदेह से देखना आदि कारण परिवार इन्हें त्याग देता है, इन्हें खानाबदोश बनाता है तो किन्नर डेरा इनका परिवार बनता है। इनके दल की मुखिया इनकी माँ-बाप बनती है। इनके अपने बच्चे नहीं होते, तो जिन्होंने इन किन्नर बच्चों को त्याग दिया है वे इनके बच्चे होते हैं और बड़े स्नेह से वे उनका लालन-पालन करते हैं। परवरिश से लेकर उसके सुरक्षा तक की जिम्मेदारी का उत्तरदायित्व वे निभाते हैं, जिसका चित्रण लता अग्रवाल के 'मंगलामुखी' उपन्यास में दिखाई देता है। छक्का, हिजड़ा या किन्नर होना जन्मजात प्रकृति प्रदत्त देन है और उस पर जन्म लेनेवाले का कोई वश नहीं चलता। अश्विनी तिवारी 'मलंग' इस संदर्भ में कहते हैं- "मानव जाति में कुल 46 क्रोमोसोम होते हैं जिसमें 44 आटोजोम और बाकी दो सेक्स क्रोमोसोम होते हैं, यही दो सेक्स क्रोमोसोम यदि XY है तो वह पुरुष कहलाता है जबकि XX होने पर महिला कहलाता है, इसके अतिरिक्त (XXX, YY, OX) क्रोमोसोमवाले मनुष्य को क्रोमोसोमल डिसआर्डर बोलते हैं, जिसे आम भाषा में छक्का, हिजड़ा या किन्नर बोलते हैं।"[1]

प्रकृति प्रदत्त यौनांग अविकसित होने मात्र से हम इन्हें परिवार से निष्कासित कर त्रासद जीवन जीने अभिशप्त बनाते हैं। इन्हें इन्सान नहीं समझते बल्कि यही वे लोग हैं जो

इन्सानों से अधिक संवेदनशील, मर्द कहलानेवालों में अधिक मर्दानगी के हकदार हैं, पारिवारिक जिम्मेदारियों को बखुबी निभाते हैं, भावनाओं का आदर करते हैं लेकिन हम सब उन्हें तिरस्कृत करते हैं, फिर भी उनसे आशीर्वाद की कामना करते हैं। अश्विनी तिवारी 'मलंग' कहते हैं- "प्रकृति और पुरुष के संयुक्त गुणों के कारण इन किन्नरों को नकारात्मक ऊर्जा का अवशोषक भी माना जाता है। इसी कारण नवजात शिशुओं और नवविवाहित कन्याओं को इनके आशीर्वाद के माध्यम से नकारात्मक शक्तियों से बचाएँ जाने की अवधारणाएँ बनी।"[2] भारत सरकार ने किन्नरों के उत्थान के लिए आरक्षण का प्रावधान किया है। सन् 2014 में सुप्रीम कोर्ट ने इन्हें तीसरे लिंग के रूप में पहचान दी है। अतः इस फैसले से ही किन्नरों को जन्म प्रमाणपत्र, राशन कार्ड, पासपोर्ट और ड्राइविंग लाइसेंस में तीसरे लिंग के रूप में पहचान प्राप्त करने का अधिकार मिला है। इसके साथ उन्हें एक-दूसरे के साथ शादी करने, तलाक देने, बच्चा गोद लेने और उसे उत्तराधिकारी बनाने के अधिकार मिल गए हैं। फिर भी किन्नरों को मुख्यधारा में स्वीकारा नहीं है, यही उनके जीवन की त्रासदी है।

'मंगलामुखी' उपन्यास की शुरुआत अंत से हुई है। शकुन और महेंद्र की बेटी कलक्टर बन गई है। किन्नर महेंद्र को अनु से मिले प्यार, उसने दी हुई बाप की इज्जत, पारिवारिक जिम्मेदारी का एहसास आदि के कारण वह अपने आपको भाग्यवान समझने लगता है और इसी के साथ उपन्यास पूर्वदीप्ति शैली से उपन्यास में घटित घटनाओं की श्रृंखला पाठकों के सामने रखता हुआ आगे बढ़ता है। इसी लोकोत्सव के बीच चौबीस साल पहले तालाब में डूब मरने हेतु एक लड़की छलांग लगाती है। डूब मरनेवाली लड़की का चरित्र लोगों की नजरों में संदेह के घेरे में आ गया। लेकिन किन्नर छंगा इस ओर अनदेखा कर तालाब में कूदकर लड़की को बचाता है। किन्नर होकर छंगा लड़की को बचाता है मगर अपने आपको मर्द कहकर शेखी बघारनेवाला स्त्रीलिंग तथा पुलिंग समाज नामर्द बन तमाशाबीन बना रहा। इसे देख क्रोधित किन्नर ताली बजाकर अपनी भड़ास निकलते हुए कहते हैं, "आओ मूछ मुंडों! ....जरा-सी मिट्टी ज्यादा क्या है तो अकड बता रये...बस किसी अबला की इज्जत उतराने, औलाद पैदा करने की मर्दानगी है....सच्चे मर्द थे तो कहाँ सो गई थी मर्दानगी...जब ये छोकरी मर रइ थी।"[3] इससे ये बात स्पष्ट है कि किन्नरों में जो संवेदनशीलता तथा मर्दानगी है, वह स्त्रीलिंग-पुलिंगों में दिखाई नहीं देती है।

बचायी हुई लड़की के प्रेमी ने उसका यौन शोषण किया और जब वह गर्भवती बनने का पता उसे चला तो वह भाग जाता है। अतः शकुंतला को अपना तथा अपने बच्चे का भविष्य अंधकारमय लगता है। नतीजतन शकुंतला आत्महत्या का निर्णय लेती है, मगर बच

जाती है। शिल्पा गुरु तथा अन्य किन्नर उसे पेट गिराने, अपने घर तथा किसी सहेली के पास जाने या अपने प्रेमी के पास जाने का सुझाव देती है मगर उसके पास कोई उपाय नहीं रहा था। अतः शिल्पा गुरु बच्चे के जन्म तक उसे डेरे पर रखने का निर्णय लेती है। शिल्पा गुरु के निर्णय से केवल महेन्द्री खुश न थी। सभी शकुन के साथ स्नेह के बंध से बँधकर अपने इन्सान होने का परिचय दे रही थी। शिल्पा गुरु हर महीने डाक्टरी चिकित्सा के साथ उसकी हर जरूरत एक सगी माँ की तरह पूरी करने जुट गई। डेरे की किन्नरों को अपने परिवार का प्यार नहीं मिला लेकिन ये सभी किन्नर शकुन के लिए माँ-बाप, भाई-बहन, दीदी, दादी जैसे रिश्तों में बंध गई दिखाई देती है। लेकिन शकुन को बच्चे के जन्म के बाद की चिंता खाये जा रही थी।

लेखिका लता अग्रवाल प्रस्तुत उपन्यास के जरिए शिल्पा गुरु के डेरे में स्थित किन्नरों की आपबीती भी पाठकों को सुनाती हुई दिखाई देती है। खुबसूरत सिमरन को लगता है कि ईश्वर ने उनके यौनांग को अविकसित रख उसपर अन्याय कर समाज में उसे मजाक का पात्र बना दिया है। सिमरण अपने आपसे प्रश्न करती है कि अचानक मैं लड़की से किन्नर कैसे हो गई? माँ-बाप ने उसे दादी के पास रखने के कारण लड़की और किन्नर में होनेवाला भेद का पता ही उसे नहीं चला। अतः सिमरण सुहाग रात को ही त्याग देने से रात के अँधेरे में चार-चार पुरुषों के वासना का शिकार होना पड़ता है। इज्जत लूटी सिमरण को चायवाला किन्नरों के डेरे पहुँचा देता है और वह डॉली से किन्नर सिमरण बन आज पंद्रह बरस से अपने माथे पर पति के सुहाग की निशानी सिंदूर लगाकर डेरे में जीवन जी रही है। इसका मतलब उसमें भी स्त्रीत्व है। जिसको पति मानकर माथे पर सुहाग की निशानी रखनेवाली सिमरण से एक दिन उसका अतीत टकराता है। अपने प्रियकर तथा पति हरी के बेटे के लिए उसे बधाई गाना पड़ता है। तब उसे पछतावा होता है कि इसी हरी के बहकावे में आकर उसने अपने दादी, पापा-मम्मी के प्यार तथा सम्मानजनक जीवन को ठुकरा दिया था।

किन्नरों को बधाई गाकर बक्षीस, नेग या भीख माँगना रुपया नहीं मिलता तो उन्हें अपने भविष्य की चिंता सताती है। इससे अच्छा सरकार हमारे हाथ बंदूक देकर सीमा पर भेजे जिससे सम्मान की मौत नसीब होने की बात किन्नर महेन्द्री व्यक्त करती है। चिड़चिड़ा बनी महेन्द्री को देखकर डेरे पर आराम की जिंदगी जी रही शकुन को अपराधबोध होता है और वह महेन्द्री की जानकारी प्राप्त करती है। महेन्द्री ने बड़ा अफसर बनने का सपना देखा था। महेन्द्री जबलपुर के खाते-पीते परिवार से है। जब वह छह-सात साल की थी तो स्कूल की लड़कियाँ उसकी सू की जगह देखती है और उसके हिजड़ा होने का पता चलता

है और उसका स्कूल जाना बंद हो गया। मगर कभी यह नहीं सोचते कि उनके ये शब्द कितना गहरा घाव दे जाते हैं हमको। कही तो कोई हो जो हमें बहन, बेटी, बुआ कहकर बुलाये....हम भी रिश्ते निभाना जानते हैं।"[4] अतः इतना अपमानित होने के बाद भी ये किन्नर स्त्रीलिंग-पुल्लिंग समाज के खुशियों में बिना बुलाए शरीक होकर बधाई गाते हैं केवल अपने पेट के खातीर। यहाँ इस उपन्यास में किन्नरों को स्त्रीलिंग-पुल्लिंग समाज द्वारा मानव न समझनेवाली धारणा पर सवाल उठाया है, "उन्होंने भलेही हमाई भद्द उड़ाई हो मगर हमने हमेशा उनके लिए सुख-समृद्धि की दुवाएँ ही की हैं। हमेशा जिल्लत के पत्थर ही उछाले हैं मगर हमने तो सदा फूलों की भेंट ही दी है। उसके बाद भी हम इंसानों की गिनती में नहीं रखे जाते। न जाने क्या परिभाषा बनाई है इन इंसानों ने इंसानियत की।"[5] अतः इस बात के पुख्ता सबूत लेखिका प्रस्तुत उपन्यास के जरिए देती है कि किन्नरों में जितनी मानवीय संदेवना है उनती स्वयं को मानव समझनेवाले इंसानों में दिखाई नहीं देती।

शिल्पा गुरु अपने माँ-बाप के घर उन्नीस बरस तक रही। उसके पिता उसके रोजी-रोटी का प्रबंध करना चाहते थे मगर पिता की असमय मृत्यु हुई। माँ ने उसकी पहचान छुपाने हेतु स्कूल न भेज उसे घर पर ही पढ़ने लायक शिक्षा प्रदान की। उसके छोटी बहन को जब माहवारी शुरु हुई तब उसे पता चला कि वह अपनी भाई बहन से अलग है। उम्र के साथ भीतर किन्नर के लक्षण दिखाई देने लगे और भाई-बहन के साथ समाज उसे अपमानित करने लगा। पिता के न रहने से भाई घर का मालिक बन गया। उन्हें उसके साथ रहने शर्म लगने लगी तथा उन्हें ऐसा लगने लगा कि उसके रहते घर में उनके विवाह नहीं होंगे। अतः शिल्पा गुरु स्वयं ही आकर डेरे में रहने लगी। जब बहन के शादी की खबर मिली तो उसके मन में आया कि माँ नहीं रही सो बड़ी बहन का कर्तव्य निभाऊँगी। सो चली गई। भाई ने देखकर नजर फेरी और भाई की पत्नी ने कहा, "इधर उधर क्या टुकुर-टुकुर देख रही हो जो काम है वो करो, नेग लो और चलती बनो।"[6] अतः शिल्पा गुरु ने शगुन गाये, ठुमके लगाये और बहन के हाथ सोने की अंगुठी पहनाकर वापस जाने लगी तो बहन कान में बोली, "दीदी! माँ-बाबू के जाने के बाद मुश्किल से जमा है मेरा ब्याह....जैसी आयी हो वैसी चली जाओ दीदी।"[7] समझदार शिल्पा गुरू अपनी बहन के सुखमय जीवन के लिए अपमान के घूँट पीकर चूपचाप वहाँ से निकल आती है। इस आघात को भूलने उसे बहुत दिन लगे। इस तरह डेरे में रहनेवाले छंगा आदि की कहानी लेखिका बताती चली जाती है।

डेरे पर शिल्पा गुरु का अधिकार चलता था इसलिए उनके अनुमति के बिना डेरे की जानकारी किसी को नहीं दी जाती थी। गुरु सभी किन्नरों को एकसूत्र में बाँध रखता है और

सभी किन्नर अपनी कमाई का एक हिस्सा गुरु को समर्पित करते हैं। डेरे में किन्नर आपस में दादी, ताई, बुआ, चाची, देवरानी, जेठानी तथा पति-पत्नी के रिश्तों में बंध गई थी मगर उनमें वह शारीरिक संबंध का रिश्ता नहीं था। सभी अपना निजत्व डेरे की दहलीज के बाहर छोड़ चले आते हैं। सभी का दर्द एक जैसा था जो उन्हें एक धागे में पिरोये हुए हैं। वे अपना गम भूलने बीड़ी तथा शराब का सहारा लेते हैं। दिनभर की आपाधापी तथा भीख/बधाई माँगने के बाद रात को वे एक-दूसरे को आपबीती सुनाते, लड़ते-झगड़ते एक-दूसरे का दर्द साझा कर गम भूलने की कोशिश करते हैं। ऐसे समय शिल्पा गुरु शकुन को कमरे में रहने की हिदायत देती ताकि बीडी का धुआँ और ये माहौल बच्चे की सेहत पर असर न करे। अब तक शकुन ने केवल नैन मटकाते, कमर इटलाते, भडकाऊ लिबास, मुँहमाँगा पैसा न मिलने पर अपना लहँगा उठाने, धमकानेवाले किन्नरों को देखा था मगर उन्हें नजदिक देखने पर वह समझ गई कि उनमें प्रेम, दया, सहानुभूति, शिष्टाचार की कोई कमी नहीं है।

किन्नर डेरा एक परिवार होता है और उसकी गुरु सभी किन्नरों की माँ-बाप होती है। बिहार से आयी शालिनी जब तक डेरे पर वापस आयी नहीं देखकर शिल्पा गुरु चिंतीत होती है। शालिनी बहुत सुंदर बुचरा किन्नर है। शिल्पा गुरु के साथ अन्य किन्नर उसके आचरण से नाराज है। बुचरा किन्नर एक तरह से औरत होती है। उसकी भी योनी होती है और वह भी औरत की तरह स्खलित होती है। शालिनी के भीतर की औरत जाग जाने से वह अनेक पुरुषों से संबंध बनाती है। मगर उसका दोष यह है कि वह वेश्या की तरह जीवन जीकर धन कमाती है। वह इस धंधे में दूसरे किन्नरों को लाने की कोशिश करती है। शालिनी से वेश्या व्यवसाय करनेवाने का काम कुछ गुंडे कर रहे हैं। आजकल आमदानी का और कोई साधन न होने तथा रुपये कमाने का सहज तरीका है किन्नर बनना और किन्नरों के धंधे में सेंधमारी करना। ऐसे नकली किन्नरों को पकड़कर उसे बन्ध्या बनाकर हमेशा के लिए हिजड़ा बनाने का चित्रण है। इस तरह किन्नरों के अपने-अपने भीख, बधाई के इलाखे तय होते हैं और उस निर्धारित इलाके में बाहर से कोई किन्नर तथा नकली किन्नर जाता है तो वे उसकी बूरी हालत बनाते हैं।

गुजरात में बुचरा माता चिरमैया के उत्सव चली गई शिल्पा गुरु की एक्सीडेंट में मौत होती है। मौत के पहले वह अपनी उत्तराधिकारी बनी किन्नर गुरु महेन्द्री से शकुन की जिम्मेदारी उठाने का वचन लेती है। यहाँ शिल्पा गुरु के मौत के बहाने किन्नर के मृत्यु संस्कार का चित्रण है। शिल्पा गुरु का पूरा सिंगार कर, पूजापाठ कर उसका शव अरथी पर औंधे मुँह लिटाकर, उसे जूते-चप्पल का नेग देकर रात के अंधेरे में दफनाया जाता है। इसतरह एक किन्नर के जन्म की खबर गुमनाम रखी जाती है, उसी तरह उसके मौत की

खबर भी गुमनामी अंधेरे में खो जाती है। शिल्पा गुरु की मृत्यु का शोक मनाने का चित्रण यहाँ हुआ है। सभी किन्नरों ने अपना सिंगार उतारने का, उत्तराधिकारी महेन्द्री ने सफेद वस्त्र पहनने का, गुरु के चालीसवाँ मनाने सभी डेरों के प्रमुख आने का, भोज का और सबकी मौजूदगी में नये किन्नर गुरु महेन्द्री के नाक में काँटा पहनाकर उसे विधिवत गुरु बनाने का तथा किन्नर जीवन से मृतक के मोक्ष की कामना आदि का चित्रण है।

प्रस्तुत उपन्यास में किन्नरों द्वारा साहुकारों के लिए गैरकानूनी वसूली का कामकाज करने का चित्रण हुआ है। इस तरह का कार्य करने किन्नर स्वयंम् को बेबस मानते हैं, क्योंकि आजकल जजमानों से बक्षीस, न्यौछावर पाने किच-पीच करनी पड़ती है और उतना रुपया भी नहीं मिलता। इससे उबकर वे ये काम करते दिखाई होती है, “पूरे पैसे का दस टका हम लेते हैं, ये कोई छोटी-मोटी रकम नइ होती, लाखों में होती है, हमारी रोजी-रोटी चल जाती है।”[8] यहाँ लता जी किन्नरों की स्थिति सुधारने हेतु समाज सुधारक बननेवालों को भी आडे हाथों लेती है।

प्रस्तुत उपन्यास द्वारा किन्नरों के आर्शीवाद तथा बद्दुआ फलने की जनमानस में प्रचलित धारणा की निरर्थकता वैज्ञानिक आधार लेकर साबित कर, जनमानस से बद्दुआ का भय निकालने का कार्य किया है। इसके लिए वे मनी भैया की शादी का उदाहरण देती हैं अधिक रूपये पाने अड़ गये किन्नर बद्दुआ, गाली देने तथा अपना लहँगा उठाने की धमकी दे रहे देखकर फौजी मनी भैया कहता है, “तेरे असीसने से दुल्हन की गोद नहीं भरेगी...उसकी गोद मैं भरूँगा...तेरे से बने जितना श्राप दे दें, मैं तेरे को साल भर के अंदर इस घर में बच्चा पैदा करके दिखाऊँगा।”[9] और सालभर के अंदर मनी की पत्नी सीमा बच्चे को जन्म देती है। इसतरह आजकल पढ़ी-लिखी पीढ़ी वैज्ञानिक होने के कारण आशीर्वाद, बद्दुआ पर विश्वास नहीं करती, इस कारण भी किन्नरों के सामने जीविका कैसे चलाये यह प्रश्न खड़ा है। अत: किन्नरों के हाथ से गलत धंधे हो रहे हैं।

भाव-विहल बने महेन्द्र अपने साक्षात्कार में मर्दानगी की समाज में प्रचलित परिभाषा बदलने की माँग करते है, “मैं पूछना चाहती हूँ सबसे, क्या शादी करने, संबंध बनाने और बच्चे पैदा करने के अलावा...जिनगी में कोई और काम नहीं है....? किसी के जज्बात को समझना....उसकी मदद करना....किसी का दुख हरना....क्या यह मर्दानगी नहीं...।”[11] स्वयं को मर्द करनेवाला ब्रज शकुन को बीच धारा में छोड़ भाग जाता है मगर डेरे के किन्नर शकुन तथा अनु की सहायता करते हैं। इसलिए सच्चे अर्थों में किन्नर ही मर्द कहने के हकदार हैं और उनके द्वारा मर्दानगी की परिभाषा बदलने की की हुई माँग उचित सिद्ध होती है।

- **निष्कर्ष :**

निष्कर्षतः कह सकते हैं कि किन्नर होना जन्मजात मिली प्रकृति प्रदत्त देन है। केवल यौनांग अविकसित होने से इन्हें खानाबदोश बनाने, इन्हें मानव नहीं समझा जाता बल्कि स्वयं को मानव समझनेवालों से किन्नर अधिक संवदेनशील, भावुक, कर्तव्यदक्ष, रिश्ते-नाते तथा परिवार के प्यार के भूखे होने का चित्रण 'मंगलामुखी' में हुआ दिखाई देता है। हिजड़ा शब्द का संबोधन उनके लिए अपमानसूचक होने के बावजूद भी ये लोग स्त्रीलिंग-पुल्लिंग समाज के खुशियों के लिए बधाई गाते हैं। लेखिका ने यहाँ किन्नरों की दुआँ-बद्दुआ फलने के संबंध में वैज्ञानिक दृष्टिकोण प्रस्तुत कर बद्दुआ से बना डर लोगों के मन से निकाल फेंकने का काम किया है। आजकल भीख तथा बधाई से उतने रुपये नहीं मिलते जिससे वे अपना जीवन जी सके। अतः किन्नर अवैध साहुकारों के लिए वसूली का, वेश्या व्यवसाय करने का चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। लेखिका यहाँ किन्नर डेरे के रस्म-रिवाज के साथ किन्नर के मृतक संस्कारों से हमें रू-ब-रू करती है। प्रस्तुत उपन्यास के शकुंतला के जरिए पूरे किन्नर समाज को समझाने का प्रयास लेखिका यहाँ करती दिखाई देती है। किन्नरों की भाषा को यथावत् रखने के साथ उन्हें अगर प्रेम मिले तो उनमें भाषागत बदलाव आने की ओर लेखिका संकेत भी करती है। साथ ही पिता होने के लिए लिंग का होना यह धारणा यहाँ गलत साबित हुई दिखाई देती है। महेन्द्री स्वयं में परिवर्तन कर महेन्द्र बनकर अनु के जिम्मेदार पिता बनने तथा शिल्पा गुरु शकुन की माँ तथा संरक्षक बनकर उपन्यास में उभरती हुई दिखाई देती है। प्रस्तुत उपन्यास की लेखिका यहाँ मानव के संपूर्णता तथा मर्दानगी की मानव द्वारा बनाई परिभाषा को बदलने की माँग करती है तथा सरकार की ओर से किन्नरों को सम्मान का जीवन मिलने हेतु पहल करने की ओर भी संकेत करती दिखाई देती है।

- **संदर्भ :**

1. सं. सफलता 'सरोज', किन्नर विमर्श कल, आज और कल, (मंगलामुखी, अश्विनी तिवारी 'मलंग'), अमन प्रकाशन, कानपुर, प्र.सं. 2019, पृ. 87
2. वही, पृ. 87
3. वही, पृ. 25
4. वही, पृ. 57
5. वही, पृ. 58
6. वही, पृ. 62
7. वही, पृ. 63

8. वही, पृ. 110
9. वही, पृ. 111
10. वही, पृ. 129
11. वही, पृ. 137

ब्रिटिशकालीन श्रीगोंदा तालुक्यातील कृषी व्यवस्था

डॉ.नवनाथ दत्तात्रय वाजगे
सहयोगी प्राध्यापक आणि इतिहास विभाग प्रमुख,
सावित्रीबाई कला महाविद्यालय, पिंपळगाव पिसा, तालुका – श्रीगोंदा, जिल्हा – अहमदनगर,

ब्रिटीशांच्या भारतातील सत्ता स्थापनेचा मुख्य हेतू भारताचे आर्थिक शोषण करणे हा होता. इ.स. १८१८ मध्ये अहमदनगर जिल्हा ब्रिटीशांच्या ताब्यात आला.Henry Potinger याने अहमदनगरमध्ये कायदा व सुव्यवस्था निर्माण केली. त्याचप्रमाणे जिल्ह्याची विविध तालुक्यांमध्ये विभागणी करून महसूल जमा करण्याची व्यवस्था केली. या प्रदेशातून महसूल गोळा करण्यासाठी इ.स.१८१८ नंतर तालुक्यातील जमिनीची मोजणी केली.[१] पेशवे काळात जमीन महसूल जमा करण्यामध्ये विविधता होती. जिल्ह्याच्या वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या प्रकारे जमीन महसूल जमा केला जात असे. एखाद्या ठिकाणी सर्वच प्रकारच्या जमिनीवर एकाच प्रकारचा कर घेतला जात असे. तर इतर ठिकाणी जमिनीच्या प्रकारानुसार वेगवेगळ्या दराने महसूल वसूल केला जात असे.Henry Potinger याने या पद्धतीत आमूलाग्र बदल घडवून आणले.पेशवे काळात जमीन महसूल वसूल करताना पाटील या ग्राम अधिकाऱ्याला खूप अधिकार होते.Henry Potinger याने त्यांचे महत्व कमी केले.आपल्या परवानगीशिवाय कोणाचाही कर माफ करणे किंवा कमी करणे या बाबींवर त्याने निर्बंध आणले.[२]

पेशवे काळात जमीन महसूलाच्या करावर विविध प्रकारचे अधिभार घेतले जात होते. बऱ्याच वेळा हे अधिभार वस्तूंच्या स्वरूपात देखील स्वीकारले जात.इ.स. १८२२ पासून Henry Potinger याने जमीन महसूल रोख स्वरूपात वसूल करण्यास सुरुवात केली.तसेच वेगवेगळ्या प्रकारचे अधिभार देखील रद्द केले.Henry Potinger ने जमीन महसूल गोळा करण्यात सूटसुटीतपणा आणला.त्यामुळे जमीन महसूलाच्या वसुलीत थोडी वाढ झाली.इ.स. १८२५ मध्ये Dunlop या ब्रिटीश अधिकाऱ्याने गावाच्या महसूल वसुलीची नवीन पद्धत सुरु केली.पुढील तीन वर्षातच या पद्धतीची उपयुक्तता सिद्ध झाली.[३]

पेशवे काळात जमीन महसूल तीन प्रकारे जमा केला जात असे.ते प्रकार म्हणजे जमीन बाब किंवा जमीन महसूल,सयूर बाब किंवा किरकोळ कर आणि जकात किंवा कस्टम हे होत. हे कर देशमुख ,पाटील ,कुलकर्णी हे अधिकारी गोळा करत. इ.स १८३३ मध्ये विल्यम्सन याने यात काही बदल केले. जमीन महसूल गोळा करत असताना जमीन किंवा क्षेत्राचे नाव ,त्याचा क्रमांक,जमिनीचे व्याप्त क्षेत्र (एकरमध्ये),जमीन धारकाचे नाव,कालखंड आणि कराची रक्कम या गोष्टींची नोंद घेण्यास सुरुवात केली.[४] इ.स.१८४८-४९ मध्ये महसूल दर निश्चित करण्यासाठी रेवेन्यु सर्वे सेटलमेंटची प्रक्रिया सुरु झाली.ही

प्रक्रिया १८७८ पर्यंत चालू होती. पहिल्यांदा जी सर्वे सेटलमेंट झाली तिला मूळ सर्वे सेटलमेंट असे समजण्यात आले.

श्रीगोंद्यात देखील जमीन महसूल निश्चित करण्यात आला.अहमदनगर जिल्ह्यात तीन वेळा सर्वे सेटलमेंटची प्रक्रिया पूर्ण झाली.यामध्ये इ.स. १८४८-४९ ते १८५७-५८ या काळात मूळ सर्वे सेटलमेंट झाली.श्रीगोंद्यामध्ये ही सेटलमेंट इ.स. १८५१-५२ या काळात पूर्ण झाली. इ.स. १८७८-७९ ते १८८७-८८ या काळात श्रीगोंद्यात पुन्हा सर्वे सेटलमेंट झाली. या सर्वेला प्रथम सर्वे सेटलमेंट असे म्हटले गेले. इ.स. १८८९ पासून प्रथम सर्वे सेटलमेंटनुसार महसूलाचे दर लागू करण्यात आले. हे दर इ.स. १९१९-२० पर्यंत अस्तित्वात होते. श्रीगोंदा तालुक्यामध्ये इ.स. १९०८-०९ ते १९१७-१८ या काळात दुष्काळ पडल्यामुळे १९२० पासून महसूलाचे दर लागू करण्यात आले. हे दर इ.स १९२० पासून १९४५ पर्यंत अस्तित्वात होते.[५]

इ.स १८५१ ते १८५३ मध्ये श्रीगोंद्यातील ५३ गावांमध्ये महसूलाचे दर निश्चित करण्यात आले. ही गावे पाच गटात विभागण्यात आली. श्रीगोंद्याच्या उत्तर भागातील डोंगराळ प्रदेशातील पाच गावांचा यात समावेश होता. या ठिकाणी जिराईत पिकाचा दर एकरी सव्वा रुपये निश्चित करण्यात आला. दुसरा गट पहिल्या गटाच्या दक्षिण-पश्चिम दिशेला होता. यातील चार गावे सीना नदीच्या खोऱ्यात येत होती.या ठिकाणी महसूलाचा दर १२ रुपये इतका होता. तिसरा गट उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशाच्या पूर्वेस होता.यातील सहा गावे सीना नदीच्या खोऱ्यात येत असून या ठिकाणी महसूलाचा दर एकरी एक रुपये इतका होता.चौथा गट कर्जतच्या दक्षिण पूर्व सीमेवर असून यातील एक गाव घोडनदीच्या खोऱ्यात येत होते.या ठिकाणी महसूलाचा दर चौदा आणे इतका होता.पाचवा गट बारा गावांचा असून भीमा नदीच्या दक्षिणेस होता.येथे महसूलाचा दर एकरी बारा आणे इतका होता.[६] इ.स १८६० च्या करारानुसार जी इनामी गावे ब्रिटीश शासनाच्या ताब्यात आली,त्यांचा देखील या गटांमध्ये समावेश करण्यात आला. या मूळ सर्वेनुसार आधीच्या करांच्या तुलनेत २४ टक्के सवलत देण्यात आली.

इ.स १८५१-५२ या कालावधीत श्रीगोंद्यातील ५३ गावांमधून जे क्षेत्र सरकारच्या ताब्यात होते.तेथे ८०९७४ एकर जमिनीमधून ३३५० रुपये महसूल जमा करण्यात आला.तर बिगर सरकारी क्षेत्रामधील ७७५३८ एकर जमिनीमधून २४९१६ रुपये महसूल जमा करण्यात आला. इ.स. १८८७-८८ मध्ये सरकारी क्षेत्रामधून १४७८८४ एकर जमिनीमधून ५३७५६ रुपये महसूल जमा झाला.तर याच वर्षी बिगर सरकारी क्षेत्रामधून २६५६ एकर जमिनीमधून ६४७ रुपये महसूल जमा झाला.इ.स. १८५१-५२ या सालापासून इ.स.१८८७-८८ या सालापर्यंत महसूलात खूप मोठी वाढ झाली.हा कालखंड जवळजवळ ३० वर्षांचा होता.मूळ सर्वे सेटलमेंटनुसार दर लागू करण्यात आल्यानंतर पुढील पाच वर्षातच महसूलात ५० टक्के वाढ घडून आली. तर इ.स १८७६-७७ ते १८८०-८१ या काळात श्रीगोंदा तालुक्यावर दुष्काळाचे सावट असल्यामुळे २६४६७ एकर जमिनीचे क्षेत्र कमी होऊन ७३५५ रुपये महसूलाचे नुकसान देखील झाले.[७]

१८७८-७९ ते १८८७-८८ या दहा वर्षाच्या कालावधीत प्रथम सर्वे सेटलमेंटची प्रक्रिया पूर्ण झाली.या काळात श्रीगोंद्यातील ७८ १/२ (साडे अठ्याहत्तर)सरकारी गावांचा सर्वे करण्यात आला.तसेच उरलेली ७ १/२ (साडे सात) गावे इनामातील असल्यामुळे नंतरच्या काळात त्यांचा सर्वे करण्यात आला. हा सर्वे करत असताना आधीच्या सर्वेच्या वेळी केलेल्या जमिनीच्या मोजणीत तफावत निघाली.याचाच अर्थ १८५१-५२ साली झालेल्या सर्वेमध्ये अचूकता नव्हती. इ.स. १८५१-५२ च्या मूळ सर्वेमध्ये श्रीगोंदा तालुक्यातील ५३

गावांची पाच गटात विभागणी करण्यात आली होती. इ.स. १८८९ च्या सर्वेमध्ये ही विभागणी तीन गटात करण्यात आली.[८]

इ.स. १८५१-५२ च्या मूळ सर्वे व १८८९ मधील सर्वेमध्ये काही मूलभूत फरक होता. मूळ सर्वे सेटलमेंटमध्ये श्रीगोंद्याची लोकसंख्या ४०००४ इतकी होती.१८८७-८८ मध्ये ४८२२९ इतकी झाली.मूळ सर्वेमध्ये घरांची संख्या ६३८६ इतकी होती. इ.स १८८७-८८ मध्ये ती ८३१२ इतकी झाली.कृषी उपयोगी गुरांची संख्या १९९१६ वरून २४४२० वर पोहोचली.गाय व म्हशींची संख्या २२०८७ वरून २४९७३ वर,बैलगाड्यांची संख्या ७६० वरून ११५५ वर,घोड्यांची संख्या १७२१ वरून १८२७ वर तर विहिरींची संख्या १९७४ वरून २९२१ वर पोहोचली. इ.स. १८५१-५२ ते १८८७-८८ या कालावधीत श्रीगोंद्यामध्ये संख्यात्मक वाढ घडून आली.या आधारावर मी. फ्लेचर या असिस्टन्ट सर्वे अधिकाऱ्याने जमीन महसूलात वाढ सुचवली.[९]

या सर्वेनुसार श्रीगोंदा तालुक्यातील गावांची तीन गटात विभागणी करण्यात आली. पहिल्या गटात ३१ गावे असून एकूण जमिनीचे क्षेत्र १०७५६८ एकर होते.या गटासाठी एकरी १ रुपये ४ आणे दर निश्चित करण्यात आला.दुसऱ्या गटात १२ गावे असून जमिनीचे क्षेत्र २९०९६ एकर होते. याठिकाणी महसूलाचा दर १ रुपया ३ आणे निश्चित करण्यात आला. तर तिसऱ्या गटात ३५ १/२ गावे असून एकूण क्षेत्र १२१२२६ एकर इतके असून महसूलाचा दर १ रुपया २ आणे निश्चित करण्यात आला. एकूण ७८ १/२ गावांमधील २५७८९० एकर जमिनीतून १४३०१६ रुपये महसूल मिळणार होता, म्हणजेच १८८७-८८ साली झालेल्या सर्वेनुसार आधी मिळणाऱ्या महसूलाच्या तुलनेत ३१.४ % वाढ होणार होती. पुढे मी. फ्लेचर यांच्या शिफारशीनुसार जमीन महसूलाचे हे दर लागू करण्यात आले होते. पुढील ३० वर्षात म्हणजेच १९२० पर्यंत याच दराने महसूल वसुली होत राहिली.[१०]

इ.स. १९०८ ते १९१७ या कालावधीत दुसऱ्या सर्वे सेटलमेंटची प्रक्रिया पूर्ण झाली. J.H.Garret हे यावेळी सहायक सर्वे सेटलमेंट अधिकारी म्हणून काम पाहत होते.त्याने इ.स. १८८९ ते १९१७ या कालावधीत श्रीगोंदा तालुक्यात दळणवळणाच्या क्षेत्रात झालेली सुधारणा, नवीन रस्ते,जी.आय,पी. रेल्वेची सुरुवात,बाजारपेठांमधील वाढ,आयात व निर्यातीत झालेली सुधारणा, कृषी उद्योगांचा विकास,कृषीवर उपजीविका करणाऱ्या लोकांची आकडेवारी, लोकसंख्येची घनता,आरोग्य सुविधांमधील सुधारणा,पशुधनातील वाढ,जलसिंचनात झालेले बदल इत्यादी मुद्द्यांच्या आधारे श्रीगोंदा तालुक्यातील महसूलात वाढ करण्याची शिफारस केली.अगोदरच्या सर्वेमध्ये (१८८९) तालुक्याची विभागणी तीन गटात करण्यात आली होती. J.H.Garret याने १३ गावांचा एक नवीन गट तयार केला.श्रीगोंद्याच्या दक्षिणेकडील १३ गावांचा या गटात समावेश केला.त्याच्या मते ही गावे बाजारपेठेच्या जवळ होती.परंतु येथील पावसाचे प्रमाण कमी होते. या भागातील जमिनीला थोडीशी मागणी देखील होती.

J.H.Garret याने तालुक्याची विभागणी चार विभागांमध्ये करून पहिल्या गटातील ३१ गावांसाठी एकरी १ रुपये ९ आणे हा नवीन दर निश्चित केला.दुसऱ्या गटातील १२ गावांसाठी १ रुपये ६ आणे दर सुचवला.तिसऱ्या गटातील २२ १/२ गावांसाठी एकरी १ रुपये ५ आणे दर सुचविला. तर चौथ्या नवीन गटातील १३ गावांसाठी महसूलाचा दर १ रुपये २ आणे सुचवला.जमीन महसूलाच्या या दरांमुळे

श्रीगोंदा तालुक्याचा महसूल १२५६६६ रुपयांवरून १४५४९९ रुपये इतका वाढणार होता.म्हणजे महसूली उत्पन्नात १५.७८ टक्के वाढ होणार होती.[१२]

श्रीगोंदा तालुक्यातील ७ इनामी गावांपैकी ४ गावे या सर्वे सेटलमेंटमध्ये समाविष्ट करण्यात आली.यामध्ये देवदैठण, हिंगणी, सांगवी व शिरसगाव बोडखा या चार गावांचा समावेश करण्यात आला होता. पहिल्या गटात देवदैठण गावाचा समावेश केला असून इ.स. १९०२ मध्ये तेथे सर्वप्रथम सर्वे झाला होता. या गावात २३५ एकर पाटस्थळ बागायत जमीन असल्याने या गावातील महसूल दर १ रुपया ४ आण्यावरून १ रुपया ९ आणे करण्याची शिफारस केली होती. हिंगणी या गावामध्ये इ.स.१९१२ मध्ये सर्वे झालेला असल्यामुळे त्या गावासाठी पूर्वीचाच १ रुपया १४ आणे हा दर सुचविण्यात आला. शिरसगाव बोडखा या गावाचा समावेश तिसऱ्या गटात करण्यात आला. येथे १९१६ मध्ये सर्वे झालेला असल्यामुळे १ रुपया २ आणे वरून १ रुपया ५ आणे अशी वाढ सुचविण्यात आली.[१३] सांगवी या इनामी गावातील १ रुपया २ आणे हा दर तसाच ठेवण्यात आला. अशाप्रकारे इ.स १९१९ मध्ये दुसरी सर्वे सेटलमेंट प्रक्रिया पूर्ण झाली. इ.स १९१८-१९ मध्ये श्रीगोंदा तालुक्यात दुष्काळ पडला. त्यामुळे उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. त्यामुळे तालुक्यात दुष्काळ निवारणाची कामे सुरु झाली. मोठ्या प्रमाणावर गुरे मृत्युमुखी पडली. यामधून सावरण्यासाठी एक वर्ष लागेल असा विचार करून सरकारने या शिफारशी इ.स. १९२० मध्ये लागू करण्यात आल्या.Garret ने मांडलेली चौथ्या गटाची संकल्पना अमलात आणली नव्हती.१९ जुलै १९२० च्या अधिसूचनेनुसार श्रीगोंदा गावातील गावांची तीनच गटांमध्ये अनुक्रमे १ रुपया ९ आणे (३१ गावे) १ रुपया ६ आणे (३४ १/२ गावे) व १ रुपया २ आणे (१३ गावे) याप्रमाणे महसूल दर निश्चित करण्यात आले होते.[१४] Garret ने हे दर पुढील २६ वर्षांसाठी म्हणजेच १९४५-४६ पर्यंत सुचवले होते.

इ.स. १९३९ मध्ये Land Revenue Code मंजूर करण्यात आले. त्यानुसार पर्जन्य , जलसिंचन सुविधा, जमिनीचा प्रकार, पिकांची वाढ आणि स्थान या आधारावर दर निश्चित करण्यात आले. कृषीयोग्य जमिनीचे तीन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले. जिराईत पिके , भात पिके व बारमाही पिके याप्रमाणे विभागणी करून दर निश्चित करण्यात आले. याशिवाय इनाम जमिनी हा एक प्रकार अस्तित्वात होता. या संदर्भात विविध सुधारणा करून या इनाम जमिनी देखील सरकारने ताब्यात घेतल्या.या जमिनींवरील करांचा दर निश्चित करण्यात आला.स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय किंवा सरंजाम इनाम(१९५२),वैयक्तिक इनाम (१९५३),वंशपरंपरागत वतन(१९५१), गाव कामगार कायद्यांतर्गत पाटील वतन (१९६३),समुदाय वतन (१९५४) यांसारखे कायदे करून इनाम वतने ताब्यात घेण्यात आली.[१५]

पिके भाजीपाला व फळे

श्रीगोंदा तालुक्यामध्ये पिकांचे खरीप व रब्बी हे दोन प्रकार अस्तित्वात होते.खरीप पिकांच्या तुलनेत रब्बी पिकांचे क्षेत्र दुप्पट होते.श्रीगोंदा तालुक्यात रब्बी हंगामात किंवा खरिपाच्या शेवटच्या टप्प्यात घेतले जाणारे सर्वात मोठे पीक हे ज्वारीचे होते.या पिकाचे उत्पादन केवळ तालुक्यासाठीच नव्हे तर जिल्ह्यासाठी देखील महत्वाचे होते.याशिवाय ज्वारीबरोबरच जोड पीक म्हणून करडईचे देखील उत्पादन घेतले जात असे.इ.स. १८८३ मध्ये या दोन पिकांचे क्षेत्र एकूण पिकांच्या ६१.५० टक्के इतके होते.[१६]श्रीगोंद्याच्या उत्तर भागातील डोंगराळ जमिनीवर बाजरीचे उत्पादन घेतले जात असे. ज्वारीखालोखल

बाजरी हे श्रीगोंद्यातील महत्वाचे पीक असून एकूण क्षेत्राच्या १९.२३ टक्के इतके होते,बाजरीबरोबरच हुलगा किना कुळीथ हे पीक देखील खरीप हंगामात घेतले जात असे.

इ.स १८८१-८२ मध्ये श्रीगोंदा तालुक्यातील १९२०८१ एकर क्षेत्रापैकी १५२३७१ एकर क्षेत्र (७९.३२) लागवडीखाली होते.यापैकी ४५९७४ एकर क्षेत्रावर बाजरी,११०५५४ एकर क्षेत्रावर ज्वारी तर ४१७० एकर क्षेत्रावर गव्हाचे पीक घेतले गेले.१९० एकर क्षेत्रावर भात,१२८ एकर क्षेत्रावर मका,१२ एकर क्षेत्रावर बार्ली किंवा जव आणि ३१७ एकर क्षेत्रावर इतर पिके घेतली गेली.[१७]

कडधान्य पिकांमध्ये ११४२० एकर क्षेत्रापैकी ३७७२ एकरवर हरबरा,६८०२ एकर कुळीथ, ४३३७ एकर तूर,३५४ एकर मूग,५ एकर मसूर आणि ४१५० एकर क्षेत्रावर इतर कडधान्य पिके होती.तेलबिया पिकांमध्ये १६७९४ एकर क्षेत्रापैकी (८.७४%)१३८८ एकर तीळ,३३३ एकर अलसी , ९१ एकर राई आणि १४१८२ एकरवर इतर तेलबिया पिके होती.तर कापूस १४७ एकर,ताग १५०६,तंबाखू ३६७,मिरची ६७८,ऊस २४५,गांजा ३१९ व भाजीपाला व फळे २३४ एकर याप्रमाणे लागवडीखालील क्षेत्र होते.या आकडेवारीवरून श्रीगोंदा तालुक्यामध्ये बाजरी , ज्वारी , हुलगा , करडई , हरबरा , गहू , मका , जव , तूर,मूग,मसूर,तीळ,राई,कापूस,तंबाखू,ताग,ऊस,मिरची यांसारखी पिके घेतली जात होती.इ.स. १९१९ मध्ये गहू या पिकाखालील क्षेत्र एकूण क्षेत्राच्या०.९७ टक्के इतके होते. यातील २२४७ एकर गहू पिकाखालील क्षेत्रापैकी १७३४ एकर क्षेत्र जलसिंचनाखाली होते.तर याउलट प्रथम सर्वे सेटलमेंटच्या वेळी हे क्षेत्र ७५३९ एकर इतके होते.म्हणजेच गहू पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण १८८९ च्या तुलनेत १९१९ मध्ये कमी झाले होते.याशिवाय मिरची हे पीक देखील थोड्या फार प्रमाणावर बिगर जलसिंचित क्षत्रावर घेतले जात होते.वरील सर्व आकडेवारीवरून श्रीगोंदा तालुक्याच्या पीक स्थितीची कल्पना येते.

संदर्भ व तळटीपा

१. Maharashtra State Gazetteer, Ahmednagar District , 1976,Page-392.
२. कित्ता, पृ. ३९१.
३. Bombay Gazetteer , Ahmednagar District, Page—650.
४. कित्ता, पृ. ६५१.
५.Second Survey Settlement Report of Shrigonda Taluka, Mumbai,1919,p-9.
६. Bombay Gazetteer , Ahmednagar District , 1884, Page—649.
७. First Survey Settlement Report of Shrigonda Taluka, Mumbai,1889,p-8.
८. कित्ता , पृ. ५ .
९. First Survey Settlement Report of Shrigonda Taluka, Mumbai,1889, p-6.
१०. कित्ता , पृ. ८१ .
११. कित्ता , पृ. १२ .
१२. कित्ता , पृ. १३.
१३. कित्ता , पृ. १४.
१४. कित्ता , पृ. ४४.
१५. Maharashtra State Gazetteer , Ahmednagar District, Page-394.

१६. Bombay Gazetteer , Ahmednagar District , 1884, Page—647.
१७. कित्ता , पृ. ६४८.

भारत में मानव अधिकार: सिद्धांत एवं व्यवहार

पत्तीराम
सहायक आचार्य: इतिहास
राजकीय कन्या महाविद्यालय नोहर, हनुमानगढ़

सारांश

अधिकार जीवन व सम्पूर्ण व्यक्तित्व के विकास में महत्वपूर्ण और केन्द्रिय स्थान रखते है। प्रकृति ने सभी मानव को समान अधिकार किये है इसलिए सभी मनुष्यों को बिना किसी भेद-भाव के यह अधिकार प्राप्त होने चाहिए ताकि वह अपने व्यक्तित्व का विकास कर गरिमा पुर्ण जीवन जी सके इस प्रकार मानव अधिकार सार्वभौमिक होते है और यह व्यक्ति के व्यक्तित्व के विकास में महत्वपूर्ण स्थिति रखते है।

समाज के हर प्राणी को जीने का अधिकार है और समाज के हर प्राणी का यह कर्तव्य है कि वह किसी के जीवन में बाधक न बने। सामान्य अर्थ में इसे आधुनिक मानव अधिकार का प्रारम्भिक रुप भी कह सकते है। यह मानवाधिकार की मौलिक अवधारणा है आज मानव अधिकार का जो परिशोधित, परिष्कृत एवं विस्तारवादी सम्प्रत्यय हम देखते है उसकी जड़ में ‘‘जिये और जीने दो‘‘ की मूल अवधारणा शामिल है।

मानवाधिकार सृजन भी समाज में होता है। सामान्यतः मानवाधिकार से तात्पर्य है लिंग, धर्म, जाति, सम्प्रदाय, देश, आर्थिक स्थिति जैसे विचारों को त्यागकर मानव को समुचित विकास, संरक्षण तथा ससम्मानपूर्ण जीवन जिने का वह अधिकार प्रदान करना है जो उसे जन्म के साथ ही प्राप्त हो जाता है। हमारे संविधान में निति निर्देशक तत्व तथा मौलिक अधिकारों को इसी भावना को ध्यान में रखते हुए स्थान दिया गया हैं।

कुंजी शब्दः- अधिकार, मानवाधिकार, अवधारणा, स्वतंत्रता, समानता।

उद्देश ::-

1 नागरिकों को अधिकारों की जानकारी प्रदान करना।

2 अधिकारों के प्रति सजगता प्रदान करना।

3 भारतीय संविधान में नीहित अधिकारों की जानकारी प्रदान करना।

4 अधिकार और कर्तव्यों के बीच संबंधों की जानकारी।

मानवाधिकारों की अवधारणा -

मानवाधिकारों की अवधारणा का इतिहास बहुत प्राचीन है। इस अवधारणा का विकास सत्ता के निरकुंश उपयोग पर अकुंश लगाने के उपायों के रुप में हुआ है। मध्यकाल में 13वीं शताब्दी में राजा और सामन्तों के मध्य हुआ समझौता जिसे ‘‘मेग्नाकार्टा‘ कहां जाता है, ने मानवधिकारों की पृष्ठभूमि में तैयार करने में महत्वपुर्ण भूमिका निभाई। ‘‘इंग्लैण्ड में स्वतंत्रता के लिए हुआ यह समझौता 15 जून 1215 को हुआ जिसे मेग्नाकार्टा या ग्रेट चार्टर कहा जाता है।‘‘1 इसके बाद बिट्रेन हुई क्रांति में बिल ऑफ राईट्स के द्वारा व्यक्ति की उन मौलिक स्वतंत्रताओं को मान्यताएंे दी गई जिनका अब तक भी पालन किया जा रहा है। अमरीकी संविधान में पहली बार नागरिक अधिकारों को लिखित स्वरुप प्रदान किया गया। इसी प्रकार फ्रांस की राज्य क्रांति के द्वारा स्वतंत्रता, समानता और बंधुत्व का नारा मुखर किया गया जिसमें आधुनिक मानव अधिकारों की लिए जमीन तैयार की है।

वर्तमान मानवाधिकार गतिविधियां वास्तव में द्वितीय विश्व का परिणाम कही जा सकती है। द्वितीय विश्व के दौरान घटित अमानवीय घटनाओं की भर्त्सना करते हुए अमरीका के राष्ट्रपति रूजवेल्ट ने मनुष्य की चार स्वतंत्रताओं का उल्लेख किया जो भविष्य में मानवाधिकार संबंधी घोषणा का मुख्य आधार बनी। तत्पश्चात् मानवाधिकार शब्द वर्तमान अर्थाेें में प्रयोग अमरीकी राष्ट्रपति फ्रेकलिन रूजवेल्ट की पत्नी श्रीमती इलेनोर रूजवेल्ट ने किया उन्होंने पाया कि ‘‘पूर्व में प्रयोग होने वाले शब्द मनुष्य के अधिकारों में महिलाओं के अधिकार शामिल नही।‘‘2

इसके बाद इलेनोर रूजवेल्ट की अध्यक्षता में गठित मानवाधिकार समिति द्वारा तैयार किये गये प्रारूप को संयुक्त राष्ट्र महासभा द्वारा स्वीकृत और घोषित किये जाने के बाद विश्व समुदाय द्वारा इसे न केवल मान्यता दी गई बल्कि अपने-अपने संविधानों में स्थान देकर विधिक स्वरूप भी प्रदान किया। 10 दिसम्बर, 1948 को मानवाधिकारों की सार्वभौम घोषणा की गई यह भी यह संयोग है कि संयुक्त राष्ट्र में मानवाधिकारों की चर्चा हो रही थी उसी समय भारत के संविधान का प्रणयन हो रहा था। हमारे संविधान निर्माता इससे पूरी तरह से वाकिफ थे और अपने देश के नागरीकों के लिए ऐसी व्यवस्था के लिए

प्रयत्नशील थे। परिणाम स्वरूप भारतीय संविधान में मानवाधिकारों को उच्च स्थान देते हुए उसे मौलिक अधिकारों के खण्ड में न केवल स्थान दिया गया बल्कि इसकी रक्षा की जिम्मेदारी न्यायपालिका को सौंप कर इसे गारण्टी पूर्ण बना दिया।

भारत और मानवाधिकार -

मध्य युग के छोटे कालखण्ड को छोड़कर देखें तो भारत में मानवाधिकार की संस्कृति बहुत पुरानी है। प्राचीन साहित्य चाहे वह वैदिक साहित्य या फिर संस्कृत, पाली अथवा प्राकृत साहित्य सभी में मानवाधिकारों को किसी न किसी रुप में शामिल किया गया है। यही नहीं हमारी संस्कृति तो इतनी समृद्ध रही हैं कि हमनें तो वन्य जीवों और पशु-पक्षी के प्रति दया दिखाकर अधिकार के महत्व को स्थापित किया है। परंतु अधिकारों को वास्तविक जामा और व्यवहारिक क्रियान्विति आधुनिक काल में ही संभव हो सकी है।

वर्तमान युग में संगठित रुप में भारत में नागरिक अधिकारों की शुरुआत 1936 में सिविल लिबर्टीज युनियन गठन के साथ हुई। इसके गठन में जवाहरलाल नेहरु की मुख्य भूमिका थी। स्वतंत्रता बाद इस युनियन की सक्रियता कम हो गई संभवतया यह माना गया कि भारत में लोकतांत्रिक संविधान के लागू होने के बाद इसकी आवश्यकता नही रही।

संयुक्त राष्ट्र के घोषणा पत्र पर भारत ने 1948 में हस्ताक्षर किया था तथापि लगभग एक वर्ष पुर्व निर्मित संविधान में मौलिक अधिकाराकें के माध्यम से मानव अधिकारों को मान्यता दी जा चुकि थी। "संविधान के खण्ड तीन अनुच्छेद 14 से 30 तक मूल अधिकारों को उल्लेख किया गया है। इनता ही नही संविधान में इन अधिकारों की रक्षा के लिए अनुच्छेद 32 एवं अनुच्छेद 226 में संवैधानिक उपचारों का अधिकार प्रदान किया गया है।"3

केन्द्र सरकार द्वारा इन अधिकारों के संरक्षण तथा संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा घोषित किये जाने वाले मानव अधिकारा संबंधी अभिसमयों, प्रसंविधाओं के सम्यक पालन हेतु तथा संबंधित उत्तरदायित्वों के सम्यक निर्वहन हेतु 1993 में राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग का गठन अधिनियम 1993, के अन्तर्गत किया गया।

"इस आयोग में एक अध्यक्ष, चार पूर्णकालिक सदस्य एवं सात मानक सदस्य होते है। कुल 12 सदस्य आयोग है। इन सदस्यों की नियुक्ति हेतु संविधान में उच्च योग्यता निर्धारित की गई है।"4

मानवाधिकार संरक्षण अधिनियम 1993, में सभी राज्यों को मानव अधिकार आयोग के गठन का भी निर्देश दिया गया है। अधिनियम में मानव अधिकार संबंधी मामलों को त्वरित निपटारन हेतु प्रत्येक जिले के मुख्यालय पर एक मानवाधिकार न्यायालय की

स्थापना तथा अधिनियम की धारा-31 के अनुसार इन न्यायालयों में अभियोजन अधिकारियों की नियुक्ति का भी प्रावधान है।

भारतीय संविधान में सभी मानवारधिकार को शामिल किया गया है। प्रस्तावना, मौलिक अधिकार, नीति निर्देशक तत्वों के द्वारा देश के नागरिकों को सभी अधिकार देने प्रयत्न किये गये हैं जिन्हें संयुक्त राष्ट्र के मानवाधिकार के सार्वभौम घोषणा में स्थान दिया गया है। संविधान की प्रस्तावना में कहा गया कि "हम सभी भारतवासी अपने समस्त नागरिकों को सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता, प्रतिष्ठा और अवसर की समता, व्यक्ति की गरिमा, राष्ट्र की एकता और अखण्डता सुनिश्चित करने वाली बंधुता बढ़ाने का सत्य निष्ठा के सकल्प लेते है।"5 संविधान की प्रस्तावना के इस मंतव्य को मूल अधिकार तथा नीति निर्देशक तत्व के खण्ड में स्थान देकर पुष्टिकृत भी किया गया है। किंतु क्या ये सभी अधिकार वास्तव में देश के नागरिकों को प्रदत्त है और यदि ऐसा है तो समय पर मानव अधिकार उल्लंघन के प्रकरण क्यों सामने आते है। इसके कई कारण है, प्रथमतः क्या इन मामलों में सरकार द्वारा स्वयं मानवाधिकार विरोधी कानून बनाये गये है। दुसरा समाज द्वारा समय-समय पर इनका उल्लंघन किया जाता है। यहां समाज से तात्पर्य सरकारी ऐजेंसियां भी है। तीसरी हमारे देश में लागू मानवाधिकरा विरोधी प्रथाओं एवं गलत परम्पराओं का अनुकरण।

भारतीय समाज में मानवाधिकारों का सार्वजनिक हनन निर्धनों, दलित व्यक्तियों और नारियों के संदर्भ में होता है। पुलिस विभाग को भी मानवाधिकार के हनन में सर्वाधिक दोषी पाया जाता रहा है। बाल श्रमिकों का नियोजन, बंधुआ मजदूरी की प्रथा, आदिवासियों का शोषण, बडे बांध, जलाशयों, विद्युत परियोजनाओं के निर्माण में बड़ी संख्या में स्थानीय निवासियों का विस्थापन, जंगल और जमीन पर जनसामान्यों के अधिकारोेें की अस्वीकृति आदि मानवाधिकारों का खुला उल्लंघन है इस प्रकार के प्रकरणों में आय दिन नागरिक अधिकारा संबंधी संगठनों द्वारा आवाज उठाई जाती है। सर्वोच्च न्यायालय में संबंधित अनेक याचिकाऐं आए दिन दायर की जाती है। इनमें से अधिकांश मामले में सरकार ही दोषी पाई जाती है। कहने का आशय है कि जब सरकार ही मानवाधिकारों का उल्लंघन करने को तत्पर है तो जनसामान्य अपने अधिकारों की रक्षा कैसे कर सकता है, यह विडम्बना ही तो है।

संयुक्त राष्ट्र द्वारा घोषित मानवाधिकारों के संदर्भ में प्रस्तावना के अतिरिक्त 30 अनुच्छेद भी है। इन अधिकारों को मूलरुप से दो श्रेणियों में बांटा गया है। राजनितिक नागरिक अधिकार तथा आर्थिक, सामाजिक अधिकार, सांस्कृतिक अधिकार। प्रथम श्रेणी में

व्यक्तिगत स्वतंत्रता, घुमने-फिरने आजादी के अधिकार आते है। दुसरी श्रेणी में रोजगार का अधिकार, शिक्षा, न्युनतम जीवन स्तर पाने का अधिकार, कपड़ा, मकान व भोजन का अधिकार आता है। साथ ही विषम परिस्थितियों यथा बीमारी, वृद्धावस्था अथवा शारिरीक अक्षमता आदि की स्थिति में राज्य से सुरक्षा एवं संरक्षा प्राप्त करने का अधिकार ही इसमें शामिल है। इन सब अधिकारोें की रक्षा तभी संभव है जब देश में उपयुक्त राजनितिक, आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिस्थितियां अनुकूल हो। भारतीय संविधान को लागू हुये भले ही 6 से अधिक दशक बीत गये हैं। लेकिन मानवाधिकारों के संरक्षण की दिशा में अभी कोई खास प्रगति दिखाई नही देती।

सुझाव -

- मानवारधिकारों को शुरूआती पाठ्यक्रम में शामिल किया जाए।
- निरक्षर जनता के लिए विधिक साक्षरता कार्यक्रम चलाए जाए और उसमें मानवाधिकार को भी एक विषय के रुप में शामिल किया जाए।
- मानवाधिकार के प्रति जागरूकता के लिए संचार माध्यमों का भी उपयोग किया जाए।
- संरक्षित संगठनों को मानवाधिकारों के प्रति जागरूक एवं प्रोत्साहित किया जाए।
- सरकारी संस्थानों, कार्यालयों को मानवाधिकारों के प्रति समय-समय पर सतर्क करने हेतु परिपत्र जारी किया जाए।
- मानवाधिकार को समाज में जनआन्दोलन के रुप में प्रसारित किया जाए।

निष्कर्ष-

निःसदेह भारत ने अपने संविधान के अन्तर्गत मानवाधिकारों की स्थापना कर दी और सरकारों ने इस संदर्भ में अनकों कदम उठाये भी हैं किंतु इसके पश्चात् भी आज भी मानवाधिकारों के उल्लंघन की तस्वीरें आये दिन अखबारों की सुर्खिया बनी रहती है। इसके पीछे के वास्तविक कारणों की खोज और उन पर शक्ति के साथ अमल किया जाना आवश्यक है। हाल के वर्षाें में अनकों ऐसी घटनाऐं हुई है जिसने भारत की छवि को अन्र्तराष्ट्रीय स्तर पर धूमिल किया है। सरकारों को मानवाधिकार कि सुरक्षा में सैद्धान्तिक प्रयासों से बाहर निकलकर ठोस धरातल पर कार्य करना होगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. फड़िया, बी.एल., प्रमुख राजव्यवस्थाऐं, कॉलेज बुक हाउस, जयपुर, पृ.15
2. जाखड़, दिलीप, मानवधिकार, युनिवर्सिटी हाउस, जयपुर, पृ.5
3. पाण्डेय, डॉ. जयनारायण, भारत का संविधान, सेन्ट्रल लॉ ऐजेन्सी, इलाहाबाद, पृ.25

4. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (भारत सरकार की संरचना), वेबसाइट से संरचना बिन्दु से ग्रहण,
5. पाण्डेय, डॉ. जयनारायण, भारत का संविधान, सेन्ट्रल लॉ ऐजेन्सी, इलाहाबाद, पृ.45

छ. शाहु महाराज व वेदोक्त प्रकरण

प्रा. डॉ. विद्यासागर पुंडलिक सोनकांबळे
(इतिहास विभाग)
मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन जि. जालना

छ. शाहु महाराजाच्या जिवनातील वेदोक्त प्रकरण म्हणजे प्रतिगामी विरुद्ध पुरोगामी अशी संघर्षमय घटणाच म्हणावी लागेल. वेद हे ईश्वर निर्मिती आहेत व चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेपैकी वेदाध्ययन करणे, त्याचा उच्चार करणे व वेदमंत्राने विधि पार पाडणे हे फक्त ब्राह्मण जातीला अधिकार आहेत अशी भ्रामक समजुत भारतात चालत होती हीच परंपरा कोल्हापूर संस्थानातही होती. एकिकडे संपुर्ण जग आकाशाला गवसणी घालत होते. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या जोरावर प्रगतीपथावर चालले होते मात्र भारतात या उलट दिशेने विचार चक्र फिरत होते.

ब्राह्मणांनी यथील समाजावर आपली अधिसत्ता चिरकाल अबाधित ठेवण्यासाठी वेदोक्त संस्कार सूत्राचा अवलंब वर्षानुवर्षे केला व करत होते. छ. शिवाजी महाराजांच्या राज्यभिषेकावेळी हा प्रश्न पुढे आला पण छ. शिवाजी महाराजांनी प्रभाव व पराक्रमाने हा प्रश्न बाजूला ठेवून राज्यभिषेक करविला. त्यानंतर साजरा चे महाराज प्रतापसिंह यांच्या वेळी वेदोक्त प्रकरण पुढे आले १९३२ मध्ये हा प्रश्न प्रतापसिंह महाराजांनी निकाली काढला. बडोदा येथेही १८९३ मध्ये वेदोक्त प्रकरण घडले सयाजीराव महाराजानी बुद्धिचातुर्याने राजघराण्यातील होणारे विधी वेदोक्त मत्रोंचाराने पार पाडण्यास भाग पाडले.

छ. शिवाजी महाराज, महाराज प्रतापसिंह व बडोदा नरेश सयाजीराव यानी वेदोक्त मत्रां विषयी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब करून हा विषय बाजूला ठेवला मात्र बडोदा येथील वेदोक्त विषयी चर्चा महाराष्ट्रात विषेशतः कोल्हापूरात होत असे.

वेद उच्चार त्याचा अधिकार हा ब्राह्मणाचा आहे या समजुतीने वेद आणि ब्राह्मण याचें संबंध वर्षानुवर्षे घट्ट राहिले त्याच रामदास स्वामी यांनी ब्राह्मण व्यक्तीस तो जरी वेदाध्ययनात अपारंगत असेल तरीही त्यास वेद उच्चार त्याचा अधिकार आहे असे प्रमाणपत्रच दिले होते ते दासबोधात म्हणतात

" गुरू तो सकळाशी ब्राह्मण ! जरी तो जाला क्रियाशील !

तरी तयाशीच शरण ! अनन्यभावे असावे !
ब्राह्मणवेद मुर्तीमंत ! ब्राह्मण तोची भगवंत !
पुर्ण होती मनोरथ ! विप्रवाक्य करुनी !
असो ब्राह्मण सुरवर वंचीत ! तेथे मानव बापुडा किती !
जरी ब्राह्मण मुठमती ! तरी तो जगंद्वद्ये !

रामदास स्वामींनी ब्राह्मण हाच वेदाचा उच्चार करु शकतो आणि इतर वर्णिकाना हा अधिकार नाही जरी ब्राह्मण कुचकामी चारीत्र्यहीन असेल तरीही तो इतर वर्णिकापेक्षा श्रेष्ठच आहे अशी रामदासांनी विचार पेरला होता. परशुरामाने क्षेत्रीयाचा अनेक वेळा निप्पात केल्यामुळे या युगात फक्त वेदांचा अधिकार फक्त ब्राह्मणानाच आहे हाच विचार गेल्या कित्येक शतकांपासून चालत आलेला होता बहुजन समाजही ब्राम्हणी विचार मान्य करत जीवन जगत होता अपवाद मात्र छ. शाहु महाराज राहिले.

छ. शिवाजी महाराज, महाराज प्रतापसिंह, किंवा बडोदा नरेश सयाजीराव महाराजानी हा विषय व्यवस्थीत हाताळून बाजूला ठेवला. जर छ. शाहु महाराजानी हा विषय असाच हाताळून बाजूला ठेवला असता तर पुढे बहुजनांच्या पटलावर आलाच नसता.

शाहु महाराजाच्या जिवन वेदोक्त प्रकरण घडले ते साल होते १८९९.महाराज दरवर्षी प्रमाणे कार्तिकी महिन्यात पंचगंगेच्या तिरावर स्नान करण्यास गेले त्याच्या समवेत मुंबईचे राजारामशास्त्री भागवत, श्रीमंत बापुसाहेब घाटगे, मामासाहेब खानविलकर होते. स्नान करीत असताना राजघराण्यातील पुरोहित मंत्र उच्चारांसाठी असे परंतु " स्नान केल्याशिवाय ते भट्ट जी मंत्र म्हणत होते. ते मंत्र. पुराणोक्त होते ही गोष्ट राजारामशास्त्री च्या लक्षात येताच त्यांनी त्याकडे महाराजाचे लक्ष वेधले आपण संकल्प पुराणोक्त का सांगत आहात असे महाराजानी नारायण भट्टास विचारताच शुद्रासाठी पुराणोक्त मंत्र सांगावे लागतात वैदिक मत्रं म्हणते वेळीच स्नानाची आवश्यकता असते परंतु शुद्राना पुराणोक्त पध्दतीचा अवलंब करावयाचा असल्यामुळे स्नान करण्याची आवश्यकता नाही"१ हे उत्तर शाहु महाराजाना मिळाल्यामुळे ते न डगमगता शांत राहिले संस्थानचे राजे असल्याने ते भट्टजीस सेवा मुक्त ही केले असते अशाही वेळी महाराज नारायण भट्टास समजावण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा नारायण भट्ट उत्तर देतात " जो प्रयंन्त सर्व शक्तीमान ब्राह्मण तुम्ही क्षेत्रीय आहात असे जाहीर करत नाहीत तो प्रयंन्त मी तुमची किमत शुद्रापेक्षा अधिक आहे असे मान्य करणार नाही "२ असे उध्दट उत्तर नारायण भट्टानी देऊनही महाराज शांत राहिले कारण महाराजानी हा प्रश्न बहुजन समाजाशी जोडला ही समस्या सोडविण्यासाठी फक्त भट्टास राजदरबारातुन हाकलून देउन दुसरा भट नियुक्ती नंतर ही हा प्रश्न सुटणार नव्हता म्हणून महाराजानी यास पर्याय निर्माण करण्याची युक्ती लढविली व महाराजानी परंपरेने चालत आलेल्या प्रतिगामी विचाराने पुरोगामीत्वाची जोड देऊन ब्राह्मण वर्चस्ववाद संपविण्याची कास धरली.

या घटनेतून महाराजाच्या बंडखोर वृत्तीने जन्म घेतला " राजर्षी शाहू राजानी हा विषय प्रतिष्ठेचा समजून ब्राह्मणाना आव्हान दिले सार्या महाराष्ट्रात हा विषय पसरला ब्राह्मणात सुध्दा या वेदोक्त प्रकरणात दोन गट पडले महाराष्ट्रातील सामाजिक वातावरण गढूळ होण्यास हे प्रकरण कारणीभूत झाले. वेदोक्त, पुराणोक्त वादामध्ये टिळकांचे अनुयायी, सहकारी व नंतर ते सुद्धा विरोधात गेले शाहू महाराजांनी हवे ते करावे पण ब्राह्मणास ते करण्याची सक्ती करू नय त्याचप्रमाणे ब्राम्हणाची वतने, वृती वगैरे जप्त करु नये

अशी भूमिका टिळकांनी घेतली या उलट शाहू महाराजांचे म्हणने होते ब्राह्मणाच्या वृत्ती, वतन किंवा वेतन हे विशिष्ट धर्मकृत्य विशिष्ट पद्धतीने करण्यासाठीच असतो तसे ते करीत नसतील तर त्यांचा. हक्क आपोआपच संपतो "३ वेदोक्त प्रकरणात टिळकांनी ब्राम्हणांच्या बाजुने उघड भुमिका घेतली या वरुन ते भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी लढणारे होते की ब्राम्हण शाही जपण्यासाठी धडपडत होते याचा विचार होणे आवश्यक आहे.

शाहू महाराजांनी वेदोक्त प्रकरण गंभीरतेने घेतले होते सुरुवातीला महाराजांनी छ. शिवाजी महाराजां पासून गादीवर येणार्या प्रत्येक महाराजांनी क्षेत्रियत्व सिध्द केले होते असे असताना पुन्हा शाहू महाराजांना क्षेत्रिय असल्याचे सिद्ध करण्याची वेळ आली होती. शाहू महाराजांनी मात्र हा प्रश्न वेगळ्या पद्धतीकडे वळविला सुरुवातीला नारायण भटटास तोडीं व लेखी स्वरूपात तीन नोटीसा पाठविल्या. होत्या सुरुवातीच्या दोन नोटीसा ची भाषा मवाळ होती मात्र तिसरी नोटीस आक्रमक होती त्यात " आपल्या राजवाड्याचे पुरोहित म्हणून वेदोक्त पध्दतीने धार्मिक विधी करायचे आहेत का नाही हे कळवा अन्यथा आपल्याला पदावरून कमी करण्यात का यवु नय "४ अशी तिसरी नोटीस व त्यातील शब्दरचना होती परंतु नारायण भटटाच्या मनात ब्राम्हणी अहंकार भरलेला. होता. त्यातच त्यानी ब्रम्हवृंदातही पाठिंबा मिळविला होता त्यामुळे शाहू महाराजांच्या नोटीसिला थातूरमातूर कारण देऊन वेळ मारून नेली. शेवटी महाराजांच्या लक्षात आले की नारायण भट्ट वदणार नाही तेव्हा त्याना. पुरोहित पदावरून कमी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

" १) राजघराण्यात वेदोक्त पध्दतीने विधी केले जात नाहीत
२) पुराणोक्त विधी याचा अर्थ महाराज क्षत्रिय नसुन शुद्र आहेत
३) नोटीसीचे उत्तर देण्यास राज्योपाध्ये यानी टाळाटाळ केली आहे
४) वेदोक्त विधी करण्याची राज्योपाध्ये यांची इच्छा नाही
५) राज्योपाध्ये यानी उघडपणे, जाणीवपूर्वक महाराजांनी दिलेल्या आज्ञेचा भंग केला आहे

सबब

१) राजघराण्याचे पुरोहित म्हणून काम करण्याच्या पदावरून राज्योपाध्ये याना कमी करावे
२) राज्योपाध्ये म्हणजे राजघराण्यातील पुरोहित म्हणून त्यांना दिलेली इनाम घोडे आणि इनाम जमीनी त्यांच्याकडून त्यांच्या कुटुंबाकडून काढुन घ्याव्यात
३) राज्योपाध्ये याना दिलेली महसूल, नागरी आणि मानाचे अधिकार तसेच नि वाड्याचे अधिकार काढून घ्यावेत "५ नंतरच्या काळात नारायण भट्ट स्वतःची बाजू न्याय संगत असल्याचे सांगत जप्त केलेले इनाम व वेतन पुर्ववत करण्यासाठी तक्रार करीत होते तर शाहू महाराज क्षत्रियत्व सिद्ध करण्यासाठी पुरावे गोळा करीत होते.

शेवटी महाराजांनी पुरोहितशाहीलाच पर्याय देण्यासाठी लढा पुढे रेठला बहुजन समाजाला नवा पुरोहित निर्माण करण्याविषयी विचार मथंन केले. बहुजनातुन पुरोहित निर्माण करण्याला ब्राह्मणाचा विरोध असणारच होता पण हा विरोध झुगारून प्रत्येक जातीगणीक पुरोहित निर्माण करण्याची चळवळच महाराजांनी सुरू केली बहुजनातुनच मौनी मठाच्या पीठावर क्षात्रजगदगूरू हे पद निर्माण केले या विषयी शाहू महाराज म्हणाले " क्षात्रजगदगूरुनी त्यांची इच्छा असल्यास विवाह करावा पाद्य पुजा करुन घेऊ नय

परमेश्वर आणि देव ह्यामधील सर्व दलाल नाहिसे करावेत देशसेवा आणि जनसेवा करने हेच त्यानी आपले जिवीत कार्य समजावे क्षेत्रीय जगदगुरुच्या गादीवर त्यांच्या वशंजाचा हक्क राहणार नाही "६ महाराजांनी बहुजनांना ब्राह्मणी पुरोहितगिरीतून मुक्त करण्यासाठी ही चळवळ सुरू केली होती ब्राह्मण सांगेल तोच धर्म त्याच्या हातुन घडणारे कार्यच श्रेष्ठ ही भाबडी समजुत पुरोहित वर्गाने निर्माण केली होती तिला तिलांजली देण्यासाठी छ. शाहू महाराजांनी प्रतिगामी विचारांचा त्रास सहन करुन नवा मार्ग, नवी दिशा दाखविली.

सारांश

छ. शाहू महाराजांचा पचंगगेच्या करणारी नौकर पुरोहितानी केलेला अपमान हा वयक्तिक अपमान न समजून सामाजिक प्रश्न आहे असे मानून महाराजांनी त्यावर पर्यायी विचार दिला ब्राम्हणी मानसिकता बहुजनाना लाचार, अध्दंश्रध्दाळु कशी बनवित हे समाजाला पटवून दिले शेकडो वर्षांपासून चालत आलेली पुरोहितगीरी नष्ट करणे सोपे काम नव्हते यासाठी टिळका सारख्या व्यक्ती बरोबरही महाराजांनी दोन हात केले व ब्राम्हणी गुलामगिरीतून बहुजन समाजाला मुक्त करण्यासाठी क्षात्रजगदगूरु सारखे पद निर्माण करुन ब्राम्हणवाद्यानी लादलेली धार्मिक गुलामगिरी थोपविली. ब्राह्मणदेव या शब्दाला कायमची मूठमाती दिली. महाराज जातीभेद मानत नव्हते मात्र त्यांच्या या निर्णयाने पुरोगामी चळवळीला विचार मग्न करण्यास प्रवृत्त केले. छ. शाहू महाराजांनी क्षात्रजगदगूरु निर्मितीचा घेतलेला निर्णय हा त्याच्या राजकीय मुत्सद्देगिरीचा भाग होता असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

सदर्भ

१) कीर धनंजय- लोक राजा शाहू महाराज व्यक्तिव आणि विचार (द्वि. आ. २०००) सुधीर प्रकाशन बोरगाव (मेघे) वर्धा पृ. २८
२) कीर धनंजय- राजर्षी शाहू छत्रपती (ति. आ. २००८) पाप्यूलर प्रकाशन मुंबई पृ. ८३
३) डॉ. सहस्रबुद्धे पु. ग. महाराष्ट्र संस्कृती (प. आ. २००३) कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे पृ. ६६३
४) कांबळे उत्तम- राजर्षी शाहू महाराज आणि वेदोक्त प्रकरण (२६-७२००४) सुगाव प्रकाशन पुणे पृ. २०
५) कांबळे उत्तम- राजर्षी शाहू महाराज आणि वेदोक्त प्रकरण- कित्ता. पृ. २१
६) कीर धनंजय- लोक राजा शाहू महाराज- कित्ता पृ. ५१.

ऐतिहासिक भीमा—कोरेगांवची लढाई

प्रा.डॉ.वाय.ई.भालेराव
राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय वाळुज, ता.गंगापूर, जि.औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

१ जानेवारी १८१८ रोजी भीमा नदीच्या काठावरील कोरेगांव येथील इंग्रज आणि पेशवे यांच्यात लढाई झाली ती लढाई महाराष्ट्राच्या इतिहासात ऐतिहासिक भीमा कोरेगांवची लढाई म्हणून प्रसिद्ध आहे. या लढाईत महार जातीतील शूर, कर्तबगार, लढवय्ये, पराक्रमी व इमानदार ५०० सैनिकांनी पेशव्यांच्या ३०००० सैनिकांचा बिमोड करुन इंग्रजांना विजय मिळवून दिला. भीमा कोरेगांवच्या लढाईनंतर इंग्रजांनी भीमा कोरेगावच्या रणमैदानावर १८२२ साली एक विजयस्तंभ उभारलेला आहे. तो विजयस्तंभ म्हणजे महार जमातीचा अभिमान, अस्मिता व प्रेरणा, स्फुर्तीचे एक प्रतिक आहे. या देशातील महार ही जात मोठी धाडसी, शूर व महापराक्रमी आहे. या जमातीच्या लोकांनी आजवर भारतात आणि जगात झालेल्या अनेक लढ्यात अनेक महान पराक्रम केलेले आहेत. महार सैनिकांनी मोगल, मराठे, पेशवे आणि इंग्रज यांच्या राजवटीत महान पराक्रम करुन नवा इतिहास घडविलेला आहे. इ.स. १८१८ साली पेशवे विरुध्द इंग्रजांमध्ये भीमा कोरेगांवच्या लढाईत महार वीर सैनिकांनी जो पराक्रम केला आहे त्याला जगाच्या लढायांच्या इतिहासात तोड नाही.

इंग्रज भारतात व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते बनले. त्याकाळात या देशातील राजे सत्ता आणि प्रतिष्ठेसाठी आपआपसात लढत होते. त्यावेळी हिंदू लोकांत एकी नव्हती. ते आपसात लढत असतांना इंग्रजांनी फोडा आणि झोडा ही राजकीय कुटनिती वापरुन इंग्रजांनी अनेक कारणांसाठी या देशातील सर्व संस्थाने बरखास्त केली आणि आपले साम्राज्य वाढविले. त्या इंग्रजांच्या साम्राज्यशाहीला पेशव्यांनी विरोध केला.

त्यामुळे पेशवे व इंग्रज यांच्यात वैर निर्माण झाले. तेंव्हा पेशव्यांचे राज्य नष्ट करावे असे इंग्रजांनी ठरविले आणि पुण्यावर हल्ला करण्याची तयारी केली.

इंग्रज पुण्यावर हल्ला करणार आहेत ही बातमी महारांचा सरदार सिदनाकला समजली. तेव्हा सिदनाक पेशव्यांना भेटला आणि म्हणाला 'पेशवे महाराज इंग्रज आपल्या पुण्यावर हल्ला करण्याच्या तयारीत आहेत. त्यांचेविरुध्द आम्ही महार लोक आपल्या बाजूने लढण्यास तयार आहोत. त्या लढाईत आम्ही आपणास विजय मिळवून देऊ. लढाईत विजयी झाल्यानंतर आपण आम्हाला मानाने वागविणार की अस्पृश्य म्हणूनच वागविणार आहात ते सांगा' महार सरदार सिदनाकचे बोल ऐकून वर्ण श्रेष्ठत्वाचा गर्व असलेल्या पेशवे रागाने म्हणाले, 'आमच्या धर्माने आजवर जसे वागविले तसेच वागवू, तुम्हा महारांना मानाच्या पंगतीत बसवून घेणार नाही.'[१] अशी मगरुरीची भाषा वापरुन पेशव्यांनी स्वाभिमानी सरदार सिदनाकचा स्वाभीमान डिवचला. तेव्हा स्वत:हून इंग्रजांच्या सैन्याचा कॅप्टन स्टॉस्टनला भेटले आणि इंग्रजांना सरदार सिदनाकचे व महापराक्रमी महार सैनिकांचे मोठे हत्तीचे बळ मिळाले.

महाराष्ट्राच्या पुणे जिल्ह्यातील कोरेगाव गावात भीमा नदीच्या काठी १ जानेवारी १८१८ रोजी पुण्याहून १५ मैलावर असलेल्या कोरेगावजवळ इंग्रज आणि पेशवे यांच्यात घनघोर युद्ध झाले. इंग्रजांच्या बाजूने एकूण ३३४ सैनिक होते ज्याचे नेतृत्व कॅप्टन स्टॉस्टन करीत होते. इंग्रजांच्या सैनिकात बॉम्बे नेटिव लाइट इन्फेंट्री तुकडीचे सुमारे ५०० महार जातीचे सैनिक होते, याचे नेतृत्व सिदनाक यांनी केले.

दुसऱ्या बाजूस पेशव्यांचा सरदार बापू गोखले आपले सुमारे ३०,००० सैन्याबरोबर उभे होते.[२] एका बाजूला पेशव्यांचे तीस हजार सैन्य आणि दुसऱ्या बाजूला इंग्रज व ५०० महार पलटणीचे सैनिक. घनघोर लढाईला ३१ डिसेंबर १८१७ रोजी सकाळी युद्धाला सुरुवात झाली. पेशव्यांच्या अफाट सैन्यापुढे आपला निभाव लागणार नाही हे ओळखून आपण माघार घ्यावी, लढाईतून पलायन करावे असा विचार इंग्रज सैन्याचा कॅप्टन स्टॉस्टनच्या मनात आला आणि सैनिकांना हुकूम केला. तेव्हा इंग्रजांच्या सैनिकात चलबिचल झाली. त्याचवेळी महार फलटणीचा सरदार सिदनाक पुढे येवून स्टॉस्टनला म्हणाले, ''साब डरो मत, भागो मत. महार सैनिक अपनी जान की बाजी लगाकर लढेंगे, जितेंगे या मरेंगे मगर मैदान से नही भागेंगे । साब डरो मत, साब डरो मत।'' हे ऐकून कॅप्टनला मोठा धीर आला, हत्तीचे बळ आले.[३]

तेव्हा महार सैनिक जीवावर उदार होवून आणि आपल्या प्राणाची बाजी लावून लढू लागले. पेशव्यांच्या सैन्यावर तुटून पडले. रणमैदानावर रणकंदन माजले. पेशव्यांच्या सैन्याची दाणादाण उडाली. सगळीकडे हाहाकार माजला. महापराक्रमी महार सैनिकांपुढे पेशव्यांचे काही चालले नाही. ३१ डिसेंबर १८१७ रोजी सुरु झालेला तो रणसंग्राम

सकाळी १ जानेवारी १८१८ रोजी संपला. इंग्रजांचा विजय झाला. १ जानेवारी १८१८ रोजी पेशव्यांची पेशवाई महार वीर बहाद्दरांनी भीमा नदीत बुडविली.

भीमा कोरेगावचा तो महासंग्राम, ती लढाई म्हणजे या देशातील अस्पृश्यांचा एक मुक्तीसंग्राम होता. गेली हजारो वर्षे वर्णव्यवस्थेचे, अमानुषतेचे दु:ख उराशी बाळगून मुकाट्याने शोषित, अमानुष जीवन जगणाऱ्या कोट्यावधी अस्पृश्य आणि निरपराध स्त्रियांच्या व्यथा, वेदनांचा तो एक उद्रेक होता. शुद्रातिशुद्रांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचारांचा स्फोट होता. तो भीमा कोरेगावच्या लढाईत उफाळून आला होता. आपल्या पूर्वजांवर झालेल्या व आपल्यावरही होत असलेल्या अन्याय, अत्याचाराला कंटाळून गुलामगिरीत, उपासमारीचे जीवन जगण्यापेक्षा इंग्रजांच्या लढ्यात सामील होवून पेशव्यांच्या वागणूकीचा बदला घेण्यात मरण आलं तर काय वाईट आहे या विचाराने महार सैनिकांनी भीमा कोरेगावच्या लढाईत आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. जे महार वीर धारातीर्थ पडले, ज्यांनी एक नवा इतिहास घडविला. त्याची भावी पिढ्यांना आठवण राहावी, महार वीरांची किर्ती अमर राहावी म्हणून ब्रिटीश सरकारने भीमा कोरेगांव रणमैदानावर एक विजयस्तंभ १८२२ साली उभारलेला आहे. त्या क्रांती स्तंभावर त्या लढाईत शहिद झालेल्या महापराक्रमी महार वीरांची नावे लिहिलेली आहेत, ती अशी आहेत.

वीर सोमनाक, कमलनाक नाईक, रामनाक, येशनाक, नाईक, गोदनाक कोठेनाक, रामनाक, येशनाक, भागनाक, एरनाक, अंबनाक, काननाक, गणनाक, बाळनाक, कोंडनाक, सपनाक, लखनाक, वपनाक, रामनाक, विटनाक धामनाक, राजनाक गणनाक, वपनाक हरनाक, गोळनाक बाळनाक, हरनाक हरिनाक, जेतनाक वैद्यनाक, गणनाक हे वीरमरण पत्करलेले हुतात्मे तर या लढाईत जखमी झालेले जाननाक हीरनाक, भीकनाक रतननाक, रतननाक धननाक हे शिपाई असे एकूण २३ महार वीर भीमा कोरेगावच्या लढाईत कामी आले.४

त्या वीरांनी केलेल्या पराक्रमाबद्दल आणि घडविलेल्या इतिहासाबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मोठा अभिमान वाटे म्हणून त्यांनी 'I am proud I was born the Mahar caste, the mahar are a brave people' असे प्रशंसोउद्गार काढले आहेत. तसेच १ जानेवारी १९२७ च्या बहिष्कृत भारताच्या अग्रलेखात म्हणतात, ''माझे अस्पृश्य महार बांधव कोंबड्या, बकऱ्याप्रमाणे बळी जाणाऱ्या मेष राशीचे मुळीच नाहीत. यांच्या पूर्वजांची तर सिंह रास होती अशी इतिहासाची साक्ष आहे. महार जमात शूर, स्वाभिमानी, त्यागी, धाडसी, महापराक्रमी, राष्ट्रनिष्ठ आहे. कर्तव्यासाठी प्राणार्पण करणारी, वचनासाठी बलिदान देणारी ही बहाद्दूर जमात आहे. त्याचे अनेक पुरावे भारताच्या आणि जगातील लढायांच्या इतिहासात पानापानांत पाहावयास सापडतात.''[५]

आपल्या पूर्वजांचा इतिहास महार समाजाला आजपर्यंत माहित नव्हता. त्याबद्दल डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात ''ज्या समाजाला आपल्या पूर्वजांच्या पराक्रमाचा इतिहास माहित नसतो तो समाज नवा इतिहास घडवू शकत नाही. कारण इतिहास समाजाला प्रेरणा व स्फूर्ती देतो. त्यातून नवा इतिहास घडत असतो. आपल्या नागवंशीय महारांचा इतिहास मोठा क्रांतीकारक, स्फूर्तीदायक आहे म्हणून महार समाजाने आपल्या पूर्वजांचा इतिहास समजून घेतला पाहिजे आणि नवा इतिहास घडवला पाहिजे.''[६]

सारांश :—

भीमा कोरेगावची लढाई ही गुलामगिरी, लाचारी, पिळवणूक यासारख्या अन्याय, अत्याचाराला कंटाळून जीवंत राहून जनावरासारखे जीवन जगण्यापेक्षा मरणे काय वाईट आहे हा विचार मनात ठेवून ५०० महार सैनिकांनी अन्न पाण्याविना, उपासमार सहन करुन तलवारीच्या जोरावर आत्मविश्वासाने पेशवाईचा अस्त केला व इंग्रजांना विजय मिळवून दिला. त्यांच्या या स्मरणार्थ स्मारक स्तंभ उभारला आहे. तो स्तंभ आजही बौद्ध बांधवांना आपल्या पूर्वजांनी गाजविलेल्या शौर्याची जाणीव करुन देवून आपला स्वाभिमान जागा करतो. हा स्मारक स्तंभ आम्हाला व पुढील पिढीला प्रेरणादायी ठरला आहे.

संदर्भसूची :—

१) राजस वसंत — महार जातीचा गौरवशाली इतिहास, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती, २०१८.

२) ब्र.गायकवाड प्रदीप — जनता अंक, २४ नोव्हेंबर १९३० ते १९ ऑक्टोबर १९३१, पृ.क्र. ५१

३) राजहस वसंत — महार जातीचा गौरवशाली इतिहास, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती, २०१८.

४) लोकप्रबोधन, संपादकीय लेख, १ जानेवारी २०१४.

५) राजहस वसंत — महार जातीचा गौरवशाली इतिहास, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती, २०१८, पृ.क्र. १०२

६) कित्ता, पृ.क्र. ११०

लौट आओ कर्ण महाभारत से इस भारत में

डॉ. सोनल रा. नंदनूरवाले
सरस्वती भुवन विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद

रामधारी सिंह दिनकर (जन्म: १९०८ निधन : १९७४) हिन्दी में राष्ट्रीय सांस्कृतिक काव्य धारा के सबसे प्रमुख कवि हैं। प्रत्येक सच्चे प्रतिबद्ध कवि की तरहर उनकी संवेदना का द्विविध पक्ष है- पहला है, सामाजिक चेतना और क्रांति का और दूसरा है सौंदर्य - प्रेम का । क्रांति उन्होंने की छायावाद की अतिशय कल्पनाशीलता और वायवीयता के खिलाफ और उनकी कविताओं से छायावाद के परलोक का अंत होता है। उनकी कविताएँ छायावाद के परलोक को 'मिट्टी की ओर' ले आती है। जीवन और जगत के संघर्ष से उसका सीधा साक्षात्कार होता है। उपनिवेशवाद का विरोध करने के लिए सबसे उग्र राष्ट्रीय कविताएँ उन्होंने लिखी और भारतीय जीवन की घनघोर विपन्नता की सबसे मार्मिक छवियों की रचना की । दिनकर उत्तर छायावाद काल के सबसे सशक्त कवि हैं । दिनकरजी को राष्ट्रीय कवि के नाम से भी जाना जाता है।

'महाभारत' हमारा राष्ट्रीय ग्रंथ है। जिसमें का एक पात्र बृहद योद्धा भी है और दानवीर भी जिसमें त्याग और बलिदान की भावना है। ऐसे महान पात्र कर्ण के जीवन संघर्ष पर रामधारी सिंह दिनकरजी ने अपने काव्यग्रंथ 'रश्मिरथी' द्वारा सारे विश्व के युवकों को चुनौतीभरा संदेश देता है। आज के युवकों का विविध कारणों से मनौधैर्य नष्ट हो रहा है। या वे स्वयं: बेबुनियाद नजर आते है। ऐसे समय एक नये साहसी जीवन दर्शन की दिशा निश्चित करनेवाला यह काव्य संग्रह है। कुंठा, ग्लानि, पलायन, अनास्था में भी यह काव्य

संग्रह आज के युवकों को ऊबड़-खाबड, रास्तों पर ठोकरें खाकर भी संभलना सिखाता है। केवल कर्ण को इस पुस्तक परीक्षण के माध्यम से पढने और आत्मचिंतन करने की आवश्यकता है। क्योंकि कर्ण के साथ जो छल हुआ है वह और किसी योद्धा के साथ नहीं हुआ है। कर्ण हारा नहीं उन्हें हरा दिया गया है। एक और इंद्र ने दान में कवच-कुण्डल मांग लिया। दूसरी ओर गुरु ने शाप दिया है। फिर भी आज कर्ण का नाम इतिहास में अमर है। संपूर्ण महाभारत का वास्तविक नायक (हीरो) कर्ण ही है।

'रश्मिरथी' शीर्षक का तात्पर्य इस काव्य के प्रधान चरित्र कर्ण से है। यश के रश्मिरथ पर चढकर ऐहिक और आमुष्मिक जीवन व्यतीत करनेवाला महाप्राण कर्ण कवि का प्रधान चरित नायक है। जितनी घटनाएँ घटी हैं, वे सब की सब कर्ण के व्यक्तित्व के किसी न किसी पहलू के उद्घाटन के निमित्त नियोजित हैं। जो भी अन्य चरित्र आये है और उनका जितना भी चित्रण हुआ है वे और वह उद्देश्य से कि कर्ण के चरित्र-चित्रण में उससे सहायता मिले। सात सर्गों में निबद्ध इस काव्यग्रंथ की कथावस्तु का परीक्षण हम खण्ड-काव्य की ही दृष्टि से करेंगे।

इस काव्यग्रंथ में कर्ण के हीन कुल और हीन सामाजिक प्रतिष्ठा से हुआ है। इस हीनत्व से कर्ण का उद्धार दुर्योधन ने किया है। अंगदेश का मुकुट कर्ण के मस्तक पर रखकर उसने कर्ण के व्यक्तित्व के अनुरूप उसे प्रतिष्ठा प्रदान की, और उसे आजीवन मैत्री के बंधन में बाँध लिया। कर्ण दुर्योधन के प्रति कृतज्ञता और प्रेम से भर गया । वह आगे जीवन में कभी कृतघ्न नहीं बना, कभी दुर्योधन के विपरीत पांडवों का साथ नहीं दिया; यह बतलाने पर भी नहीं कि वस्तुत: पांडव और कर्ण माँ कुंती की सन्तान हैं। कृष्ण और कुंती ने भी कर्ण को बहुत तरह से समझाया-बुझाया कि वह दुर्योधन का संग छोड दे किन्तु कर्ण कहता है कि मेरी तो प्रतिज्ञा यही है कि चाहें तो रण में लड मरू अथवा दुर्योधन को विजय - माला पहनाऊँ । मैत्री की छाया बडी सुखद-शीतल हुआ करती है। इसे छोडकर जानेवाला पुरूष धिक्कार योग्य ही है। मैंने जिसका साथ दिया है, अन्त-अन्त तक उसका साथ दूंगा । मैं सभी तरह से उसकी रक्षा करूँगा । मित्रता रूपी अनमोल रत्न की कीमत भला कैसे आँकी जा सकती। धरती का कोई धन उसे बराबर नहीं है। स्वर्ग भी मैं उसके चरणों पर अर्पित कर सकता हूँ। दुर्योधन की रक्षा के लिए अपने सिर पर वङ्का भी सहन करूँगा मुझे साम्राज्य अथवा सम्पत्ति का लोभ नहीं, मैं तो केवल दुर्योधन की मित्रता का ऋण चुकाऊँगा मेरी सारी विजय दुर्योधन के लिए है। मैं स्वयं धनराशि जोडना नहीं चाहता, वैभव-विलास की मुझे चाह नहीं है, यह सारी सम्पत्ति तो क्षणिक विलास है। मुझे इन सब की अभिलाषा नहीं। कर्ण के दृढ निश्चय और कर्तव्यनिष्ठ के आगे इनकी कुटनीतिक प्रेरणाएँ बेकार हो

गई। कर्ण के विपरीत स्वयं भगवान कृष्ण लड रहे हैं। नियति और काल भी उसके विरुध हैं। अंत समय लड़ते-लड़ते जब उसके रथ का चक्का धरती में फस जाता है तो एक बार वह उसे निकालने का अंतिम प्रयत्न करता है। कृष्ण के आदेश से अर्जुन का गौरव नहीं बढ़ता। कर्ण का ही गौरव बढ़ता है। कर्ण की उक्तियों से अर्जुन हतप्रभ हो जाता है। धर्म युद्ध लडने का दावा करनेवाले अर्जुन का हृदय कृष्ण का आदेश पालन करने में. डोल जाता है किंतु कृष्ण जानते हैं कि युद्ध लड़ने का दावा करनेवाले अर्जुन का लक्ष्य कृष्ण का आदेश - पालन करने में, डोल जाता है। जानते है कि इस विपत्ति की बेला में अर्जुन यदि कर्ण को न किन्तु मार सका तो धर्मयुद्ध में लडकर वह नहीं मार सकेगा और वे इस अवसर से लाभ उठाने का आदेश अर्जुन को देते हैं।

कर्ण की वंशग्ात हीनता के समाधान - स्वरूप दुर्योधन उसे अंग का राज्य सौपता है, कर्ण इस उपकार से अभिभूत होकर आजीवन कृतज्ञ बना रहता है। जब महाभारत युद्ध होने को होता है तब कर्ण दुर्योधन का पक्ष ग्रहण करता है। कर्ण परशुराम का शिष्यत्व ग्रहण करता है और अपने को ब्राह्मण बताता है। किन्तु एक दिन जंघे पर सोए हुये परशुराम की निंद टूट जाने के डर से जब कर्ण अपनी जाँघ में कीट का दंश और उसकी यंत्रणा सहर्ष सह लेता है तब परशुराम को सन्देह हो जाता है कि वह ब्राह्मण नहीं है; अवश्य ही कर्ण क्षत्रिय अथवा किसी अन्य जाति का युवक है। कर्ण सत्य को और छिपा नहीं सका तथा उसने गुरू के समक्ष सारी बातें स्वीकार कर ली। इस पर भी परशुराम शान्त न हुए और उन्होने यह शाप दे डाला कि ब्रह्मास्त्र चलाने की जो शिक्षा मैने दी है, उसे तू अंतकाल में भूल जाएगा। यथा :

मान लिया था पुत्र इसी से प्राण-दान तो देता हूँ,
पर, अपनी विद्या का अंतिम चरम तेज हर लेता हूँ।
सिखलाया ब्रह्मास्त्र तुझे जो, काम नहीं वह आयेगा,
है यह मेरा शाप, समय पर उसे भूल तू जाएगा ।

कर्ण विकल हो खडा हुआ कह, हाय किया यह क्या गुरुवर?
दिया शाप अत्यन्त दारुण, लिया नहीं जीवन क्यों हर ?
वर्षों की साधना, साथ ही प्राण नहीं क्यों लेते हैं?
अब किस सुख के लिए मुझे धरती पर जीने देते हैं ?

गुरूदेव के शाप से कर्ण विकल और हताश होकर लौटने लगता है। तब रामधारी सिंह दिनकरजी ने कर्ण की अवस्था का चित्रण अत्यंत मार्मिकता से हृदय द्रवित करनेवाला किया है। यथा :-

परशुधर के चरण की धूलि लेकर,
उन्हें, अपने हृदय की भक्ति देकर,
निराशा से विकल, टूटा हुआ-सा,
किसी गिरी-श्रृंग से छूटा हुआ-सा,
चला खोया हुआ सा कर्ण मन में,
कि जैसे चाँद चलता हो गगन में ।

कर्ण दान के लिए प्रसिद्ध था। दान देना उसके जीवन का व्रत था। एक दिन अर्जुन के पिता इन्द्र ब्राह्मण का वेष धारण कर कर्ण से दान माँगने आये। ब्राह्मण वेषधारी इन्द्र को कर्ण पहले पहचान न सका और उनसे इच्छानुसार दान माँगने को कहा जब ब्राह्मण ने कवच और कुंडल की माँग की तो कर्ण पहचान गए की और कोई नहीं; साक्षात इन्द्र हैं। जो कर्ण को दुर्बल करने आये हैं कि जिसमें अर्जुन की विजय हो कर्ण इन्द्र से कहता है कि, मेरा तो यह विश्वास है कि धरती पर में बेकार नहीं आया हूँ। संसार के सामने मेरा भी एक संदेश होगा। मुझे मनुष्यों को जीवन की विजय के लिए एक नया पाठ पढाना होगा। और वह पाठ यही है कि शूर-वीर जो चाहे कर सकते हैं। मेरा पाठ यही है कि शक्ति कुल और वंश में नहीं वीरों के भुजबल में होती है। चाहे सारा संसार ही दुश्मन हो जाय, धर्म और पुण्य भी बाधाएँ उपस्थित करे तो करे लेकिन वीर पुरूष अपने पथ से विचलित नहीं होते। संसार में जिनका कही कोई अपना नहीं होगा- ऐसे ही लोगों का मैं आदर्श बनूँगा। मेरा संदेश यही होगा कि परिश्रम और दुःख से घबराना धर्म नहीं है, सुख के लिए पाप का साथ देना उचित नहीं है। मुझे अपने किसी का कभी भरोसा नहीं रहा। कर्ण के लिए यह भी किस्मत की एक चुनाती थी जिसका सामना उसने वीर की तरह किया और कवच और कुडल इन्द्र को दे दिए। इस दान से इन्द्र गद-गद हो गये और कर्ण को अमोघ अस्त्र प्रदान किया, किन्तु शर्त यह रखी कि अमोप- अस्त्र का प्रयोग वह जीवन में एक ही बार कर सकेगा। ग्लानि में दुबे इन्द्र का विकल हृदय कह उठता है। यथा :

'तू दानी, मैं कुटिल प्रवंचक, तू पवित्र मैं पापी
तू देकर भी सुखी, और मैं लेकर भी परितापी!
तू पहुँचा है जहाँ कर्ण, देवत्व न जा सकता है
इस महान पद को कोई मानव ही पा सकता है!'

युद्ध आरंभ होने पर कर्ण ने अमोघ शस्त्र को अर्जुन के लिए रख छोडने उसके मन में यह भावना थी कि अर्जुन उसका प्रतिद्वंद्वी है और अर्जुन से परास्त कर उसे हतप्रभ करना है। एक ही अमोघ - शस्त्र का भय कृष्ण को बना था कि कही वह अर्जुन पर न प्रयुक्त हो जाय इसलिए एक दिन जब कर्ण ने कौशल से काम लिया। उन्होने घटोत्कच का आव्हान किया कि वह कर्ण और उसकी सेना का सामना करे । घटोत्कच असुर था इसलिए रण में उसके कूदते ही इनकी एक न चली। बस इतनी ही बातें इस खंडकाव्य में बतायी, गई है। इसलिए हम देखते हैं कि घटनाओं का गठन कर्ण को केन्द्र मानकर हुआ है।

अन्य प्रसिद्ध घटनाओं के माध्यम से दिनकर जी यह बताते हैं कि कर्ण के साथ कैसा छल किया गया। कर्ण दुर्योधन का पक्ष क्यों नहीं छोडना चाहता; हमें बताता है कि परशुराम से सीखा हुआ ब्रह्मास्त्र कर्ण से कैसे छिन गया; वह हमें बताता है; उसके जन्म से प्राप्त कवच और कुण्डल इन्द्र ने केसे माँग लिए, वह हमें बताते हैं, इन्द्र द्वारा दिया हुआ अमोघ अस्त्र अर्जुन पर क्यों नहीं प्रयुक्त हो सका, अर्थात कवि हमें उन सभी परिस्थितियों से परिचित करा देता है, जिन परिस्थितियों के कारण कर्ण का वध अर्जुन द्वारा संभव हुआ। साथ ही वह यह भी बतलाता है कि किस प्रकार कृष्ण और कुंती ने कर्ण को दुर्योधन का पक्ष लेने से विरक्त करना चाहा; किन्तु कर्ण पर महत् घटनाओं की नहीं, मनोभावों और परिस्थितियों की है।

उपरोक्त प्रसंग मन को स्पर्श कर जाते हैं और कर्ण के प्रति मन में आत्मीयता निर्माण होती है क्योंकि एक और पिता द्वारा कवच-कुंडल मांग लेना और गुरू द्वारा शाप । कुंती को कर्ण ने वचन दिया था कि अर्जुन के ासिवा मैं अन्य पांडवों का वध नहीं करूँगा। कर्ण और अर्जुन की प्रशंसा करते हैं। और साथ ही साथ अर्जुन को कर्ण के विरूद्ध में उत्तेजित भी। कर्ण को धरती के अभिशाप के कारण रथ का पैया धरती में धस जाता है। कर्ण उसे निकालने में लगा हुआ था। कृष्ण ने अर्जुन को इशारा किया। भगवान कृष्ण का संकेत पाकर अर्जुन उसे निःशस्त्र बानों से बांधने लगता है। उसका यह बान आकर कर्ण के गले में लगता है और कर्ण के प्राण तेजोमय रूप में उड़कर सूर्य में समा जाते है। यथा :

''खडा है देखता क्या मौन भाले?
शरासन तान बस, अवसर यही है
घडी फिर और मिलने की नहीं है,
विशिख कोई गले के पार कर दे,
अभी ही शत्रु का संहार कर दे ।''

लेकिन जाति-कुल के अभिशप्त इस व्यक्ति का जीवन दुखान्त ही रहा। कर्ण के जीवन का इतिहास परिश्रम और सतत संघर्ष में ही बिता । अपने परिश्रम के बल पर ही उसने अपनी उन्नति की थी। किसी भी दृष्टि से विचार करें, आपको कर्ण के चरित्र की महानता दिखाई देगी। परशुराम के शिष्य के रूपों में भी उसने अपनी अनन्य गुरू - भक्ति और निश्छल सेवा - भावना का परिचय दिया है । योद्धा के रूप में तो वह आदर्श है ही प्राणों की बलि देकर भी वह दुर्योधन की मित्रता का सफल निर्वाह करता है।

तन से समरशूर, मन से भावुक, स्वभाव से दानी,
जाति - गोत्र का नहीं, शील का पौरूष का अभिमानी ।
ज्ञान-ध्यान, शस्त्रास्त्र, शास्त्र का सम्यक अभ्यास,
अपने गुण का किया कर्ण ने आप स्वयं सुविकास

इस काव्यग्रंथ के अंत मे युधिष्ठिर कर्ण की मृत्यु पर हर्ष प्रकट करते हैं किन्तु भगवान उदास हो जाते हैं। क्योंकि उनका कहना है कि ये विजय कर्ण के साथ छल और धोका है। जीत असल में कर्ण की हुई है। जब भी भारत का इतिहास भारत के भाल पर जाज्वल्यमान उज् छत्र कर्ण का नाम चाँद और सूरज की तरह अमर रहेगा। और भविष्य में विभिन्न समस्याओं से घीरे युवकों को त्याग बलिदान, सच्चाई, इमानदारी, अपनापण, उदारता, युद्धवीर, दानवीर के लिए प्रेरणा देगा।

आज के युवकों में कर्ण जैसी उदार दृष्टि और सहनशीलता नहीं माँ-पिता से इच्छा पूर्ती न होने पर, परीक्षा में असफलता आने से रोम में निराशा आने से युवक आत्महत्या कर लेते हैं । तुलनात्मक दृष्टि से देखा जाए तो आज के युवकों में त्याग, सहनशीलता और बलिदान की कमी दिखाई देती है। जब कि कर्ण आज के युवकों को यह संदेश देता है कि, जीवन असंख्य समस्याओं से घिरा है । और कदम-कदम पाने के लिए खोना भी पडता है। ठोकर खाने के बाद संभलने पर कुछ की हिंमत रखनी चाहिए तब ही कर्ण के जैसे अपने-अपने जीवन तथा कर्तृत्व के इतिहास में अमर हो जाओंगे। इसलिए 'रश्मिरथी' के माध्यम से कर्ण के व्यक्तित्व को समझीए और कर्ण की तरह दानशूर, उदार, त्यागी बन जाओगे तब मैं यह समझंगी कि उस 'महाभारत' से इस भारत में कोई कर्ण तो है। इसलिए लौट आओं कर्ण महाभारत से इस भारत में।

‘दया कर शत्रु को भी प्राण देकर,
खुशी से मित्रता पर प्राण देकर
गया है कर्ण भू को दीन करके,
मनुज - कुल को बहुत बलहीन करके,

मनुजता का नेता उठा है।'
जगत से ज्योति का जेता उठा है !
लौट आओ कर्ण...!.

रामधारी सिंह दिनकर कृत 'रश्मिरथी' की समीक्षा